

﴿ذَلِكَ أَلْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾

کلید فهم قرآن

بانضمام براهین القرآن

تالیف

مرحوم علامه معظم

شریعت سنگلجی

مؤسسہ انتشارات دانش

چاپ پنجم

سنى بوک
www.SunniBook.net

سنى بوک - کتابخانه مجازى اهل سنت
www.SunniBook.net

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فهرست مطالب

1	فهرست مطالب
9	مقدمه
14	قرآن تحریف نشده است
21	قرآن قابل فهم است
21	آیات
25	اما اخبار
27	دلیل عقل
27	جمعی میگویند قرآن غیر قابل فهم است
29	فهمیدن قرآن مبتنی بر شناسائی اسباب نزول است
32	فهم قرآن محتاج بشناختن احوال عرب در آن عصر می باشد
34	قرآن آنچه را که متعلق بدین و شریعت است در بر دارد
38	احکام شریعت در قرآن کلی و محتاج بسنت است
41	قرآن را ظهری و بطنی است
43	مراد از ظاهر مفهوم عربی و مراد از باطن فهم مراد و مقصد قرآنست
	برای هر یک از ظاهر و باطن قرآن شرطی است شرط ظاهر آنستکه موافق لغت عرب باشد
46	و مخالف با شرع نباشد
	شرط فهم باطن قرآن موافقت با لغت عرب و شهادت شرع است و تأویلات فرقه باطنیه
48	باطل می باشد

- 51 تفسیر برای و تقسیم آن بجایز و ممنوع
- 54 راه تفسیر کتاب خدا و فهم آن
- 55 تقسیم قرآن و بیان محتویات آن
- 55 اما سه اصل مهم
- 55 و اما سه اصل تابع و متمم
- 57 مقاصد قرآن در وضع شریعت و احکام
- 58 ضروریات و حاجات و تحسینات
- 59 ضروریات پنج است:
- 61 ناسخ و منسوخ قرآن
- 64 محکم و متشابه قرآن و بیان حقیقت آن
- 70 تحقیق در بیان محکم و متشابه
- 76 نتیجه
- 77 امثله محکم و متشابه و طریق تأویل متشابه
- 86 نتیجه
- 92 سوگندهای قرآن
- 93 مقسم به یا آنچه خداوند بآن سوگند یاد کرده است
- 94 اقسام سوگندهای قرآن
- 99 فواتح سور قرآن
- 100 اقوال علماء در معنای فواتح سور قرآن
- 107 حکمت نزول قرآن بطور تدریج و مفرق و منجم
- 109 امثال قرآن

109 معنی مَثَل و فرق آن با مِثْل
110 فایده تمثیل
111 امثال قرآن بر دو قسم است
116 قرآن براهین بر اصول ایمان را دربردارد
117 مقدمه
119 طریقه سوفسطائیه و رد آن
124 ابطال سخنان سوفسطائیه
127 طریقه حسیون و تجربیون و ابطال آن
131 طریقه کشف و شهود صوفیه
136 تحقیق
137 تقریر کشف و شهود
140 اشکال بر طریقه کشف و شهود
146 طریقه قرآن در اقتناص حقایق اشیاء
151 تقلید از موانع تعقل است
152 عواملی که مساعد با تقلید است
153 معالجه قرآن مرض تقلید را
156 اخبار وارده در فضیلت علم
159 سیر در ارض علاج مرض تقلید است
160 دوم از موانع تفکر اطاعت کبرا و بزرگان و پیروی احبار و رهبانست
162 قرآن و حریت نفس
165 قرآن و حریت عقل
167 سوم از موانع تعقل پیروی هوی است

169	ادله قرآن بر اثبات خالق جهان.....
169	دلیل عنایت.....
170	آیات وارده در قرآن بر دلیل عنایت.....
173	دلیل اختراع بر اثبات خالق جهان.....
174	آیات وارده در قرآن بر دلیل اختراع.....
174	دلیل اختلاف بر اثبات خالق جهان.....
176	آیات وارده در قرآن بر دلیل اختلاف.....
177	دلیل فطرت بر اثبات خالق جهان.....
181	صعوبت فهم توحید.....
185	توحید قرآن.....
187	دلیل قرآن بر توحید فاعلیت.....
191	دلیل قرآن بر اثبات نبوت.....
194	دلالت قرآن بر نبوت پیغمبر آخر الزمان.....
194	اول.....
194	دوم.....
199	وحی و نزول جبرائیل <small>علیه السلام</small> و اقوال علماء در آن و تحقیق حق در مسأله.....
201	حقیقت وحی.....
203	تحقیق.....
210	قرآن و بعث.....
212	دلیل قرآن بر بقای نفس بعد از خراب بدن.....
213	ادله قرآن بر بعث.....
215	از ادله خاص قرآن بر بعث.....

217	قیامت و معاد در نظر قرآن.....
218	اقسام قیامت و ساعت.....
220	پایان کتاب - تبصره.....
221	خطبة حجة الوداع.....
222	ترجمه خطبة حجة الوداع.....
225	مصادر کتاب.....

تمثال علامه معظم حاج شریعت سنگلجی غفر الله له

اینک رباعی را که آن فقید سعید در ذیل عکسهای خود مرقوم می داشته‌اند در زیر این

تمثال نیز نگاشته می شود:

روی سیه و موی سپید آوردم

چون عود نبود چوب بید آوردم

بر قول تو رفتم و امید آوردم

تو خود گفتی که ناامیدی کفر است

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا ﴿١﴾ قِيَمًا لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِمَّنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا ﴿٢﴾ مَكَثِينَ فِيهِ أَبَدًا ﴿٣﴾ وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ﴿٤﴾ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ ۚ إِنَّ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا ﴿٥﴾﴾^(١) ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ ۚ وَزَكَرِيَّهُمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٦﴾﴾^(٢) ﴿وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِن كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ ۖ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ﴿٧﴾ بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ ۚ وَمَا تَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ ﴿٨﴾﴾^(٣) ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِّيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ ۖ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٩﴾﴾^(٤) ﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ هُدَىٰ اللَّهِ يَهْدِي بِهِ ۚ مَن يَشَاءُ ۚ وَمَن يُضَلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن هَادٍ ﴿١٠﴾﴾^(٥) ﴿لَوْ أَنْزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ۚ وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١١﴾﴾^(٦) ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ

(1) الكهف/1-5.

(2) آل عمران/164.

(3) العنكبوت/48-49.

(4) ص/29.

(5) الزمر/23.

(6) الحشر/21.

النَّبِيِّنَّ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ﴿٤٤﴾^(١) ﴿٤٥﴾ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴿٥٦﴾^(٢) ﴿٥٧﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا ﴿٤١﴾ وَسَبِّحُوهُ
 بُكْرَةً وَأَصِيلًا ﴿٤٢﴾ هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ
 بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا ﴿٤٣﴾ تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا ﴿٤٤﴾^(٣).

(1) الأحزاب/40.

(2) الأحزاب/56.

(3) الأحزاب/41-44.

مقدمه

خدایتعالی می‌فرماید: ﴿أَفَلَا يَتَذَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ [محمد/24].

«آیا تدبر در قرآن نمیکنند یا بر دلها قفل زده شده‌است؟»

این آیه مبارکه در چهارده سال پیش مرا متنبه و آگاه نمود که باید در کتاب خدا و دستور آسمانی تدبر کرد زیرا که فهم دین و عمل بشریعه سیدالمرسلین موكول است بر تدبر در آیات قرآنی و تعمق در کلمات سبحانی و قرآن کتابی است دینی و فلسفی و اجتماعی و اخلاقی و حقوقی و نباید بصرف قرائت و خواندن ظاهر آن قناعت کرد بلکه باید انسان تمامی شئون زندگانی را از قرآن بیاموزد و رستگاری دنیا و آخرت منوط بتعلیم قرآنست، بنابراین تدبر در آن بر هر فردی واجبست. لکن در زمان ما قرآن بهیچوجه محل توجه نبوده و بکلی مهجور و متروک است و همین سبب بدبختی مسلمانها شده‌است که دین را از قرآن نمیگیرند و تعمق در آیات آن نمیکنند و هر یک عقاید و آرائی برای خود از غیر قرآن اتخاذ کرده‌اند و نفاق غریبی میان مسلمانان پیدا شده‌است.

این تدبر در قرآن مبتنی بر تحصیل مقدماتی است مانند تحقیق در حالات رسول اکرم ص و واقف بودن بلغت عرب جاهلی و دانستن شأن نزول آیات و مطلع بودن بر احوال عرب در عصر رسالت و مراجعه بتفسیر سلف صالح - با زحمات زیادی این مقدمات را تحصیل کرده کتب مدونه راجع باین موضوعات را یافتیم، دیدم این مقدمات در فهم قرآن کافی نیست بلکه باید خود را از هر تقلیدی دور کرده و هرگونه تعصبی را کنار بگذارم و قرآن را از مفسرین که هر یک مذهبی دارند و رأیی برای خود اتخاذ کرده‌اند اخذ نکنم زیرا که مذاهب مختلف اسلام که بعد از قرن دوم پیدا شد هر یک قرآن را بر رأی و بر طبق مذهب و هوای خود تفسیر کرده‌اند و اگر بخواهم فهم قرآن را از تفاسیر مختلفه اخذ کنم سرگردان خواهم شد، یکی معتزلی است و دیگری اشعری و

مفسر دیگر باطنی و دیگری غالی و مفسر دیگر جهمی و دیگری ظاهری و مفسر دیگر زیدی و دیگری اسمعیلی و مفسر دیگر اخباری و دیگری اصولی و مفسر دیگر صوفی و دیگر فلسفی و مفسر دیگر قادیانی و دیگر مرجئی و غیر اینها، باندازه‌ای اختلاف در تفسیر و فهم آیات است که اگر کسی بخواهد از این تفاسیر اتخاذ رأی و عقیده کند غیر از بیچارگی و سرگردانی نتیجه‌ای نمیبرد بلکه نعوذ بالله گاهی این سرگردانی منجر بالحداد و خروج از دین خواهد شد.

و دیگر آنکه جمود در تفاسیر و تعبد باقوال مفسرین خود یک نحو تقلید است و بنص قرآن که می‌فرماید: ﴿إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَرِهِمْ مُّقْتَدُونَ﴾ [الزخرف: 23]. تقلید حرام است و فرار از تقلید و ریختن تعصبات خود، کاری مشکل لذا متوجه بمسبب الاسباب و مسهل الامور الصعاب گردیده و بحمدالله موفق بکشف مطلبی شدم و راه فهم دین و تدبر در قرآن مبین بر من باز شد و آن اینست که باید دین را از سلف گرفت نه از خلف، بعبارات واضحتر باید من به بینم در صدر اول اسلام چه خبر بوده است و مسلمین صدر اول قرآن را چگونه می‌فهمیدند و پیش از پیدایش فلسفه و تصوف و اشعریت و اعتزال اینها در اسلام مسلمین چه دینی داشتند؟ ولی اگر خدای نخواستہ شخص متدبر در قرآن بخواهد دین را از خلف بگیرد و بهیچ وجه سلف صالح را محل عنایت قرار ندهد مسلماً گرفتار یکی از این فرق خواهد شد وَ نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الضَّلَالِ.

پس از تفتن باین معنی و هدایت شدن براه راست و صواب یکمرتبه بحول و قوه الهی زنجیر تقلید را پاره کرده پرده تعصبات و موهومات را دریدم و بار گران خرافات را از دوش بر انداخته مشمول عنایت پروردگار گردیده و دین را از سلف صالح اخذ کرده و هدایت بقرآن شدم:

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾ [الأعراف: 43].

و یکی از مؤیدات و معدّاتی که برای من در فهم دین و آشنا شدن بشریعت

سیدالمرسلین پیدا شد و مرا بحقایق قرآن آشنا کرد هجوم حوادث گوناگون و جفاهای چرخ بوقلمون بود بمفاد **السَّعَادَةُ بِنْتُ الْمُتَاعِبِ** (سعادت و خوشبختی نتیجه رنج و تعب است) از ابنای زمان رنج فراوان کشیدم و سبب آن این بود که اولاً محسود اقران واقع شدم بواسطه اینکه مورد بعضی از نعمتهای الهی بوده از علم حظی داشتم و از عمل صالح نصیبی، از اینجهت همه قسم بازارم کوشیدند و هر افتراء و توهین که به یزید و شمر زده نشده بود بالنسبه بمن مرتکب شدند، حتی دو بار قصد کشتن مرا کردند لکن خداوند مرا حفظ فرمود، خیال می کردند خداوند بندگانش را بدست حساد می دهد، ندانستند که قلبها بدست مقلب القلوب و عزت و ذلت و حیات و مرگ بید قدرت اوست:

﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمَلِكَ مَن تَشَاءُ وَتَنزِعُ الْمَلِكَ مِمَّن تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَن تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَن تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [آل عمران/26].

وجهت دیگر دشمنی اقران و ابناء زمان این بود که خداوند متعال مرا هدایت بشناختن دین فرمود، دیدم در دین خرافاتی پیدا شده است و بقرآن اباطیل و موهوماتی نسبت می دهند و در جامعه ما بجای دین اسلام از ادیان باطله و خرافات امم خالیه اصولی و احکامی جای گزین شده است که امتیاز میان اسلام و خرافات داده نمیشود، هزار گونه شرک و بت پرستی با اسم دین توحید رونق پیدا کرده و هزار قسم بدعت و خرافت بنام سنت پیغمبر رایج شده است و اگر مسلمین بهمین طریق پیش بروند و امتیاز میان حقیقت و مجاز داده نشود هیچ عاقل و درس خوانده ای در دین نمی ماند، بنا بر امر رسول اکرم ص که فرمود: «إِذَا ظَهَرَتِ الْبِدْعُ فِي الدِّينِ فَلِلْعَالَمِ أَنْ يُظْهَرَ عِلْمُهُ وَإِلَّا فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ»، بر خود لازم دانستم که معلومات خود را در دین بیان کنم و خرافات را از قرآن دور گردانم و دین حقیقی را بمسلمانان معرفی کنم، و در این کار جز رضای حضرت رحمن و حفظ قرآن و متابعت از سلف صالح و تأدیه امانت اسلاف با عقاب مقصد دیگری نداشتم و از ملامت ملامت کننده نترسیدم.

حَبَابًا لِّذِكْرِكَ فَلْيُؤْمِنِي الْيَوْمَ

أَجْدُ الْمَلَامَةَ فِي هَوَاكَ لَذِيذَةً

باز طرفداران خرافات و جهالت چون از راه دلیل و برهان نتوانستند درآیند، بهانه گرفتند، عوام را بر من شوراندند، از هیچگونه افتراء و توهین کوتاهی نکردند، مرا بمذاهبی نسبت دادند و آراء باطلی برای من درست کردند، حتی سخن چینی و سعایت هائی کردند که اگر خداوند حافظ نبود برای نابود کردن من و خانمانم کافی بود. خلاصه آنچه مبخواستند بکنند کردند، در تمامی این شئون غیر از خداوند مددی نداشتم و ندارم ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ [الطلاق/3].

مسلم است این همه فشار و سختی برای من نافع اوفتاد و مرا بعیوبم آگاه نمود، در نتیجه دل از خلق کنده و بخدا پیوستم.

خلق را با تو بد و بدخو کند تا تو را یکبار رو آنسو کند
و البته انقطاع از خلق روشنی برای نفس می آورد و خداوند مشکلات راحل می کند
و تمسک بعروه الوثقی توحید راهنمایی براه راست می فرماید: ﴿وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [آل عمران/101].

پس من از این آزارها استفاده کردم، نمیدانم اقران من هم استفاده کردند؟ خدا می داند.
یا من هو أقرب من حبل وریدی فی حبك فارقت قریبی وبعیدی
کندم دل از اغیار بدادم بتو ای یار زانروی که قفل در دل را تو کلیدی الهی
إحسانك قد تمّ وإنعامك قد عمّ غفرانك یا ربی بنا غیر بعید
تو دوختی آن را که ببهوده دریدم خود ببهوده دوخته ما تو دریدی
با همت تو همت ما را نگذارد همت بتو دادم بکن آن را که مریدی

قلبم منشرح شد و عقلم روشن گردید. هدایت بفهم قرآن شد و توحید حقیقی اسلام را دریافتم و اخیراً کتابی در این باب نوشتم باسم توحید عبادت و هدیه بروح مقدس ختمی مرتبت نمودم و اجر از خداوند خواستم و از هانت مردم نترسیدم - اکنون مشغول بتحریر این کتاب شدم و غرض من نشان دادن طریق فهم قرآن است، چون مدعیان باطل بواسطه گناهان تاریخی راه فهم قرآن را بر مردم بسته و نمیگذارند کسی وارد این

سرچشمه عذب توحید و بحر حقایق شود، من بحمدالله راه را روشن کردم و باز نمودم تا مسلمانان بتوانند باین سلسبیل توحید و کوثر فضایل وارد شوند.

و چون دیدم اگر آنچه را حق متعال افاضه فرموده ننویسم فراموش خواهد شد از این جهت با این قلم شکسته و عدم براعتم در فارسی نویسی شروع در نوشتن کردم، نظر اول این بود که مطالب فراموش نشود و نظر ثانی اگر کسی واقف باین کتاب شد و هدایت بقرآن گردید ذخیره آخرت و روز بازپسینم باشد:

﴿إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

شریعت سنگلجی

قرآن تحریف نشده است

دلیل براین مطلب چند امر است:

1- خداوند می فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر/9].

یعنی قرآن را ما فرستادیم و آنرا از کم و زیاد شدن و از بین رفتن حفظ می کنیم. این آیه نص صریح است که خداوند حافظ قرآن می باشد و در آن تصویر زیاده و نقصان ممتنع است:

مضطفی را وعده داد الطاف حق	گر بمیری تو نمیرد این سبق
من کتاب و معجزت را حافظم	بیش و کم کن را از قرآن رافضم والنقیصه
من تو را اندر دو عالم رافعم	طاغیان را از حدیثت دافعم
کس نتواند بیش و کم کردن در او	تو بجز من حافظی دیگر مجو

فیه

2- ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ ۗ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ

﴿[فصلت/42].﴾

یعنی: «از هیچ جهت باطلی متوجه بقرآن نشود و بوی راه نیابد و آن فرستاده خداوند دانای ستوده است».

در این دو آیه تصریح است که کتاب خدا تحریف نشده و خود همین دو آیه کافی است بر ناقص نبودن آن.

3- اگر توجه کاملی به تاریخ تدوین قرآن کنیم می بینیم بهیچوجه تحریف در کتاب خدا تصور نمیشود.

قرآن در عهد رسول خدا صل جمع شده بود و هر آیه ای که نازل می شد رسول اکرم

می فرمود در فلان موضع قرار دهید و سوره‌ای نازل نمیشد مگر اینکه می فرمود این سوره را در پهلوی فلان سوره بگذارید و آنس می گوید قرآن را چهار نفر در عهد رسول الله ص جمعه کردند که ابی بن کعب و معاذ بن جبل و ابو زید و زید است، جز آنکه قرآن بین دفتین جمع نشده بود اما اصحاب ملزم بحفظ قرآن بودند و هر سوره و آیه‌ای که نازل می شد جمعی از آنان برسم عرب که انساب و تاریخ و شعر را ازبر می کردند قرآن را نیز بهمین روئه ازبر می نمودند و جمعی در مواضع مختلف از کاغذ و کتف و عسب می نوشتند و زمانیکه رسول خدا ص رحلت فرمود و حفظه قرآن متفرق شدند اصحاب ترسیدند که حافظین قرآن کشته شوند امر شد قرآن را بین الدفتین بنویسند.

چنانکه از زید بن ثابت روایت است هنگامیکه میان حمله قرآن در یمامه کشتار سختی افتاد ابو بکر دنبال من فرستاد، وارد بر ابا بکر شدم گفت عمر نزد من آمده است و می گوید حمله قرآن در یمامه کشته شدند و من می ترسم که بعضی از قرآن تلف شود و رأی من اینستکه امر کنی قرآن را جمع کنند و میان دفتین قرار دهند چگونگی بکاری اقدام کنم که رسول خدا ص در آن اقدام فرموده عمر گفت والله اینکار خوبی است و باندازه‌ای در اینکار اصرار کرد تا اینکه خداوند قلب مرا برای اقدام باین امر منشرح کرد، پس از آن ابا بکر مرا گفت چون تو کاتب وحی بودی، برو تتبع کرده و قرآن را جمع کن. زید می گوید رفتم و قرآن را از رقعها و عسب (جریده خرما) و لخاف (سنگ سفید) و سینه مردمان جمع کردم و نزد ابابکر گذاردم. تا زمان خلافت ابابکر قرآن نزد او بود و بعد از وفات او نزد عمر و بعد از وفات عمر نزد حفصه بود تا اینکه عثمان در خلافت خویش کسی نزد حفصه فرستاد و قرآن را از او گرفت و نزد زید بن ثابت و عبد الله بن زبیر و سعید بن عاص و عبد الرحمن بن حارث بن هشام فرستاد و امر کرد آنان را که از آن نسخه بردارند و عثمان گفت اگر در قرائتی اختلاف کردند قرآن را بلسان قریش بنویسید چون قرآن بلسان قریش نازل شده است و همین کار کردند و عثمان در هر شهری قرآنی فرستاد.

زید می‌گوید: اصحاب پیغمبر را دیدم که می‌گفتند عثمان کار خوبی کرده‌است. و علی علیه السلام فرمود: اگر من والی می‌شدم همین کار را می‌کردم.

4- در حیات پیغمبر اکرم ص اسلام در جزیره العرب منتشر شده بود و از دریای قلمز تا سواحل یمن و از دریای فارسی تا فرات و منقطع شام همگی در زیر پرچم لا اله الا الله بودند و در جزیره العرب شهرها و قریه های زیاد بود مثل یمن و بحرین و عمان و نجد و جبلی طی و بلاد مضر و ربیعه و قضاعه و طایف و مکه و همه اهل این شهرها و دهکده‌ها مسلمان بودند و مسجدها بنا کردند هیچ شهر و ده و قبیله‌ای نبود مگر اینکه در نمازها قرآن می‌خواندند و باطفال و زنان و مردان می‌آموختند پس در زمان پیغمبر در سر تا سر جزیره العرب قرآن در دسترس مردم بود و عنایت تام در ضبط و حفظ آن داشتند و چون قرآن کتابی دینی اخلاقی حقوقی و سیاسی بود مراجعات مردم در شئون دین و اجتماع منحصر بقرآن بود.

پس از رحلت رسول خدا ص ابابکر دو سال و شش ماه خلافت کرد و با فارس و روم جنگ نمود و یمامه را فتح کرد و مسلمانان در قرآن بهیچ وجه اختلاف نداشتند مراجعاتشان منحصر بقرآن بود و جمعی هم در آن زمان قرآن را میان دفتین جمع کردند مثل علی علیه السلام و عمر و عثمان و زید و ابی زید و ابن مسعود و سایر مردم در شهرها، پس نماند شهری مگر آنکه قرآن میان آنها رایج بود.

بعد از فوت ابوبکر، عمر خلیفه گردید و تمام شهرهای فارس و شام و بین النهرین و مصر را فتح کرد و شهری نماند مگر آنکه مسلمانان در آن مسجد ساخته و قرآن را نسخه کردند و ائمه قرآن را در نماز و غیر نماز بر مردم قرائت نمودند و در مکتبها باطفال آموختند و در مسجدها مردان قرائت کردند و ده سال و چند ماه خلافت عمر طول کشید و پس از فوت عمر بیشتر از صد هزار قرآن در اطراف عالم منتشر شده بود.

و همچنین در خلافت عثمان که دوازده سال طول کشید مسلمانان جهان جز قرآن مجید کتابی دیگر نداشتند و قانونی غیر از قرآن نبود و تمامی احتیاجات دینی و دنیوی را

از قرآن می‌خواستند.

خلاصه مسلمانان پس از ایمان بخدا واسطه میان خود و خدا را غیر از تلاوت قرآن و عمل بدستور العمل آن چیز دیگری نمی‌دانستند اکنون باید فکر کرد که با این عنایت مسلمانان بحفظ قرآن از عصر نبی ص تا خلافت عثمان چگونه تصوّر می‌شود آیه‌ای از قرآن را بشود کم کرد و یا ثلث قرآن را از مسلمانان بتوان پنهان نمود؟! اگر درست دقت شود از ممتنعات بود که کسی بتواند از قرآن سطری کم کند.

5- یکی از دلایل واضح بر عدم نقصان و تحریف قرآن تقریر امام متقیان علی علیه السلام است. امیر المؤمنین پنج سال و نه ماه خلافت کرد و از صفات آنحضرت این بود که در امر بمعروف و نهی از منکر و اقامه عدل و تقوی هیچ چیز او را مانع نمی‌گردید و جز از خداوند تبارک و تعالی از کسی بیم نداشت و خشن در ذات الله بود حتی در رفع ظلم و اقامه عدل آنی راضی نشد معاویه حکومت شام را داشته باشد اگر چه خلافت از دست من بیرون رود و در عزل معاویه و برداشتن ظلم جنگ‌های خونین کرد و همچنین در جنگ نهروان برای نابود کردن ظلم چه شدایدی مبتلا شد تا عاقبت امر منجر بشهادت گردید.

اکنون باید انصاف خواست از مردمی که قائلند امیر المؤمنین قرآن صحیح را نزد خود پنهان کرد و دست بدست تا به امام زمان رسید و مردم را از هدایت قرآن صحیح محروم فرمود.

می‌خواهم به‌بینم آیا این حرف توهین بمقام مقدس امیر المؤمنین نیست؟ آیا می‌توان این افترا را مرتکب شد که نعوذ بالله آنحضرت قریب شش سال خلیفه پیغمبر و فرمانفرمای عالم اسلام باشد و به‌بیند در مساجد و مکاتب مسلمانان سر و کارشان با قرآن ناقص و محرف است و گمراهی بالاتر از این نیست که این امر اهم که عماد اسلام می‌باشد محل توجه حضرتش نباشد این کار را بگذارد و در عزل معاویه آن فداکاری‌ها را کند. امیر المؤمنین که آنی بحکومت معاویه راضی نشد و خلافت خود را بخطر انداخت

آیا راضی می‌شود قرآن غلط در دست مسلمانان باشد؟.

و همچنین امام حسن شش ماه خلافت فرمود چرا ایشان قرآن صحیح را در دسترس مردم قرار ندادند. و همچنین حضرت ابی عبد الله آن اول خدا پرست اول شجاع دنیا اول دیندار اول فداکار قرآن چرا روز عاشورا قرآن صحیح را بمردم ارائه نفرمود. حسین که تقیه نمی‌کرد از خود و اولاد در راه خدا گذشت و بس بود در افتضاح دشمنانش که بگویند ای مردم اینان قرآن را تغییر دادند و کتاب خدا را تحریف کردند و پدر و برادر و اولاد مرا کشتند اینک قصد کشتن مرا دارند.

اکنون من از مردمیکه گوینده تحریف قرآنند سؤال می‌کنم که آیا ایه مقاله علاوه بر آنکه غلط علمی و عقلی و تاریخی است کفر نیست؟ قایل باین مقاله جزء کفار حساب نمیشود؟ چون اولاً قرآن را منکر شده که می‌فرماید ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر/9].

و ثانیاً توهین بمقام مقدس امیر المؤمنین و حسن و حسین علیهم السلام کرده‌است آیا موهن بقرآن و مفتری بائمه دین خارج از شریعت سید المرسلین نیست؟ اگر گویندگان این مقاله می‌دانستند که قول بتحریف قرآن از ملاحده و زنادقه و باطنیه منتشر در اسلام شده‌است هیچ وقت به این ترهات و کلمات بی‌مغز پای‌بند نمیشدند اما چه باید کرد؟!

﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا﴾ ﴿صُمُّ بِكُمْ عُمِّي فَهَمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ ﴿١٧١﴾

6- بزرگان امامیه و محققین فرقه جعفریه قایلند باینکه کتاب خدا بهیچوجه تحریف نشده و ما برای تأکید مطلب اقوال اینان را در اینجا ذکر می‌کنیم:

1- صدوق علیه الرحمه در کتاب اعتقاداتش می‌گوید اعتقاد ما امامیه اینست که مابین الدفتین تمام قرآنی است که بر رسول اکرم نازل شده و زیادتر از این نیست و هرکس اینقول را بما نسبت دهد دروغگو است.

- 2- شیخ مفید در اواخر فصل الخطاب از کتاب مقالاتش می‌گوید جماعتی از امامیه می‌گویند که قرآن کلمه و آیه‌ای از آن کم نشده و آنچه می‌گویند از قرآن امیر المؤمنین بوده و کم شده است تفسیر و شأن نزول آیات است.
- 3- سید مرتضی می‌گوید قرآن کم نشده و آنچه نسبت به بعضی از امامیه و حشویه می‌دهند که قرآن کم شده است محل اعتناء نیست.
- 4- شیخ طوسی در اول تبیان می‌گوید سخن در زیاده و نقصان ظاهر اینست که مسلمین بر خلاف اینقولند و این لایق‌تر بصحیح از مذهب ما است.
- 5- شیخ طبرسی در مجمع البیان تصریح می‌کند باینکه قرآن ناقص نشده است.
- 6- علامه حلی در کتاب **تذکرة الفقهاء** در باب قرائت نماز می‌گوید قرآن موجود مطابق با مصحف امیر المؤمنین است.
- 7- شیخ جعفر کبیر در کتاب کشف الغطاء در کتاب قرآن می‌گوید اما ناقص بودن قرآن شکی نیست که قرآن محفوظ است به حفظ ملک علام از نقصان چنانکه دلالت دارد بر آن صریح قرآن و اجماع علماء در هر زمان.
- 8- فاضل جواد در شرح زبده تصریح می‌کند بتمامیت قرآن.
- 9- مولی صالح مازندرانی قائل بعدم تحریف است.
- 10- محدث بحرانی در کتاب لؤلؤه می‌گوید حرّ عاملی صاحب وسائل رساله مستغنی در عدم نقصان قرآن نوشته است.
- 11- سید قاضی نور الله در کتاب مصائب النواصب می‌گوید آنچه نسبت داده شده است بشیعه که قائلند بتحریف قرآن این قول جمهور امامیه نیست بلکه گفتار بمعنی از مردمیست که محل اعتناء نیستند.
- 12- شیخ بهائی می‌گوید قرآن محفوظ است از زیاده و نقصان و دلالت می‌کند بر آن آیه قرآن: ﴿إِنَّا لَحَنُّنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ ﴿٩﴾﴾ [الحجر/9].
- 13- شیخ عبد العال کرکی رساله مستغنی در کم نبودن قرآن تصنیف کرده و می‌گوید

اخباریکه در نقص قرآن رسیده مخالف کتاب و سنت و اجماع است و باید آنها را دور انداخت.

14- محقق بغدادی سید محسن در شرح وافیه می‌گوید اتفاق علمای اسلامست که قرآن بر آن افزوده نشده است کلام در کم شدن قرآنست معروف میان اصحاب امامیه بلکه حکایت اجماع هم شده است که قرآن ناقص نیست و مخالف در این مسئله علی بن ابراهیم است که در تفسیرش قائل به تحریف شده و بعضی از متأخرین متابعت او را کرده‌اند و از مؤیدات در کم نبودن قرآنست که اجماع امامیه بر آنست باید در نماز یک سوره از قرآن را قرائت کرد و اگر سوره را ناقص قرائت کرد نماز باطل است اکنون اگر قرآن ثلث آن کم شده باشد و سوره‌ها ناقص باشد تمامی نمازها باید باطل باشد و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرین.

قرآن قابل فهم است

از مسلمات است که در کتاب خدا آیه‌ای که خلاق از فهم آن عاجز باشند یافت نمیشود و تمامی آن قابل تدبر و فهم است و شاهد بر این مطلب اولاً آیات و اخبار و ثانیاً دلیل عقل است.

آیات

1- ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ [محمد/24]

«آیا تدبر در قرآن نمیکنند یا قفل بر دل‌هایش زده شده است؟»

خداوند در این آیه امر بتدبر فرمود اگر در قرآن آیه‌ای غیر مفهوم بود چگونه امر بتدبر می‌نمود؟.

2- ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

[النساء/82].

یعنی: آیا منافقان تفکر و تدبر در معانی قرآن نمیکنند تا آثار اعجاز بر ایشان ظاهر شود؟ اگر این قرآن از طرف غی خدا بود یعنی از منشآت نفس نبی بود و وحی الهی نبود یا بشری پیغمبر را تعلیم کرده و گفته مخلوقی بود چنانکه گمان کفار و منافقین است هر آینه اهل عقل و استدلال در آن اختلاف بسیاری می‌یافتند.

اگر درست دقت شود این آیه یکی از وجوه اعجاز قرآنرا بیان می‌کند و دلیل بر وحی بودن قرآن است با اینکه کتاب بزرگ و علوم بسیاری را در بر دارد، بهیچوجه در آن اختلاف نیست.

و تقریر برهان اینستکه اختلاف لفظی است مشترک میان معانی گوناگون و مراد از نداشتن اختلاف این نیست که مردم در آن اختلاف نمیکنند بلکه نفی اختلاف در ذات قرآنست چنانکه گفته می‌شود این کتاب مختلف است یعنی اول و آخرش شبیه در

فصاحت نیست یا مختلف المرام است که بعضی از آن دعوت بدین می‌کند و بعضی از آن دعوت بدنیا یا مختلف النظم است بعضی از آن بر وزن شعر است و بعضی منزحف. اما کلام خداوند منزّه از هر گونه اختلاف و تناقض است اول و آخرش مناسب یکدیگر و بیک مرام دعوت می‌کند و آن دعوت بخدای واحد و اصلاح نفس و تمامی آیاتش در اعلی درجه فصاحت است.

و کلام آدمی تمامی این اختلافات را در بر دارد چنانکه اگر بکتب علماء و دواوین شعرا و مترسلین بدقت نظر کنیم تمامی اقسام اختلافات را در آنها می‌یابیم گاهی فصیح است و گاهی منزحف و همچنین اغراض مختلف در یک دیوان می‌یابی گاهی مذمت دنیا را می‌کند گاهی مدح او را هنگامیکه شاعر خوش است خوش بین بدنیا است وقتی ناخوش است با فلک جنگ و جدال آغاز می‌کند گاهی جبن را مدح می‌کند و نام او را حزم می‌نامد گاهی مذمت می‌کند و اسمش را ضعف می‌گذارد و نوبتی شجاعت را مدح می‌کند و صرامت می‌نامد و گاهی ذم می‌کند و تهوّرش می‌گوید و کلام آدمی هیچوقت نمیشود از اختلاف و تناقض خالی باشد چون منشأ اختلاف عقاید بشر اختلاف احوال و اغراض است و انسان هر روز حالی دارد و هر آن افکاری همیشه قلبش در تقلب است، فرح و غم و تغییر محیط و تبدیل زندگانی و شداید روزگار و حوادث زمان عاملی قویست در تغییر افکار. انسان در هنگام فرح افکاری دارد که در وقت حزن ندارد و همچنین عوامل دیگر چنانکه اگر دواوین شعر را بخوانید صحت اینمطلب را در می‌باید که هر روز مردمی هستند و در هر قصیده طوری فکر می‌کنند و نیز در کتب مصنفه علمای بزرگ می‌بینی در یک کتاب چقدر اختلاف پیدا می‌شود..

عماد اصفهانی می‌گوید: ((إني رأيت أنه لا يكتب إنسان كتاباً في يومه إلا قال في غده لو غير هذا لكان أحسن ولو زيد كذا لكان يستحسن، ولو قدم هذا لكان أفضل ولو ترك هذا لكان أجمل، وهذا من أعظم العبر وهو دليل على استيلاء النقص على جملة البشر)).
یعنی من دیدم که کتابی نمی‌نویسد انسان در روزی مگر اینکه فردای آن روز می‌گوید اگر این را تغییر می‌دادم بهتر بود و اگر فلان مطلب را زیاد می‌کردم نیکوتر بود و اگر این

عبارت یا مطلب را مقدم می‌داشتیم افضل بود و اگر فلان مطلب را نمی‌نوشتیم زیباتر بود و این از بزرگترین عبرتهاست و دلیل بر استیلاء نقص بر جمیع بشر است - حالا باید ملاحظه کرد اینکه شخص امی درس نخوانده در ظرف بیست و سه سال کلماتی بیاورد و تمامی آن ضبط شود و در مقابل هم دشمنان قوی داشته باشد و نتواند اختلاف و تناقض در آیات آن بیابد خود دلیل محکمی است که این کلمات از شخص نبی نبوده، چونکه نبی بشر است و بشر حالات گوناگون دارد، پس بضرر قاطع حکم می‌کنیم که این کلمات وحی و از طرف رب العالمین است جل جلاله و عم نواله.

3- ﴿وَإِنَّهُ لَنَزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٩٢﴾ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ﴿١٩٣﴾ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ

﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ ﴿١٩٤﴾﴾ [الشعراء/192-195]

یعنی: «قرآن فرستاده خدای جهانست که آنرا روح الامین بر دل تو فرود آورده است تا باشی از بیم دهندگان بزبان عربی هویدا» - اگر قرآن مفهوم نبود منذر بودن رسول خدا بقرآن معنی نداشت و قرآن نازل شد بزبان عربی واضح و اگر مفهوم نبود گفتن اینکه قرآن بعربی آشکارا نازل شده دروغ بوده نعوذ بالله من غضب الله، پس معلوم شد که قرآن در منتهی درجه وضوح می‌باشد و فهم آن بر بشر آسانست.

4- ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَدُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿٨٩﴾﴾

[النحل/89].

یعنی: «فرستادیم قرآن را بر تو که در بیان هر چیزی می‌باشد و هدایت و بخشایش و مژده‌ای برای مسلمانانست». اگر قرآن غیر مفهوم بود پس چرا خداوند می‌فرماید در قرآن بیان هر چیزی هست و چگونه قرآن هدایت می‌کند در صورتیکه بشری نتواند از آن استفاده کند؟!».

5- ﴿هُدًى لِّلنَّاسِ﴾ و همچنین ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ ۗ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٢﴾﴾

[البقرة: 2] «آن کتاب با عظمتی است که شک در آن راه ندارد؛ و مایه هدایت

پرهیزکاران است.»

چیزیکه فهمیدنی نیست چگونه هدایت می‌کند؟!

6- ﴿وَشِفَاءَ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ [یونس/57].

چگونه قرآن شفای دردها و راهنمایی مردمست در صورتیکه آن نسخه را کسی نمی‌فهمد؟!

7- ﴿قَدْ جَاءَكُم مِّنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُّبِينٌ﴾ [المائده/15].

یعنی: «آمد شما مرد مرا نور و کتابی آشکار از طرف خداوند».

8- ﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَىٰ

لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ [العنكبوت/51].

یعنی: آیا کافی و بس نیست ایشانرا (حجتی هویدا و معجزه واضح و آشکارا) اینکه فرستادیم بر تو قرآن را پیوسته بر زبان ایشان بر ایشان خوانده می‌شود و ایشان افصح مردمند و اسرار بلاغت و فصاحت بر ایشان پوشیده نیست و تو تحدی کرده و کوتاه ترین سوره‌ای در برابر قرآن از ایشان طلبدیده‌ای و ایشان لشکر می‌کنند و مال و جان در می‌بازند و بمعارضه نمی‌پردازند، معجزی از این روشتر کجا باشد، در این کتاب رحمت و پند است برای مؤمنین.

این آیه صراحت دارد که مشرکین قرآن را می‌فهمیدند و چون نتوانستند معارضه با حروف کنند مبارزه با حروب کردند. یاللعجب! قرآن را مشرکین می‌فهمیدید و مؤمنین از فهم آن عاجزند کسانیکه می‌گویند قرآن غیر قابل فهم است باید از خداوند شرم کنند.

9- ﴿هَٰذَا بَلَاغٌ لِّلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ ۖ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهُهُ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

[ابراهیم/52].

یعنی: این قرآن کفایتست مردمان را تا پند داده شوند بآن و بیم کرده شوند بدان و تا بدانند که اوست خدای یکتا و باید عقلاء از این کتاب آسمانی پند گیرند - چگونه قرآن

بلاغ و مردم را بیم دهنده می‌باشد با اینکه غیر معلوم است و چگونه عقلا را تذکر باشد و حال آنکه عقلاء نمی‌توانند بفهمند.

10- ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ كُفْرًا مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا ﴿١٧٤﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَأَعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمًا ﴿١٧٥﴾﴾ [النساء/174-175].

یعنی ای مردم برای شما از طرف حق تعالی برهانی آمد و بسوی شما نوری ظاهر فرستادیم (یعنی قرآن) کسانی که بخدا ایمان آوردند و بقرآن چنگ زده و تمسک جستند زود باشد که خداوند آنان را داخل رحمت و فضل خود گرداند و بسوی خود و راه راست هدایتشان فرماید چگونه قرآن برهان و نور مبین است و باید تمسک بدان کرد و از آن هدایت خواست و حال آنکه غیر معلوم است؟!

11- ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾ [الإسراء/9]

یعنی این قرآن راهنمایی می‌کند بطریقه و راهی که راست‌تر و پاینده‌تر است - چگونه قرآن براه راست و پاینده هدایت می‌فرماید و حال آنکه برای کسی معلوم نیست؟!

12- ﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ ﴿١٧٦﴾﴾ [القمر/17].

یعنی و بتحقیق آسان کردیم قرآنرا برای پند گرفتن مردم پس آیا هیچ پند گیرنده‌ای هست؟ عجب است با تصریح خداوند در این آیه که قرآن فهمش آسان است چگونه می‌توان دعوی کرد که قرآن را نمیشود فهمید و عجب تر آنکه در سوره مبارکه قمر این آیه چهار مرتبه تکرار شده است.

این بود بعضی از آیاتی که دلیل است بر اینکه قرآن قابل فهم می‌باشد و از این آیات در قرآن بسیار است اما برای شخص متدبر همین قدر کافی است.

رسول اکرم ص می فرماید: ((إِنِّي تَرَكْتُ فِيكُمْ مَا إِن تَمَسَّكُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَسُنَّتِي أَوْ وَعْثَرَتِي أَهْلَ بَيْتِي)).

یعنی: من در میان شما چیزی گذاردم که اگر تمسک بآن کنید هیچ وقت گمراه نخواهید شد و آن کتاب خدا و سنت من است (بروایات دیگر و عترت من است).
و چگونه ممکن است تمسک بکتاب کرد با اینکه غیر مفهوم باشد.

و از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام از رسول خدا ص نقل شده است: ((قال: عَلَيْكُمْ بِكِتَابِ اللَّهِ فِيهِ نَبَأُ مَا قَبْلَكُمْ، وَخَبَرُ مَا بَعْدَكُمْ، وَحُكْمٌ مَا بَيْنَكُمْ. هُوَ الْفَصْلُ لَيْسَ بِالْهَزْلِ، مَنْ تَرَكَهُ مِنْ جَبَّارِ قِصَمَةِ اللَّهِ، وَمَنْ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللَّهُ، وَهُوَ حَبْلُ اللَّهِ الْمَتِينِ، وَهُوَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ وَالصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ، هُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْأَهْوَاءُ، وَلَا تَلْتَبِسُ بِهِ الْأَلْسِنَةُ، وَلَا تَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ، وَلَا يَخْلُقُ عَلَى كَثْرَةِ الرَّدِّ، وَلَا تَنْقُضِي عَجَائِبُهُ، مَنْ قَالَ بِهِ صَدَقَ، وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أُجِرَ، وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ، وَمَنْ خَاصَمَ بِهِ فُلَجَ، وَمَنْ دَعَا إِلَيْهِ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ..))

یعنی رسول اکرم ص فرمود: بکتاب خدا تمسک بجوئید که در آن خبر گذشتگان و آیندگان شما است. قرآن حاکم عادل است در میان شما قرآن جدی و قطعی و فصل است هزل و لغو نیست هر گردن‌کشی که آنرا ترک کند خداوند پشت او را خواهد شکست و کسیکه هدایت را از غیر قرآن بنخواهد خداوند او را گمراه می‌کند. قرآن ریسمان محکم خداست و پند راست و درست و راه راست است و هوای مردم آنرا از حق منحرف نمی‌کند، و دانشمندان از آن سیر نمی‌شوند، و بکثرت تکرار کهنه نمی‌شود، و شگفتی‌های آن پایان ندارد. گوینده بقرآن راستگو است و حاکم بآن عادل و کسی که مخاصمه و احتجاج بقرآن کند پیروزمند می‌شود، و کسی که دعوت بسوی قرآن کند براه است هدایت می‌شود.

چگونه چنین قرآنی با این همه اوصاف که ذکر شد قابل فهم نباشد؟! در این کلام شریف تصریح است بر اینکه هر کس هدایت از غیر قرآن بنخواهد گمراه خواهد شد اگر قرآن غیر قابل فهم است مسلماً باید از غیر قرآن هدایت بنخواهد و بنا براین گمراه خواهد شد و این خود واضح است که گمراهی مسلمانان از این است که هدایت را از غیر قرآن

خواستند و آراء و افکار خود را مدخلیت در دین و مجادله‌ها کردند تا روزگار اسلام و مسلمین باینجا رسید که هر فرقه‌اندیگر را تکفیر میکند و چهارصد میلیون مسلمان بهیچ وجه اتفاق ندارند، اگر مسلمانان مرجع را قرآن قرار دهند و دین را از آن اتخاذ کنند این بدبختی مبدل بسعادت و تفرق مبدل بوحدت خواهد شد.

خداوند میفرماید: ﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا﴾ [آل عمران/103].

دلیل عقل

1- اگر در قرآن آیاتی و کلماتی بود که کسی نمی‌فهمد خطاب بقرآن مانند آن بود که ترک زبان را بلغت فارسی دعوت و تبلیغ کنند و خود این امر سفاهت است. قرآن میفرماید هذا بیان للناس، چگونه بیان خواهد بود اگر کسی آنرا نفهمد؟! چطور تصور میشود که خداوند حکیم تکلم بکلماتی کند که کسی نفهمد؟ واقعاً گفتن این کلمات کاشف از حتمی گوینده یا کفر اوست که میخواهد قرآنرا از دست مردم بگیرد و بجای آن باطیل نشر دهد.

2- مقصود از تکلم فهماندن است اگر مفهوم نباشد مخاطبه عبث و سفه خواهد بود و لایق شخص حکیم نیست.

3- رسول اکرم ص قرآن را معجزه خود قرار داد و تحدی فرمود و گفت اگر میتوانید مثل او یاده آیه مثل قرآن بیاورید، اگر قرآن مفهوم نباشد تحدی غلط است.

جمعی میگویند قرآن غیر قابل فهم است

جمعی میگویند قرآن غیر قابل فهم است و بوجهی بر آن استدلال کرده‌اند:

1- میگویند قرآن آیات متشابهه دارد و متشابهات قرآن را کسی غیر از حق تعالی نمی‌فهمد.

جواب میگوییم: متشابه قابل فهم است بلکه متشابهات قرآن برای هدایت نادانان و عامه نازل شده چنانکه بعد تحقیق خواهد شد.

2- میگویند اعمالی که ما را بدان تکلیف کرده اند دو قسم است قسم اول افعال است که ما مصلحت آنرا درک می کنیم مثل نماز و روزه و زکوه که نماز تواضع محض است و روزه امساک از شهوات و زکوه سعی در رفع حاجت بینوایان است. قسم دوم افعالی که مصلحت آنرا نمیدانیم مثل افعال حج که ما نمیدانیم چه مصلحتی در رمی جمره است و چه غایتی در سعی میان صفا و مروه ملحوظ شده است، و محققین اتفاق دارند چنانکه پسندیده است حق متعال بندگانش را امر بقسم اول کند همچنین نیکو است امر بقسم ثانی بجهت اینکه قسم اول کمال انقیاد و اطاعت در او موجود نیست احتمال دارد عقل او را وادار بعمل کند چون مصلحتش را دریافته اما در قسم دوم که مصالح آنرا نداند اطاعت و فرمان برداری دلالت بر کمال انقیاد و نهایت تسلیم را دارد چون مصلحت را نمیداند و اطاعت می کند و در این اعمال انقیاد محض و اطاعت صرف است.

وقتی در افعال جایز شد که ما ندانیم و اطاعت کنیم چرا در اقوال جایز نباشد که خداوند کلامی بگوید که بعضی از آنرا بفهمیم و بعضی دیگر را درک ننمائیم و متوجه مقصود نشویم و غرض انقیاد و اطاعت باشد.

جواب گوئیم: واقعاً قیاس مع الفارق غریبی است از قیاسش خنده آمد خلق را. فرق است میان افعال و اقوال، غایت در افعال عمل و اطاعت است و غایت در اقوال فهم و تدبر است و چون مقصود از افعال عمل است میشود نفهمیده و کورکورانه اطاعت کرد، اما مقصود در اقوال تنویر عقل است تا فهمیده نشود اثری بر آن مترتب نمیشود و کلماتی که انسان نفهمد چگونه تصور میتوان کرد اثری بر آنها مترتب شود؟

3- این وجه اعجب از همه وجوه است که میگویند اگر انسان واقف بمعنی قرآن شد و احاطه بدقایقش پیدا کرد دیگر منزلت و قیمتی ندارد اما وقتیکه واقف بمقصود نشد با قطع باینکه متکلم احکم الحاکمین است همیشه متفکر و متذکر خواهد بود و لب تکلیف

اشتغال قلب است بذكر خدا.

جواب میگوئیم: این دلیل بسیار جاهلانه است و زن مرده بآن میخندد و فکر کردن در کلامی که هیچ وقت فهمیده نمیشود چگونه فکر و ذکر است؟ غرض از فکر انتقال از معلوم تصویری یا تصدیقی بمجهول و روشن شدن عقل است بدرک حقایق، سبحان الله سرگردانی چگونه کمال و بی فهمی چطور سعادت است - الحمد لله بل اکثرهم لا يعلمون.

فهمیدن قرآن مبتنی بر شناسائی اسباب نزول است

و دلیل بر این مطلب دو امر است:

1- اینکه مدار علم معانی و بیان⁽¹⁾ بر معرفت مقتضیات احوال است در حال خطاب از جهت نفس خطاب و گوینده و مستمع زیرا فهم کلام واحد در حالات مختلف مختلف است و بحسب مستمع تغییر میکند و جهات خارجی و قراین حالی و مقالیه در فهم کلام مدخلیت تام دارد مثلاً کلمه استفهام یک لفظ است و معانی مختلف پیدا میکند از تقریر و توییح و غیر آن و مثلاً امر گاهی معنی اباحه و گاهی تهدید و تعجیز و اشیاء آن را دارد و لفظ دلالت بر تمام مراد نمیکند مگر بتوسط امور خارج از لفظ، و عمدۀ آن مقتضیات احوال است، و هر حالی را نمیشود نقل کرد، و هر قرینه‌ای در نفس کلام موجود نیست، و تا زمانی که قراین و حالات معلوم نباشد فهم کلام ممکن نخواهد شد، پس معرفت اسباب نزول و شأن تنزیل آیات که در چه مورد وارد شده است رفع این مشکل را خواهد کرد و این از مویدات فهم کتاب خداست.

2- ندانستن اسباب نزول انسانرا در شبهه و اشکال می‌اندازد و نص ظاهر را مجمل میکند و اختلاف در آن تولید میشود و روایتی که ابو عبیده از ابراهیم تیمی نقل میکند

(1) علم معانی و بیان علاوه بر اینکه کلام عرب از آن فهمیده میشود اعجاز قرآن بدان شناخته میشود.

مؤید این معنی است میگوید:

عمر روزی باخود حدیث نفس میکرد و میگفت چگونه اُمّت پیغمبر صل اختلاف میکنند و حال اینکه پیغمبرشان یکی و قبله‌شان نیز یکی است؟! ابن عباس حضور داشت، گفت قرآن بر ما نازل شد و خواندیم و یاد گرفتیم و دانستیم که در چه مورد نازل شده است، اما بعد از ما مردمی که می‌آیند نمیدانند و همچنین درک نمیکنند مقتضیات احوال چه بوده است، رأی خودشان را در فهم قرآن مدخلیت میدهند و اختلاف پیدا میشود و قتیکه اختلاف شد بمقاتله و کشتن یکدیگر میپردازند، عمر وقتی این کلمه را از ابن عباس شنید غضب کرد و از نزد خود خارج نمود، ابن عباس خارج شد عمر نظر کرد دید ابن عباس صحیح گفته است ابن عباس را خواست و گفت آنچه را گفתי تکرار کن ابن عباس اعاده مطلب کرد، عمر کلام ابن عباس را فهمید و عجب کرد و بر این مطلب از کتاب خدا شاهد بسیار است:

1- لفظ قنوت است که معانی متعدد دارد از خشوع و عدم التفات و ذکر و غیر اینها:

خداوند میفرماید: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ [البقره/238]، ودر اینجا قنوت بمعنی سکوت و حرف نزدن نماز گزاران است بایکدیگر. رسول اکرم ص میفرماید: ((إِنْ هَذِهِ الصَّلَاةُ لَا يَصِحُّ فِيهَا شَيْءٌ مِنْ كَلَامِ الْإِدْمِينِ إِنَّمَا هِيَ قِرْآنٌ وَتَسْبِيحٌ))، در این نماز چیزی از کلام آدمین صحیح نیست، چون نماز قرآن و تسبیح است - پیش از نزول این آیه نماز گزاران هنگام نماز تکلم میکردند، این آیه تکلم بایکدیگر را در هنگام اداء نماز نهی فرمود پس فهم قنوت در این آیه مبتنی بر دانستن سبب نزول است.

2- عمر، قدامه بن مظعون را والی بحرین کرد، جارود نزد عمر آمد و گفت قدامه شراب خورده و مست شده است عمر گفت شاهد قضیه کیست؟ جارود گفت ابو هریره. بعد عمر بقدامه گفت: حد خدا را بر تو جاری میکنم قدامه گفت چگونه مرا حد میزنی و حال اینکه کتاب خدا میان من و تو حاکم است؟ عمر گفت در کدام مورد از کتاب خدا حد از تو ساقط شده است؟ قدامه گفت خدا میفرماید: ﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا

وَأَصْلِحَتْ جُنَاحُ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَعَمِلُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ تَحِبُّ الْحَسَنِينَ ﴿٩٣﴾ [المائدة: 93]^(۱).

من از مؤمنین بخدا و عاملین بشریعت مصطفی هستم با رسول خدا در بدر و احد و خندق بودم، پس از کسانی هستم که مصداق آیه اتقوا و آمنوا و احسنوا میباشند. عمر گفت جوابش را بگوئید. ابن عباس گفت این آیه مبارکه برای گذشتگان عذر است و بر سایرین حجت، عذر گذشتگان اینکه خدا را پیش از تحریم شراب ملاقات کردند و حجت بردیگرانست که مرتب این امر شنیع نشوند. حقتعالی میفرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ [المائدة: 90]^(۲).

3- شخصی نزد ابن مسعود آمد و گفت مردی را در مسجد دیدم که قرآن را به رأی خود تفسیر میکرد و آیه مبارکه ﴿فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ﴾ [الدخان/10-12] را بدین هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١١﴾ رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾ [الدخان/10-12] را بدین قسم تفسیر میکرد که روز قیامت دودی خلاق را احاطه میکند و همگی مبتلا بزکام میشوند، ابن مسعود گفت کسی که چیز را میدانند بگویند و نمیدانند نگویند، خدا میدانند این

(1) آورده‌اند که چون آیه حرمت نازل شد بعضی از صحابه گفتند: یا رسول الله! حال برادران ما که شراب خوردند و اکنون مرده‌اند چون باشد؟ این آیه نازل شد: بر آنانکه ایمان بخدا آورده و عمل شایسته کردند گناهی نیست از آنچه خورده‌اند و برایشان حرام نبوده و بر زندگان که پیش از نهی شراب خوردند گناهی نیست اگر پرهیز کنند و ثبات ورزند برایمان و اعمال صالحه کنند پس پرهیز از محرّمات کنند و ایمان بیاورند بتحریم آن پس ثابت و مستقر باشند بر تقوی و احسان کنند و خداوند نیکو کاران را دوست دراد.

(2) ای گروه مؤمنان شراب و قمار و بتها و سنگهاییکه بر آن قربانی میکنند و تبرهای اقداح پلید است و از عمل شیطان، دوری کنید از اینها شاید رستگار شوید.

آیه مبارکه در مورد خاصی نازل شد و آن این بود که رسول اکرم قریش را نفرین کرد که خداوند بقحط و غلاء مبتلایشان کند و دعای پیغمبر مستجاب شد و قریش مبتلا بقحط و مشقت سختی شدند که استخوان میخورند و از بدبختی و مصیبت زیاد شخص وقتی نظر بآسمان میکرد میان خود و آسمان دود تاریکی میدید و این آیه مبارکه خبریست که حق تعالی به پیغمبرش داده است - معنی این آیه: منتظر باش ای پیغمبر روزی که بیاورد آسمان دود ظاهر و هویدا که فراگیرد و احاطه کند مردمرا، بعد از مشاهده آن گویند: اینست عذاب دردناک پروردگار ما، از ما عذاب را دور کن که ما گروندگانیم. وبعد از ابتلای بعذاب نزد پیغمبر سوگند خوردند که بعد از رفع عذاب ایمان میآوریم. پیغمبر دعا کرد و عذاب رفع شد اما مشرکین بر شرک خود باقی ماندند.

فهم قرآن محتاج بشناختن احوال عرب در آن عصر می باشد

و چون ثابت شد که باید متدبر در قرآن اسباب نزول را بداند لازم است که بر حالات عرب از گفتار و کردار و عادات آنان کاملاً مطلع باشد چون قرآن بزبان عرب نازل شده و قوم عرب را مخاطب ساخته است، از آنجائیکه بدون اطلاع از حالات عرب فهم بعضی از آیات مشکل است در شک و شبهه خواهد افتاد و ما چند شاهد از قرآن در اینجا ذکر میکنیم.

1- ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾ [البقرة: 286].

از ابو یوسف منقولست که این آیه در مورد شرک نازل شد، چون مردم تازه مسلمان بودند و عادت بشرک داشتند هر وقت میخواستند اراده توحید کنند در شرک واقع میشدند مثلاً در شداید و تقلب احوال نسیان و خطا کرده و غیر خدا را ندا مینمودند، پس خطاء و نسیان مذکور در این آیه مورد شرک بن خدا است.

معنی آیه: پروردگارا ما را بعقوبت مگیر اگر فراموش کردیم یا خطایم نمودیم و بی قصد مرتکب گناه شدیم.

2- ﴿تَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ﴾ [النحل/50]^(۱) و ﴿أَمْ أَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ﴾ [الملك/17]^(۲)، و شبیه این آیات.

چون مشرکین غیر از خدای جهان خدایانی در زمین قایل بودند اگرچه معترف بریوبیت حقتعالی هم بودند، این آیات اختصاص داد خدا را بفرق برای اینکه آگاه کند خدایان زمین خدا نیستند و لفظ فوق و من فی السماء نمیخواهد برای خداوند اثبات جهت فوق کند.

3- ﴿وَإِنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعْرَى﴾ [النجم/49]، یعنی همانا او پروردگار ستاره شعری است. تعیین این کوکب برای این بود که ابو کبشه قبیله خزاعه را بعبادت ستاره شعری دعوت کرد و عرب غیر از شعری ستاره دیگری نپرستید.

(1) یعنی ملائکه از عذاب پروردگارشان که در فوق ایشانست میترسند.

(2) یعنی: آیا از کسی که در آسمانست ایمن شدید که فرو فرستد بر شما بادی یاریگ ریزه پس زود بدانید بیم کردن من چگونه بود.

قرآن آنچه را که متعلق بدین و شریعت است در بر دارد

و دلیل بر این مطلب سه امر است:

1- نصوص قرآن شاهد بر مدعا است قول خدایتعالی: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي﴾ [المائدة/3]^(۱)، و همچنین ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ [النحل/89]^(۲)، و امثال آن از آیات دیگر.

2- احادیث وارده از اهل بیت عصمت و طهارت.

رُوي في «الكافي» [للکلبی] بإسناده عن أبي عبد الله [الإمام الصادق] - عَلَيْهِ السَّلَامُ - قال: ((إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ تَبْيِينًا كُلَّ شَيْءٍ حَتَّى وَاللَّهِ مَا تَرَكَ اللَّهُ شَيْئًا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْعِبَادُ حَتَّى لَا يَسْتَطِيعَ عَبْدٌ يَقُولُ لَوْ كَانَ هَذَا أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ إِلَّا وَقَدْ أَنْزَلَهُ اللَّهُ فِيهِ)).

در کافی از حضرت صادق روایت میکند که فرمود خداوند تعالی قرآن را نازل فرمود و در آن بیان هر چیزی هست و قسم بخدا که در قرآن حق متعال آنچه را که بشر بدان محتاج است فروگذار نکرده است بقسمیکه هیچ بنده نمیتواند بگوید کاش این مطلب در قرآن بود مگر اینکه خداوند آنرا بیان فرموده است.

و بإسناده عَنْ عُمَرَ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ [الإمام الباقر] - عَلَيْهِ السَّلَامُ - قَالَ: ((سَمِعْتُهُ يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَدَعْ شَيْئًا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَّا أَنْزَلَهُ فِي كِتَابِهِ وَبَيَّنَّهُ لِرَسُولِهِ، وَجَعَلَ لِكُلِّ شَيْءٍ حَدًّا وَجَعَلَ عَلَيْهِ دَلِيلًا يَدُلُّ عَلَيْهِ وَجَعَلَ عَلَى مَنْ تَعَدَّى ذَلِكَ الْحَدَّ حَدًّا)).

از حضرت باقر روایت شده است که فرمود آنچه امت بآن محتاج میباشد در کتابش بیان کرده و برای پیغمبرش ذکر فرموده و هر چیزی برایش حدی قرار داده و دلیلی دال

(1) یعنی امروز کامل کردم برای شما دین شما را و تمام کردم نعمت خود را بر شما.

(2) قرآن را بر تو فرستادیم و در او بیان هر چیزی هست.

بر او معین فرموده و برای کسیکه از این حد تجاوز کند نیز حدی مقرر نموده است.
وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ عَنِ حَمَّادٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: ((سَمِعْتُهُ يَقُولُ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا وَفِيهِ كِتَابٌ أَوْ سُنَّةٌ)).

حضرت صادق فرمود هیچ چیزی نیست مگر اینکه کتاب خدا یا سنت پیغمبر آنرا متعرض است.

وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي الْجَارُودِ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: ((إِذَا حَدَّثْتُكُمْ بِشَيْءٍ فَاسْأَلُونِي مِنْ كِتَابِ اللَّهِ ثُمَّ قَالَ فِي بَعْضِ حَدِيثِهِ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ نَهَى عَنِ الْقَيْلِ وَالْقَالِ وَفَسَادِ الْمَالِ وَكَثْرَةِ السُّؤَالِ. فَقِيلَ لَهُ: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ! أَيْنَ هَذَا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ؟ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: ﴿لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ﴾ وَقَالَ: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَمًا﴾ وَقَالَ: ﴿لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن تَبُدُّ لَكُمْ سُؤُوكُمْ﴾.

حضرت باقر میفرماید: وقتی شما را خبر دادم بچیزی، از من سؤال کنید چه مدرکی از کتاب خدا داری؟ و در بعضی از سخنانش فرمود: که رسول اکرم از قیل و قال و فساد مال و سؤال زیاد نهی فرمود. گفته شد: ای پسر پیغمبر، دلیل شما از کتاب خدا چیست؟ فرمود: دلیل بر نهی از قیل و قال آیه لا خیر الخ و دلیل بر فساد نکردن اموال و لا تؤتوا الخ و دلیل بر نهی از سؤال لا تسئلوا الخ.

3- تجربه شاهد بر مدعا است و آن اینکه هیچ عالمی در مسئله‌ای محتاج بقرآن نمیشود مگر آنکه اصل آنرا در قرآن می‌یابد و کسانی که در شریعت قیاس را معتبر میدانند مانند امامیه و ظاهریه در هیچ مسئله نمیانند و اصل آنرا از کتاب خدا می‌یابند، ابن حزم ظاهری میگوید بابتی از ابواب فقه نیست مگر اینکه اصلی در کتاب خدا یا سنت رسول دارد.

و تحقیق در این مسئله که در قرآن بیان همه چیز است مراد بیان آنچه متعلق بدین و شریعت است میباشد، چون انسان را دو عقل است عقل نظری و عقل عملی بعبارت دیگر قوه و قوه عامله، قوه عالمه مبدأ آراء و عقاید انسانی و قوه عامله مبدأ اعمال و افعال

اوست و بواسطه این دو قوه است که آدمیزاد را عقایدی و اعمالی میباشد و هیچ فردی نمیتواند بی عقیده و عمل زندگانی کند، آراء و عمل انسان اگر حق و زیبا باشد او را بسعدت کبری میرساند و اگر باطل و زشت باشد شقی دنیا و آخرتش میگرداند.

قرآن کتابی است آسمانی که برای تصحیح عقاید و تعدیل اعمال و افعال بر دل پاک رسول اکرم نازل گردیده و غرض از قرآن این است که عقاید باطله و موهومات و خرافات را از دماغ بشر خارج کرده بجای آن عقاید صحیح و آراء متقن را جای گزین فرماید و همچنین عنایت کامل باصلاح عمل دارد، کردارهای بد را نهی میکند و بکردار صحیح و عدل و انصاف امر میفرماید، پس تمام قرآن مشتمل است بر اصلاح علم و عمل، خداوند میفرماید: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ ۗ فَاَلَّذِينَ ءَامَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ ۗ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٥٧﴾ [الأعراف/157].

یعنی: آنانیکه که از روی صدق پیروی میکنند فرستاده‌ای را که پیغمبری امی است یعنی نانویسنده و ناخواننده آن پیغمبری که میبایند اسم او را نوشته در توراه و انجیل، این پیغمبر امی ایشان را بمعروف امر میکند و از منکر نهی میفرماید برایشان مطعومات پاکیزه را حلال میگرداند و خورشهای پلید را حرام میفرماید و بار گران تکالیف سخت را از دوشتان برمیدارد و کم میکند و زنجیرهای موهومات و خرافات و بندگی غیر خدا را از گردنشان برمیدارد، آنکسانی که باین پیغمبر گرویدند و تعظیم کردند و یاریش نمودند و نوری را که با او فرستادیم (قرآن) پیروی کردند، آن گروه رستگارانند.

خلاصه کلام قرآن جامع مسائل دین و شریعت است پس اگر گفته شود قرآن در آن بیان هر چیزی میباشد مراد آنچه متعلق بدین و شریعت است، قرآن کتاب تعلیم و تربیت است قرآن شفای امراض روح است، ﴿وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ﴾

[الإسراء/82]، وظیفه رسل بیان دین و تشریح قانون میباشد، قرآن برای تربیت نفس بشر و تقویت عقل انسان نازل شد، کتاب طبیعی و ریاضی و تاریخ نیست، هنگامی که عقل قوی گردید و نفس متخلق باخلاق فاضله شد بنابر احتیاجاتش علوم و صنایع دیگر را تحصیل میکند، اینکه میفرماید قرآن در آن بیان هر چیز است اشاره بهمین معنی است، مراد از هر چیزی این نیست که خواص اشیاء را بگوید یا جبر و مقابله بیان کند یا میکروب شناسی بیاموزد و یا ساختن توپ و اتومبیل و برق را تعلیم فرماید تحقیق در این قسم علوم و وظیفه رسل نیست و مقامش دون رتبه قرآنست، قرآن انسان درست میکند، غرض از قرآن این است که مردم را برشد حقیقی برساند، وقتی رشید شدند هر کاری کنند صحیح و هر علمی بیاموزند پسندیده است، خداوند میفرماید: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٨٢﴾﴾ [الجمعه/2].

اوست خدائی که در میان امیین رسولی مثل ایشان درس نخوانده برانگیخت تا آیات خدا را برایشان تلاوت کند و آنانرا تزکیه میکند و کتاب و حکمت میآموزد و بتحقیق آنان پیش از بعثت در گمراهی آشکاری بودند.

در اینجا محتاجیم به بیان یک مثل ساده‌ای تا مطلب خوب روشن گردد، اگر بقراط ابو الطب بگوید در کتاب قرآدینم^(۱) همه چیز را بیان کردم واضح است که مراد آنچه متعلق بطب و علاج است میباشد، شما اگر از کتاب بقراط فن تجاری یا فقه و سیاست مدن را بخواهید این کاشف است که کلام بقراط را نفهمیده و مقصد کتاب را ندانسته‌اید، بقراط فقط آنچه متعلق بعلاج است گفته.

همچنین قرآن که میگوید همه چیز در این کتابست باید بفهمی آنچه متعلق بهدایت و

(1) قرآدین معرب کرابادین (یعنی این دوا برای که مفید است) میباشد که فرنگی مبدل بتراپوتیک شده‌است؟؟

مصلح علم و عمل است بیان فرموده، اکنون اگر از قرآن میکروب شناسی یا ستاره شناسی یا فن تاریخی و غیر آن بخواهی غلط رفته‌ای، وظیفه رسل را در نیافته‌ای - بلی گاهی قرآن از خلقت ستارگان و آفتاب و ماه و کوهها و گیاهها و دریاها سخن میراند، باید بدانی که اینها را شاهد بر ربوبیت میگیرد و باین طریق اثبات صانع میکند و بنظر در کون و خلقت بشر را متوجه بخالق جهان میگرداند، نه اینکه مرادش بیان تاریخ طبیعی یا انسان شناسی و گیاه شناسی باشد، غایت بالذات دعوت خلایق بخدای جهان و پاک کردن نفوس از ارجاس معاصی و دمیدن روح انسانیت در کالبد بشر و زنده کردن انسان از مرگ جهل و اخلاق رذیله است، خداوند میفرماید:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا تَحْيِيكُمْ...﴾ [الأنفال/24]
 و همچنین میفرماید: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٧٧﴾﴾ [النحل/97].

احکام شریعت در قرآن کلی و محتاج بسنت است

استقراء معتبر ثابت می‌کند که بیشتر احکام وارده در کتاب خدا کلی است و باید این کلیات را مبینی باشد، و آنچه مجملات کتاب خدا را بیان کند و شارح کلیات آن باشد همانا سنت است و بدون سنت نبی نمیشود و قرآن را فهمید، خداوند میفرماید: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل/44]^(۱) و جامعیت قرآن با این اختصار بجهت همین است که قرآن کلیات را در بر دارد و بتمام شدن قرآن شریعت و دین هم کامل شد: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [المائدة: 3].

و این احتیاج شدید بسنت با توجه کوچکی قرآن واضح و هویدا میشود، مثلاً می بینید

(1) و فرستادیم بسوی تو قرآن را تا اینکه بیان کنی برای مردم آنچه را که بسوی ایشان فرستاده شده‌است.

که تمام جزئیات نماز و روزه و زکوه و نظایر اینها و احکام آن در قرآن بیان نشده و همچنین است فروع عادیات و سیاسات مثل نکاح و عقود و قصاص و دیات و حدود و غیر اینها، پس بنابراین مسلم است که باید سنت جزئیات را بیان کند و بدون سنت پیغمبر عمل به کتاب خدا ممتنع است.

و دلیل بر حجیت سنت از کتاب خدا واضح و هویدا است چنانکه خداوند میفرماید: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ﴾ [الحشر/7]، پس استنباط از قرآن بدون نظر در شرح که سنت میباشد جایز نیست، ناچار باید در فهم قرآن مراجعه بسنت کرد، رسول اکرم میفرماید: ((إِنِّي تَرَكْتُ فِيكُمْ مَا إِن تَمَسَّكُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَسُنَّتِي. أَوْ وَعِثْرَتِي.)) یعنی: من در میان دو چیز سنگین یا نفیس قرار دادم کتاب خدا و سنت (یا عترت) خودم را.

و مراد از عترت ائمه از اهل البیت است، چوت عترت بیان سنت را میکند و در واقع عین سنت است و آنچه مأثور است که علم قرآن نزد آل محمد میباشد مراد این است که بیان سنت پیغمبر نزد اهل بیت است.

در اینجا مطلبی است و آن این است که ما در شریعت و احکام محتاج بسنت هستیم، اما در مسائل اعتقادی مثل اثبات صانع جهان و توحید و نبوت و معاد چون قرآن کاملاً متعرض آن شده است و حتی جزئیات را بیان فرموده و براهین ساطعه بر آن اقامه نموده احتیاجی در اینجا بهیچوجه بسنت نداریم و چون معلوم شد که مباحث قرآن کلی است و بدون مراجعه بسنت فهم آن ممتنع است پس بطلان قول مردمی که غرضشان تخریب اسلام است و در آخرت نصیبی نداشته و خارج از جماعت مسلمینند واضح شد که میگویند در قرآن بیان هر چیزی هست و ما محتاج بسنت نیستیم و قرآن را تأویلات خنکی کرده هوای خود را مدخلیت در فهم کتاب خدا میدهند - و مراد از سنت کردار و گفتار و اقرار یا تقریر نبی است ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ [الأحزاب/21].

فعل و قول نبی واضح است، مراد از تقریر آنست که در محضر پیغمبر فعلی یا قولی از کسی صادر شود و نبی اکرم با علم و قدرت بر نهی از آن ممانعت نفرماید، آن فعل و قول جایز است **وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ**.

قرآن را ظهري و بطني است

بعضی گمان کرده‌اند قرآن را باطن و ظاهری است و احادیثی هم در این موضوع نقل کرده‌اند چنانکه در حدیث مرسل از رسول خدا منقول است که فرمود: ((مَا أَنْزَلَ اللَّهُ آيَةً إِلَّا وَلَهَا ظَهْرٌ وَبَطْنٌ))، و همچنین روایت دیگر که: ((إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنَاً وَ لِبَطْنِهِ بَطْنَ إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ)). که این دو حدیث برای قرآن بطن ثابت میکند و تا هفتاد بطن هم گفته‌اند.

اگر مراد از ظاهر مفهوم عربی و مراد از باطن فهم مقصد حق تعالی از فرستادن کتابست، بیان واضح‌تر مراد متکلم را بدست آوردن و مقصد از خطاب را فهمیدن باشد، این معنی پسندیده و در غایت اتقانست.

و اگر مراد از باطن قرآن معنائیست زاید بر معنا و مقصدی که اصحاب پیغمبر فهمیدند و تابعین تدبیر در آن کردند این دعوائیست محتاج بدلیل و برهان و ما در اینجا تحقیق مطلب را بطوری که رضای خدا و رسول در آنست بنظر قارئین میرسانیم:

1- احادیثی که در این باب وارد شده که قرآن هفت یا هفتاد بطن دارد این احادیث مرسل است و بهیچ وجه حدیث صحیح در این باب نداریم.

2- این احادیث اسماعیلی و از مجعولات فرقه باطنیه‌است که در تفاسیر و کتب اسماعیلیه ذکر شده، چنانکه در کتاب اخوان الصفاء که نویسندگان از زعلمای باطنیه‌اند مسطوراً است که کتب آسمانی تنزیل ظاهری دارد که آن معانی الفاظ است و دارای تأویلاتی مخفی است که آن معانی معقوله میباشد و همچنین واضعین شرایع احکامی ظاهر و جلی دارند و اسراری باطنی و خفی - و در خطط مقریزی در دعوت ششم از دعوات نه‌گانه اسماعیلیه میگوید وقتیکه مدعو برتبه پنجم رسید داعی شروع میکند در تفسیر معانی شرایع اسلام از نماز و روزه و زکوه و حج و طهارت و غیر اینها از واجبات باموریکه مخالف ظاهر است و هنگامیکه زمان دعوت طول کشید و مدعو معتقد شد که

وضع احکام شریعت بر سییل رمز است و سیاست عام در آن ملاحظه شده و اینکه شرایع معنائی دارد غیر از معنی ظاهر شخص داعی او را دعوت بکلمات افلاطون و ارسطو و فیثاغورث میکند.

غزالی در کتاب مفاصح الباطنیه میگوید: مرتبه فرقه باطنیه پست تر از هر فرقه گمراهی است، چون هیچ فرقه ای نیست که مذهب را بخود مذهب نقض کند و دین را بنفس دین باطل گرداند جز فرقه باطنیه که الفاظ دین را از معنای اصلی خود تغییر میدهند و میگویند این کلمات رمز است، و باید دانست که مذهب اینان ابطال نظر و استدلال است. و نیز در آن کتاب میگوید: کلام مختصر این است که باطنیه چون از منصرف کردن مردم از قرآن و سنت عاجز شدند بتأویلهائیکه روحش ابطال شرایع است تمسک جسته و کتاب خدا را بدلخواه خود معنی کردند.

باطنیه این اعتقاد را که قرآن دارای ظهر و بطن است از فرقه یهود اتخاذ کردند چنانکه شهرستانی در ملل و نحل میگوید یوزغانیه منسوبند به یوزغان که شخصی یهودی بود از شهر همدان و اسمش یهودا، میگفت تورات باطنی و ظاهری و تنزیلی و تأویلی دارد و بتأویلاتش در تورات مخالفت با جمیع یهود نمود. و تأویلات کاشی نیز که معروف بتفسیر محی الدین است تمامی قرآن را بر طریق باطنیه تأویل کرده بمعناهایی که هیچ یک از اصحاب پیغمبر و سلف صالح از آن خبر ندارند.

و اگر درست دقت شود تأویلات خنکی که باطنیه ابداع کرده و بعضی از متصوفه متابعت نموده و جماعتی از اخباریه امامیه فهمیده یا نفهمیده معتقد بآن شده اند لطمه بزرگی با سلام زد و سبب پیدایش مهدیها شد و در نتیجه اسلام را ضعیف کرد و مسلمانان را پراکنده نمود.

نتیجه کلام اینکه اگر مراد از باطن بیانیه است که باطنیه کردند خلاف عقل و منطق و حقیقت کفر و ضلالت است و اگر مراد از باطن مقصد و مراد قرآنست خود معنائی صحیح و پسندیده میباشد.

مراد از ظاهر مفهوم عربي و مراد از باطن فهم مراد و مقصد قرآنست

هر معنای عربي از مسائل معانی و بیان که فهم قرآن مبتنی بر آن میباشد داخل در ظاهر قرآنست و این مطلب بذکر امثله‌ای از کتاب خدا واضح میشود مانند فرق میان ضیق و ضایق در قول خدایتعالی ﴿بَجَعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا﴾ [الأنعام/125]، و: ﴿وَصَاحِبٌ بِهِ صَدْرُكَ﴾ [هود/12]، که ضیق صفت مشبیه‌است و دلالت بر ثبوت و دوام میکند و ضایق اسم فاعل و دلالت بر تجدد و حدوث دارد و امریست عارضی.

و فرق میان ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ که مدنی است و ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ که مکی میباشد، و ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ﴾ و ﴿يَنبِيءَ ءَادَمَ﴾ که هر دو مخاطب کافه ناس میباشدند.

و فرق میان رفع سلام در ﴿قَالَ سَلِّمْ﴾ [هود/69]، و نصب

فرستادگان ما (فرشتگان) برای ابراهیم بشارت آوردند؛ گفتند: «سلام!» (او نیز) گفت:

«سلام! سؤال و طولی نکشید که گوساله بریانی (برای آنها؛ آورد. (69)

آن در ﴿قَالُوا سَلِّمًا﴾ [هود/69]، و امثال اینها که نزد

فرستادگان ما (فرشتگان) برای ابراهیم بشارت آوردند؛ گفتند: «سلام!» (او نیز) گفت:

«سلام! سؤال و طولی نکشید که گوساله بریانی (برای آنها؛ آورد. (69)

علمای بیان مسلم است - و هنگامیکه قرآن بر ترتیب لسان عرب مفهوم شد مسلماً

ظاهر قرآن نیز دانسته میشود.

و هر معنایی که از قرآن شخص را مؤذّب بآداب و متخلّق باخلاق فاضله و متّصف

بصفات بندگی و اعتراف بریوبیت خالق جهان گرداند آن باطن قرآنست چون مقصد و

مقصود قرآن دمیدن روح انسانیت و متوجه کردن خلائق جهانست و اینمطلب واضح

میشود بذکر امثله‌ای چند:

هنگامیکه این آیه نازل شده ﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَعِفُهُ لَهُ أَضْعَافًا

كَثِيرَةً ﴿البقره/245﴾، یعنی کیست آنکه بخلوص نیت وام دهد خدایرا (یعنی بندگان در مانده او را که وام خواهند) وام دادنی نیکو (یعنی در وام دادن تعجیل کند و منت نهد) پس خدایتعالی مضاعف گرداند و زیاده بر زیاده سازد. خیر آن قرض را برای او. ابو الدحداح گفت خداوند کریم و بی نیاز است و از ما قرض میخواهد، باطن و مقصد آیه را فهمید، اما شخص یهودی گفت ﴿إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ﴾ [آل عمران/181] یعنی خداوند فقیر است و ما بینازیم پس ابو الدحداح باطن قرآن را درک کرد و شخص یهودی از ظاهر قرآن تجاوز نکرده و استقراض خداوند بی نیاز را بر استقراض بنده بینوا حمل نمود.

و از این قبیل میباشد عباداتی که شارع بدان امر کرده و منهیاتی که از آن نهی فرموده است، خداوند متعال تمامی اینها را طلب نمود تا شکر نعمتهایش را بجای آورند چنانکه میفرماید: ﴿وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [النحل/78] یعنی قرار داد برای شما گوش و چشمها و دلها را شاید شما شکر کنید، و در آیه دیگر میفرماید: ﴿قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾ [الأعراف/10]، و شکر ضد کفر است، پس ایمان

ما تسلط و مالکیت و حکومت بر زمین را برای شما قرار دادیم؛ و انواع وسایل زندگی) را برای شما فراهم ساختگی (اما کمک) شکست می کردیم... و فروغش شکر است، وقتیکه مکلف بقصد شکر زیر بار تکلیف وارد شد پس این شخص مراد از خطاب فهمیده لبّ نماز و باطن عبادات شکر نعمت رب و خشوع در مقابل خالق جهانست پس هر عبادتی که خالی از خشوع و خضوع باشد از مقصد قرآن و باطن آن دور است.

و همچنین باطن آیات زکوه و مقصد شارع از تشریح زکوه و انفاق مال اولاً اصلاح نفس شخص مال دار است تا ملکه سخاوت را در نفس آنشخص ایجاد کند و رذیله بخل را از او خارج فرماید، و ثانیاً ترفیه حال فقراء و تنگدسان و اعانت به بیچارگان که پر از

نفع دو جهانست و فواید دیگری دارد که محتاج بذکرش نیستیم. اکنون اگر شخص حيله کند و مال خود را پیش از گذشتن سال بزن یا فرزندش ببخشد برای آنکه از زکوه فرار کند و آن را بمستحقین نرساند مسلماً این عمل خلاف باطن و مقصد قرآنست.

یا کسیکه اراده طلاق دارد برزنش سخت گرفته او را در تحت شدت قرار دهد تا زن بیچاره از مهر و حقوق زوجیت خود صرف نظر نماید مسلماً این عمل خلاف دین و مقصد سیدالمرسلین است.

و از این قبیل است حيله هائی که در خوردن ریاء و گرفتن مال مردم میکنند و تصورشان چنین است که باین وسایل ریاء حلال خواهد شد. بدبختانه این امر شنیع بخلاف مقصد قرآن و باطن دین در میان مقدس نماها بدترین صورتی شایع است.

و همچنین خوارج باطن کتاب و مقصد دین را نفهمیده امیر المؤمنین علی بن ابی طالب را تکفیر کردند و گفتند علی خلق را در دین خدا تحکیم کرد و حال آنکه خداوند میفرماید: ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ﴾ [الأنعام/57]، و نیز گفتند علی خود را از امارت مؤمنین معزول کرد پس در این هنگام امام کافرین است. اگر خوارج تدبر در کتاب خدا کرده و مقصد قرآن را میفهمیدند تحکیم خلق را در دین تجویز مینمودند چنانکه خداوند میفرماید: ﴿حُكْمٌ بِهِ ذَوَا عَدَلٍ مِّنكُمْ﴾ [المائدة/95]، و همچنین ﴿فَاتَّبِعُوا حُكْمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحُكْمًا مِّنْ أَهْلِهَا﴾ [النساء/35]، و میفهمیدند که ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ﴾ مخالف تحکیم نیست و جسارت بمقام مقدس امیر المؤمنین نمی کردند و خود و عالم اسلام را بدبختی نمیکشاندند.

و همچنین فرقه مجسمه بجهت عدم تدبر در آیات و جمود بظاهر کتاب و نفهمیدن باطن و مقصد قرآن آیات وارده در قرآن راجع بصفات خدا را حمل بظاهرش نمودند و از برای خداوند دست و چشم و گوش و وجه قایل شدند و رب را بخلق قیاس نمودند،

در نتیجه گرفتار تجسیم شده متشابهات را گرفتند و بمحکم مراجعه نکردند که خداوند میفرماید: لیس کمثله شیء.

خلاصه کلام مراد از باطن قرآن مقصد و مقصود این کتاب مقدس است. عجب تر آنکه مراد از باطن را بصورت دیگری در آورنده و بهوای نفس و اغراض شخصی و سیاسی باطن قرآن تابع هوسهای مرده کردید مثل آنکه گفتند در آیه ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا﴾ [البقره/26] مراد از بعوضه علی امیر المؤمنین است! و همچنین در آیه ﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْآيَاتِ الَّتِي خُلِقَتْ﴾ [الغاشیه/17] مراد از شتر را نیز علی قرار دادند! بدین ترهات و موهومات تحریف غریبی در دین کردند و هر منکر و قبیحی را بقرآن چسپانندند.

برای هر یک از ظاهر و باطن قرآن شرطی است شرط ظاهر آنستکه موافق لغت عرب باشد و مخالف با شرع نباشد

اشکالی نیست براینکه مراد از ظاهر مفهوم عربی است، چون از ضروریاتست که قرآن بزبان عربی آشکار نازل شده است، خداوند میفرماید: ﴿وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾ [النحل/103].

بنابر این در فهم ظاهر عربی هیچکس اختلاف ندارد و آنچه مختلف فیه است باطن و مقصد قرآنست و شرط فهم ظاهر قرآن اینستکه بر زبان عربی محض جاری شود پس هر معنائیکه از قرآن بر غیر زبان عربی استنباط شد آن معنی از قرآن نیست.

مثل اینکه بیان بن سمعان دعوی پیغمبری میکرد و میگفت شاهد من اینستکه خداوند اسم مرا در قرآن ذکر کرده که میفرماید ﴿هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ...﴾ [آل عمران/138].

و همچنین فرقه منصوریه گفتند مراد از آیه ﴿وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ﴾ [الطور/44] (یعنی اگر به بینند پاره‌ای از آسمان را فرود آینده بر سر

ایشان از فرط عناد و استکبار گویند که قطعه آسمان نیست بلکه ابريست درهم بسته و برهم چسپیده).

ابی منصور است که منصوریه منسوب باو هستند - و نیز عبید الله شیعی مسمی بمهدی، هنگامیکه مالک افریقا شد و مستولی بر آن گردید دو رفیق داشت از کُتّامه که ناصر و همراه او بودند یکی نامیده میشد بنصر الله و دیگری بفتح باین دو رفیقش گفت اسم شما دو نفر در قرآنست آنجا که میفرماید ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ [النصر/1]. و تصرف قبیحی در این آیه مبارکه کرد و آیه مبارکه ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران/110] را مبدل کرد به: کتّامه خیر اُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ!! و همچنین بایه و بهائیه و ازلیه آیات قرآن را با تاویلات منکر و خنک منطبق بر اشخاصی نمودند.

و بعضی از جاهلین بقواعد عرب گفتند قرآن نه زن عقدی را بر مرد تجویز کرده است و استدلال کردند بآیه ﴿فَأَنكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَتِلْثًا وَرَبْعًا﴾ [النساء/3]

و بعضی رأی دادند که پیه خوک حلالست بجهت اینکه خداوند فرمود ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أَلْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَالْحَمُّ الْحَنِزِيرِ﴾ [المائده/3]. و در این آیه غیر از گوشت خوک چیزی از اعضایش حرام نشده.

و همچنین بعضی تفسیر کردند آیه مبارکه ﴿وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾ [طه/121] را و گفتند مراد از غوی تُخَمّه است یعنی آدم از اکل شجره مبتلا بتخمه شد و خیال کردند که مشتق از غوی الفصیل یغوی اذا بشم من شرب اللبن است و ندانستند این اشتقاق فاسد است بجهت اینکه غوی الفصیل بر وزن «فَعَلَ» است و در اینجا بر وزن «فَعَلَ» بفتح عین میباشد.

و همچنین در آیه ﴿وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا﴾ [النساء/125] را بمعنی فقیر گرفتند

از خَلّه بفتح خاء که بمعنی مسکنت است.

این جماعت چون کاملاً واقف بلغت عرب و قواعد ادب نبودند بموهومات متمسک شده رأی خود را در کتاب خدا مدخلیت داده و هوای نفس خود را اطاعت کرده و بطور وقاحت اقدام باین عمل شنیع نمودند و این عمل فاسد اینان را بسوی تحریف کتاب خدا کشانید و آنرا بدلخواه خود تفسیر کردند.

خلاصه کلام باید هر معنائی که برای الفاظ قرآن کرده میشود موافق قواعد عرب و معنائی که مخاطبین می فهمیدند باشد چنانکه اگر عرب لفظی را در معنی خاصی استعمال کرد جایز نیست بهوای نفس در معنی دیگر استعمال شود.

یکی از مصیبتها این است که مردم غیر عرب وارد در قرآن شده ترجمه قرآن کردند و یا قرآن را باصطلاحات فلاسفه و متکلمین و فقهاء و صوفیه منزل نمودند و حال اینکه وضع این اصطلاحات بعد از دو قرن از بعثت رسول اکرم است و بهیچ وجه مناسب با قرآن که بزبان عربی فصیح بر امت امی که مطلقاً از اصطلاح عاری بودند نازل گردید، نیست.

شرط فهم باطن قرآن موافقت با لغت عرب و شهادت شرع است و تأویلات فرقه باطنیه باطل میباشد

برای فهم باطن و مقصد قرآن کریم دو شرط است:

شرط اول آنکه معنی باطن باید بر مقتضای ظاهر مقرر در زبان عرب و بر طبق مقاصد عربی جاری باشد و این خود واضح است که قرآن عربی است، اگر فهم قرآن طوری باشد که عرب آنرا نفهمد لازم میآید که قرآن عربی نباشد و هر معنائی که ظاهر لفظ قرآن بر آن دلالت نکند آن معنی مجعول و ساختگی است.

پس اگر معنائی برای قرآن شد که لفظ عربی بهیچ وجه دلالت بر آن نداشته باشد میشود معانی دیگر تصویر کرد و ترجیحی میان این معنی و آن معنی نخواهد بود، چون وقتی قرار بر این شد که ما بلفظ و استعمال آن در معنی خودش اعتناء نکنیم میتوانیم هر

معنائی که اراده کنیم بقرآن بچسبانیم مثل اینکه بعضی گفته‌اند مراد از وَالشَّمْسِ پیغمبر اکرم و ضحیها علی امیر المؤمنین است، و در تفسیر بعضی از اخباریه از این قبیل تفسیر زیاد است.

اولاً باید به بینیم آیا عرب از لغت شمس معنای رسول اکرم را میفهمد؟ یا در کتاب لغتی ضحی را بمعنی امیر المؤمنین استعمال کرده‌اند؟ البته چنین چیزی نیست، و ثانیاً اینطور معنی لعب با قرآن و افترای بر خدای جهانست و خود گناه بزرگی میباشد که برای شیادان و مدعیان باطل باب دعاوی را باز میکند.

شرط دوم آنکه باید بر آن معنای باطن شاهی از نص یا ظاهر قرآن در محل دیگر باشد و یا سنت رسول بر آن گواهی دهد و باین دو شرط (موافقت با لغت عرب و شاهی از کتاب خدا و سنت رسول) باطن قرآن فهمیده میشود، پس معلوم شد معانی که فرقه باطنیه برای کتاب خدا کرده‌اند همه باطل و موهوم است، مثل اینکه گفتند غسل تجدید عهد است و طهور بیزاری جستن از هر اعتقادی و تیمم اخذ از مأذون تا اینکه داعی را ملاقات کند و صیام امساک از کشف سر و کعبه نبی است، باب علی و صفا نبی است و مروه علی، تلبیه اجابت داعی، طواف سبعاً طواف بمحمد و ائمه هفتگانه و نار ابراهیم غضب نمرود است و ذبح اسحق گرفتن عهد است و عصای موسی براهین موسوی است و انفلاق پراکنده شدن علم موسی است در فرعونیان و بحر عالم است و تظلیل غمام نصب موسی است امام را و من علم است که از آسمان نازل میشود و سلوی داعی از دعوات است و جُرَاد و قُمَّل و ضفادع سؤالات و الزامات موسی است بر ضد فرعونیان و تسبیح جبال مردان محکم در دین و جن که در تحت قدرت سلیمان بودند باطنیه آن زمانست و شیاطین ظاهریه‌اند و غیر اینها که ذکر شد. اگر درست دقت شود تمامی این قسم از تأویل نعوذ بالله استهزاء بکتاب خداوند است.

این تأویلات بارد و خارج از لفظ و منطوق و عقل و دین چنان در مسلمین شایع شد که جلوگیری از آن کار مشکلی گردید و اخباریه امامیه که اصولاً و فروعاً با باطنیه

مخالفند این قبیل تأویلات را در کتب خود ذکر کردند.
و همین تأویلات سبب پیدایش فرقه‌های گمراه (قادیانیه و بابیه و ازلیه و بهائیه و
ملاحده صوفیه) گردید. اعاذنا الله و جمیع المؤمنین من شرور انفسنا.

تفسیر برای و تقسیم آن بجایز و ممنوع

از مسلمات است اگر انسان رأی و عقاید خود را مدخلیت در قرآن دهد در شرع مقدس مذموم و شخص صاحب رأی در آتش خواهد بود و در مذمت آن حدیث صحیح شریف نبوی کافی است که فرمود: ((مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ)). (هر که قرآن را برای خود تفسیر کند جایگاه او آتش خواهد بود).
و از ائمه هادین مأثور است که تفسیر کتاب خدا جز به اثر صحیح یا نص صریح جایز نیست.

و تحقیق در این مبحث این است که اگر تفسیر جاری بر کلام عرب و موافق کتاب و سنت باشد این قسم تفسیر را نمیشود گفت ممنوع است بچند وجه:

1- اینکه بنابر امر حق تعالی باید در کتاب خداوند تدبیر کرد و مرادش را فهمید و حکم از آن استنباط نمود و جمیع تفسیر قرآن از معصوم نرسیده و احتیاجات و حوادث روز بروز بر افزایش است یا باید توقف کرد و تعطیل در احکام نمود و این امر غیر ممکن است و یا باید در قرآن اجتهاد کرد و حوادث و احتیاجات را از قرآن یافت.

2- اگر تعلم و تدبیر در کتاب خدا جایز نبود و اجتهاد و رأی در آن مطلقاً حرام بود میبایست رسول اکرم و ائمه طاهرین تمامی آیات را تفسیر کنند تا دیگر محتاج باعمال نظر و فکر در آن نباشیم و آنچه مسلم است آن آیاتی که عقول بشر در آن راه ندارد بیان فرمودند و بسیاری از آیات را واگذار بعقل و اجتهاد علمای امت مرحومه و راسخین در علم نمودند، پس بنابراین لازم نیست که تفسیر تمام آیات و کلمات قرآن از رسول و ائمه طاهرین مأثور باشد.

3- اینکه اصحاب رسول ص اولی باحتیاط بودند از غیرشان و حال اینکه قرآن را

تفسیر میکردند بر آنچه که میفهمیدند و بیشتر تفسیرها از آنان بما رسیده است: و اما رأی و اجتهاد در قرآن که جاری بر لغت عرب و ادله شرعیه از کتاب و سنت نباشد بدون شک آن رأی مذموم و آن اجتهاد غلط است چون افترای بخدای جهان میباشد و این قسم از رأی از طرف شارع منع اکید شده است. پس نهی از رأی در قرآن بر دو وجه است:

وجه اول: آنکه شخص از روی هوای نفس و میل خود یا اغراض دیگر رأی و عقیده‌ای برای خود اتخاذ مینماید و قرآن را بر آن رأی و عقیده خود تفسیر میکند که اگر این رأی و هوی در آن نبود بهیچ وجه قرآن را باین وجه تفسیر نمی نمود و این چند قسم است:

اول اینکه میداند این آیه بهیچ وجه دلالت بر مقصد او ندارد و لکن میخواهد بر طرف مشتبّه گرداند مانند فرق ضاله که برای اضلال مردم آیات بر طبق هوای نفس تفسیر میکنند.

دوم اینکه خود جاهل است و خیال میکند قرآن را می فهمد و حال آنکه اعتقاداتی از روی هوای نفس و تعلیم معلمین باطل در او پیدا شده است و قرآن را بر طبق عقاید و آراء خود تفسیر میکند و اگر آن اعتقاد و رأی نبود هیچ وقت اینطور تفسیر نمی کرد. اگر درست دقت شود بسیاری از تفسیر مفسرین بر روی عقاید و آراء شخصی است، بهیچ وجه مربوط بکتاب خدا نیست، مثلاً شخص معتزلی مذهب است و آرائی در دین بطریقه اعتزال دارد پس قرآن را بر عقاید معتزله منزل میکند مانند تفسیر کشاف، یا شخص اشعری است و عقاید و آرائی پیدا کرده و ادله‌ای بر آراء خود از غیر کتاب خدا اتخاذ نموده لذا قرآن را بر طبق عقاید اشعری تفسیر میکند مانند تفسیر بیضاوی و فخر رازی، یا شخص فیلسوف است و آراء و عقاید فلسفی دارد باینجهت قرآن را بر عقاید فلسفی خود تفسیر میکند مثل صدر المتالهین که قرآن را بر طبق فلسفه خود تفسیر کرده است، و یا شخص باطنی است و عقاید و آراء خود را از مصادر دیگر غیر قرآن

گرفته و قرآن را بر آراء باطنیه تأویل میکند مثل ملا عبد الرزاق کاشی که قرآن را بر طبق آراء باطنیه تفسیر کرده است، و یا شخص صوفی است و آراء تصوف خود را از غیر قرآن گرفته میآید قرآن را بر آراء و عقاید صوفی تفسیر میکند، و همچنین مذاهب مختلفه دیگر که در اسلام پیدا شد هر فرقه ای قرآن را منطبق بر عقاید خود کردند و کار اسلام و مسلمانان باختلاف و پراکندگی کشید و چهارصد میلیون مسلمان دست خوش ملل دیگر شد و شد آنچه شد.

سوم اینکه میشود شخص اغراض صحیحی داشته باشد و برای آن دلیل از قرآن بخواهد و یا شاهی از سنت بیآورد مثل کسیکه دعوت بمجاهده با قلب سخت میکند و این آیه مبارکه ﴿أَذْهَبَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ﴾ [طه/24] را اشاره برای قلب قاسی قرار میدهد و میگوید مراد از فرعون قلب سخت است، و یا کسیکه مردم را ترغیب باستغفار در وقت سحر میکند و البته غرض او مشروع است، استدلال میکند بحديث شریف ((تَسْحَرُوا فَإِنَّ فِي السَّحْرِ بَرَكَةً)) و حال اینکه میداند مراد از تسحر غذا خوردن در سحر است نه ذکر خدا، و بعضی از وعظ برای زیبایی کلام و ترغیب مردم بفضایل اخلاق باین قسم تأویلات و کلمات متوسل میشوند و اگر درست دقت شود این تعبیرات تفسیر برای میباشد و در شرع مقدس از آن نهی صریح شده است.

وجه دوم - اینکه قرآن را بصرف لغت عرب دانستن و بظاهر عربی آشنا بودن تفسیر کند بدون مراجعه بشأن نزول و تاریخ عرب جاهلیت و آشنائی بسنت پیغمبر و فهمیدن غرایب قرآن و آنچه متعلق بحذف و اضممار و تقدیم و تأخیر است.

و هرکس بصرف دانستن لغت و ظاهر قرآن بدون مراجعه بسنت و نقل و سماع و آنچه متعلق بقرائت اقدام بتفسیر کتاب خدا کند مسلماً تفسیر به رای کرده و پیغمبر فرمود جای او در آتش است پس مناسب این است که طریقه تفسیر را ذکر کرده راه آنرا نشان دهیم:

راه تفسیر کتاب خدا و فهم آن

کسی که میخواهد کتاب خدای را تفسیر کند باید اولاً از خود قرآن تفسیرش را بجوید چون ان القرآن یفسر بعضه بعضا و هر آیه ای که مجمل بود بیانش را در آیه دیگر طلب کند و اگر مختصر بود تفصیلش را در آیه دیگر جستجو کند، اگر طلب کرد و یافت بمقصود رسیده و دیگر معطلی ندارد، اما اگر در قرآن تفسیر آیه مطلوب خود را نیافت باید رجوع بسنت پیغمبر (م) کند، و اگر در سنت نیافت رجوع باهل بیت پیغمبر و اقوال اصحاب رسول کند - مراجعه باهل بیت راهی است بس پسندیده فان اهل البیت ادری بما فی البیت و مراجعه باصحاب راهی است صحیح، زیرا که اصحاب رسول واقف بودند بقرائن و احوال هنگام نزول قرآن.

و برای مراجعه بتفاسیر بهترین تفسیرها تفسیر کبیر طبری و تفسیر مجمع البیان است و مفردات راغب که لغت قرآنست در فهم قرآن بسیار ممد می باشد - اللهم ارزقنا فهم القرآن برحمتک یا ارحم الراحمین.

تقسیم قرآن و بیان محتویات آن

سرّ قرآن و مقصود اقصی آن دعوت خلایق است بخالق جهان ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات/56]. و غایت مطلوب از قرآن ارتقاء عبد است از حسیض نقصان باوج کمال و عرفان و حرکت دادن مردم است بکعبه کمال و ایمان و این کتاب از چگونگی سفر بسوی خدا و مجاورت مقربین درگاه اله در طبقات بهشت و نجات از بدبختی و درکات جحیم بحث میکند، از این جهت فصول و ابواب قرآن و سور آیات آن منحصر در شش مقصد است: سه مقصد آن ستون قرآن و اصول مهم آنست و سه مقصد دیگرش فروع و متمم.

اما سه اصل مهم

- 1- شناختن مبدا جهان ربوبیت و بیان صفات ربوبی و چگونگی پرستش رب جهان است و بیان توحید ذات و صفات و توحید در الوهیت و عبادت و انداختن انداد و اینمطلب را کاملاً در رساله توحید عبادت (مطبوع در طهران) بیان کرده‌ایم.
- 2- شناختن راه است و طریقه خدانشناسی و راهی که آن راه انسان را بخدا میرساند.
- 3- معرفت معاد و کیفیت آن و بیان حال بندگان در آن نشأه و اشرف این اصول علم بخدا و روز بازپسین است: ﴿ءَامِنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ [النساء/39] و بعد از آن شناختن راه راست که آن صراط مستقیم است ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ [الفاتحه/6] و مراد از صراط مستقیم شناختن چگونگی تزکیه نفس و تنویر و تخلص آن از شوایب طبیعت و کثافت عالم ماده می‌باشد.

و اما سه اصل تابع و متمم

- 1- احوال مردمی که راه خدا را پیموند و بمنزل رسیدند از انبیا و رسل و اولیاء و

مؤمنین.

2- احوال کسانی که از راه خدا رو برگردانده راه مستقیم انسانیت را نپیموده گرفتار غولان شدند و در بیابان شرک و جهالت سرگردان ماندند و در دنیا و آخرت هلاک گردیدند مثل فرعون و قارون و اصحاب لوط و قوم نوح و امثال آنان.

3- تعریف ساختمان راه و بیان اینکه چگونه باید توشه راه را تحصیل کرد.

و بیان مختصرش اینست که دنیا منزلی از منازل سایرین الی الله است و بدن مرکب انسانست و باید غفلت از تدبیر منزل و مرکب نکرد و این سفر تمام نمیشود مگر بحفظ بدن و بقای نوع، پس انسان محتاج است بقانونی که او را اداره کند و تمامی آیات اخلاقی قرآن و ابواب فقه از طهارات و عبادات و معاملات و سیاسات و نکاح و طلاق و ارث و کتاب اطعمه و اشربه در بیان ساختمان راهست.

و قرآن از مسقط نطفه انسانی تا روز مرگش دستور کامل داده است و مراد از بیان ساختمان راه همین است و چون بنای رساله بر اختصار است ما در اینجا از بیان دقایق احکام دست نگاه داشته و خوانندگان را بکتاب مفصلی که مؤلف در سر تشریح نگاشته است مراجعه میدهم و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرین.

مقاصد قرآن در وضع شریعت و احکام

پیش از شروع در مقصود محتاجیم بتقدیم مقدمه‌ای و آن اینستکه وضع شرایع و قوانین مبتنی بر مصلحت بندگان در دنیا و آخرت است و قرآن بآنچه مصلحت عباد است امر فرموده و از آنچه در آن مفسده بندگانست نهی کرده و وظیفه رسل بیان مصالح و مفسد است و احتیاج برسل از اینجهت میباشد.

و شاهد براین مطلب آیات وارده در کتاب خدا است که ذکر غایات و مصالح را در موارد متعدده میفرماید:

در بیان غایت و مصلحت بعث رسل که اصل تشریح است میفرماید: ﴿رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لَعَلَّ يُكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾ [النساء/165] و همچنین در خصوص بعث رسول اکرم ص میفرماید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء/107].

2- در اصل خلقت میفرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ [هود/7] و همچنین ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات/56] و همچنین ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ [المُلک/2].

و اما بیان غایات و مصالح در تفصیل احکام در کتاب و سنت بیشتر از آنست که بشود احصا کرد و بذکر بعضی از آنها قناعت میشود:

1- آیه وضوء: ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ﴾ [المائدة/6].

2- در روزه میفرماید: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ [البقره/183]

- 3- نماز: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾ [العنكبوت/45].
- 4- قبله: ﴿فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ﴾ [البقره/150].
- 5- جهاد: ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا﴾ [الحج/39].
- 6- قصاص: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [البقره/179].
- 7- در تقریر توحید: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾ [الأعراف/172].
- و هنگامیکه معلوم شد مقاصد قرآن در وضع شریعت و احکام مصلحت بندگانت پس میگوئیم بازگشت تکالیف وارده در شرع بحفظ سه اصل است.

ضروریات و حاجات و تحسینات

مراد از ضروریات اصول و احکامیست که انسان در مصالح دین و دنیا ناچار بر حفظ و عمل بآن است بحیثیتی که اگر فاقد یکی از آنها شد دنیایش خراب و آخرتش پر از بدبختی و عقاب خواهد بود چنانکه اگر آب یا هوا نباشد تنفس و زندگانی بر بشر ممتنع است همچنین اگر مراعات این اصول نشود حیات دنیا و آخرت محال خواهد بود.

و مراد از حاجیات آن احکام و اصولیست که انسان از حیث توسعه و رفع ضیقیکه در غالب اوقات مودی بحرج و مشقت میگردد محتاج بآنست به بیان واضحتر مراد از حاجیات احکامیست که در مورد حرج و مشقت وضع گردیده و در آن ملاحظه ترفیه عباد شده است مثل قصر نماز و روزه در سفر و اکل میته در مخمصه. خداوند میفرماید:

﴿وَمَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج/78].

و مراد از تحسینیات مکارم اخلاق و محاسن عادات و آنچه عقول کامل از آن پرهیز

دارند و اجتناب میکنند است.

ضروریات پنج است:

1- حفظ دین چون نخستین چیزیکه انبیاء و رسل بشر را بآن دعوت میکنند دین است و مراد از دین اعتقاد بمبدء و معاد و ربط دادن خلائق بخالق جهان میباشد و غایت خلقت انسان پرستش خدای واحد است ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات/56] و این عبادت و ربط خلق بحق جوهر حیات و لب معرفت و غایت قصوای سیر انسان است، تا مردم خدای را شناسند و او را پرستش نکنند و بحضرتش زلفی و قربی حاصل ننمایند زنده نخواهند بود، پس قرآن مهم‌ترین اصلی را که در نظر دارد حفظ دین و ربط خلق برب العالمین است، بنابراین یک سلسله احکام شریعت برای حفظ این اصل است، و بآنچه که انسان را بخداوند نزدیک گرداند و روح اطاعت و بندگی در او ایجاد کند امر فرمود چون نماز و روزه و زکات و صدقات و امثال آن. و از آنچه انسان را از خداوند دور کند نهی فرمود چون شرک اکبر و اصغر و اطاعت غیر خدا و حاجت خواستن از غیر خدا و امن از مکر خدا و یأس از روح خدا و امثال آن.

2- حفظ عقل است: غرض دیگر قرآن از وضع شریعت حفظ عقل است، انبیا و رسل باید حافظ عقول مردم باشند و تا عقل مردم حفظ نشود و با عقل واراده کار نکنند ترقی و تکامل و تحصیل سعادت نشأتین ممتنع خواهد بود، قرآن با عقلاء سخت میگوید پس باید احکامی وضع کند تا عقل انسان محفوظ بماند و بکعبه کمال متوجه شود. و آنچه را که حافظ عقل است امر فرمود مثل تدبیر در آیات و مطالعه در خلقت و تفکر و تعلم و امثال آن.

و از آنچه عقل را خراب میکند نهی فرمود چون تقلید آباء و طاعت کبراء و رهبانان و احبار و اتباع ظن، و حرمت خمر و الکل و امثال آن برای حفظ عقول است.

- 3- حفظ بدن: چون دنیا مزرعه آخرتست و انسان مسافر است تا مرکب محفوظ نباشد راکب بمنزل نمی‌تواند برسد، این است که قرآن در حفظ نفوس دقت کامل فرمود. آنچه را که حافظ نفوس است امر فرموده و از آنچه مهلک نفوس است نهی صریح نمود چون قتل و ضرب و جور و جنایت و امثال آن.
- 4- حفظ نسل: چون اشخاص انسان در دنیا بقاء ندارد و دیمومه انسان بقاء نسل است و حفظ انواع بتناسل است قرآن آنچه را که حافظ نسل است امر و از آنچه مهلک و قاطع آنست نهی فرمود چون زناء و لواط و امثال آن.
- 5- حفظ مال: چون انسان تا مال نداشته باشد نمیتواند طی منازل زندگانی کند پس قرآن بدانچه حافظ مال است امر و از آنچه متلف آن میباشد نهی فرمود چون اسراف و سرقت و خیانت و ضرر زدن بیکدیگر و امثال آن.
- خلاصه کلام غایت از تشریح حفظ این اصول است و ما در اینجا بطور اشاره ذکر کردیم تفصیل این مجمل کتاب مفصلی خواهد شد و چون مبنای رساله بر اختصار است از بیان آن اعراض میکنیم و خوانندگان را بکتاب مفصلی که فقه را بر این ترتیب نوشته‌ام حواله میدهم از حق متعال خواهانم که موفق باصلاح و طبع آنکتاب شویم.

ناسخ و منسوخ قرآن

نسخ در لغت عبارت از باطل کردن چیزی و جای آن چیز دیگر گذاشتن است و در اصلاح محققین نفاذ و تمام شدن مصلحت حکم اول است و در سابق بیان کردیم که احکام شرایع و دیانات برای مصالح عباد وضع شده و هیچ حکمی از طرف شارع بدون مصلحت نخواهد بود، شارع مقدس اول مصلحت را ملاحظه کرده بعد از آن حکم را وضع میکند و چون مصالح عباد در ازمنه و امکانه مختلف است و همچنین نظام امور جمهور نسبت بازمنه مختلف میشود از اینجهت در شرایع نسخ واقع گردید. در اینجا بیک مثلی کشف مطلب میگردد و آن اینستکه اوامر و نواهی شارع باوامر و نواهی طبیب میماند چنانکه مریض نزد طبیب میرود و طبیب میگوید باید مسهل تناول کنی یا فلان دوا را بخوری یا میگوید باید ترشی نخوری این امر و نهی طبیب در واقع و نفس الامر محدود بزمان خاصی است و مریض تصور میکند که این امر و نهی همیشگی است و مسلماً در این امر و نهی طبیب جلب منفعت و دفع مضرت را ملاحظه نموده و هنگامیکه آن مصلحت احراز شد و آن مفسده بر طرف گردید حکم را طبیب نسخ میکند، بمعنی اینکه دیگر مصلحت در خوردن آن دوا نیست و خوردن ترشی مفسده ندارد - پس نسخ در احکام شرع هم بهمین معنی است که مصلحت حکم تمام شده نه اینکه حکم برداشته شده و چون معنی و حقیقت نسخ معلوم شد فهمیدن نسخ در قرآن و شریعت ضمن دو امر بیان میشود:

1- یکی از مسلمات است که آنچه را قرآن در ابتداء بآن دعوت فرموده و سور مکی متکفل ذکر آن شده همانا قواعد کلی است، و اول چیزیکه خلائق را بآن دعوت فرموده ایمان بخدا و رسول و روز بازپسین است، و بعد از آن تشریح نماز فرمود و از شرک و کفر و توابع آن چون ذبح برای غیر خدا و امثال آن نهی اکید نمود، و همچنین بمکارم اخلاق مثل عدل و احسان و وفای بعهده و اعراض از جاهل و دفع بالتی هی احسن و

خوف از خدا و صبر و شکر امر فرمود و از اخلاق رذیله و فحشاء و منکر و بغی و قول بغیر علم و کم فروشی و فساد در ارض و زنا و قتل و فحش و دختر زنده بگور کردن و امثال آن از اموری که در دین جاهلی جاری بود نهی نمود - پس بنابراین آیات مکی متکفل کلیات است و بعد از هجرت در مدینه منوره آن قواعد تکمیل گردید:

2- یکی از بدیهیات اولیه است که احکام کلی عقلی قابل نسخ و تخصیص نیست مثلاً قاعده عقلی النقیضان لا یجتمعان و لا یرتفعان و همچنین الكل اعظم من الجزء بهیچ وجه تصویر نسخ در آن نمیشود که یک روزی بیاید و نقیضان جمع شود یا کل کوچکتر از جزء باشد، در فصل سابق ذکر کردیم که قرآن حافظ ضروریات و حاجیات و تحسینیاتست و ضروریات حفظ دین و عقل و بدن و نسل و مال است و کلیات شرایع کلیات عقلیه میباشد و قابل نسخ و تخصیص نیست، تمام شرایع آسمانی برای حفظ این اصول آمدند، خداوند میفرماید: ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ...﴾ [الشوری/13].

یعنی بیان کرد و هویدا ساخت و برگزید خدایتعالی برای شما از دین آنچه وصیت کرد بآن نوح و آنچه که وحی کردیم بسوی تو و آنچه وصیت کرده بودیم بدان ابراهیم و موسی و عیسی را، که بپای دارید و اقامه کنید دین را و متفرق نشوید در آن یعنی اختلاف نکنید در آن اصل، گران و بزرگ است بر مشرکین آنچه میخواهی ایشان را بسوی آن از توحید و نفی شرک و اصول فضایل اخلاق و مکارم عادات دعوت کنی.

در این آیه مبارکه تصریح است که تمامی انبیاء بیک اصول دعوت میکردند ز اختلاف در میان رسل نیست، خداوند میفرماید: ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ﴾ [البقره/285] پس اختلاف شرایع در امور جزئی، و نسخ در شرایع در جزئیات است، و همچنین ناسخ و منسوخ قرآن در کلیات آن نیست زیرا که کلیات عقلی میباشد و قابل نسخ نیست: ((حَلَالٌ مُّحَمَّدٌ حَلَالٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ حَرَامُهُ حَرَامٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ)).

خلاصه کلام نسخ در دیانات و همچنین نسخ در بعضی از احکام قرآن در امور جزئی است بعبارات واضح تر نسخ احکام در تشریفات شریعت و دین است نه در کلیات و قواعد آن مثل تغییر قبله از بیت المقدس بکعبه یا اینکه طلاق زن غیر محدود بود محدود بسه طلاق گردید و ظهار طلاق بود و بعد غیر طلاق شد و امثال آن و صلی الله علی سیدنا محمد وآله الطاهرين.

محکم و متشابه قرآن و بیان حقیقت آن

مبحث محکم و متشابه قرآن از مشکلات فن علم قرآن است و در اینجا آراء و اهواء متضاد حکمفرما می‌باشد و چون مردم از راه راست وارد این مبحث نشده‌اند گفتارشان متشتت می‌باشد و ما در اینجا آنچه را که مُخ مطلب و لباب حقیقت است با استمداد از رب جهان بیان می‌کنیم:

قرآن در یکجا دلالت دارد براینکه تمامی آن محکم است و در جای دیگر نص صریح دارد براینکه تمامی آن متشابه است و در موضع دیگر بیان میکند که بعضی از آن محکم است و بعضی متشابه.

اما آنجا که دلالت دارد براینکه تمامی قرآن محکم است آیه مبارکه ﴿الرَّ تِلْكَ ءَايَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾ [یونس/1] و نیز آیه ﴿الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ ءَايَاتُهُ﴾ [هود/1] می‌باشد.

در این دو آیه خداوند بیان فرموده که تمام قرآن محکم است و مراد از محکم در این دو موضع از کتاب بمعنی کلام حق با الفاظ صحیح و معانی پسندیده و درست و از حیث لفظ و معنی از هر قول و کلامی فصیح‌تر و افضل است و در این دو صفت که اتقان لفظ و احکام معنی است کسی را قدرت معارضه نیست.

و اما آنجا که می‌فرماید تمام قرآن متشابه است قول خدای تعالی ﴿اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ تَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ذَٰلِكَ هُدَىٰ اللَّهِ يَهْدِي بِهِ ءَلْمَن يَشَاءُ ءَمَن يُضَلِّلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن هَادٍ ﴿٢٣﴾ [الزمر/23] می‌باشد.

یعنی خدایتعالی فرستاد نیکوتر سخنی را که آن کتابی است همانند یعنی بعضی شبیه بیکدیگر در اعجاز یا در جودت لفظ و صحت معنی و در نیکوئی و زیبایی و هدایت و

بلاغت و بعض این کتاب بعض دیگر آن را مصدق است و باین مطلب اشاره فرموده:

﴿وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ [النساء/82].

و مراد از مثانی این است که حوادث زمان قرآن را کهنه نمیکنند و هر چیز مندرس و مضمحل میشود جز قرآن و ممکن است مراد از مثانی این باشد که هر روز فوایدی از قرآن برای بشر معلوم میشود که در سابق او را نیافته بود و قرآن با تکامل و ترقی بشر مساعد است، هرچه بشر ترقی کند احتیاجاتش از قرآن منقطع نخواهد شد و این قرآن خالد است، و بعضی مثانی را معنی کرده‌اند که دوبار و دوتا کرده یعنی مشتمل است بر مزدوجات چون امر و نهی و وعد و وعید و رحمت و عذاب و بهشت و دوزخ و مؤمن و کافر - و میلرزد از آن پوستهای آنانکه میترسند از پروردگار خود پس نرم میشود و آرام میگردد پوستها و دلهای ایشان بذكر خدا و این کتاب هدایت پروردگار است هدایت میکند خدا بآن کسی را که میخواهد و هرکس را خداوند گمراه کند برای او راهنمایی نخواهد بود.

و اما آنجا که دلالت دارد بعضی از آیات محکم است و بعضی متشابه و بحث ما در آن است این آیه مبارک است خداوند میفرماید: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَبِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَبَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ ۗ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ ۗ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمَّنَّا بِهِ ۗ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ [آل عمران/7].

این آیه مبارکه تصریح میکند که قرآن محکم و متشابه دارد و ما در تفسیر این و تحقیق محکم و متشابه محتاجیم بذکر مباحثی چند:

1- محکم: عرب میگوید حاکمت و حکمت و احکمت یعنی رد و منع کردم و حاکم را حاکم میگویند چون ظالم را از ظلم منع میکند و **حکمة اللجام** آن است که منع کند اسب را از اضطراب، و در حدیث نخعی: «أَحْكِمِ الْيَتِيمَ كَمَا تُحْكِمُ وَلَدَكَ» یعنی منع کن

یتیم را از فساد چنانکه طفلت را منع میکنی، جریر میگوید **أَحْكُمُوا سَفَهَاءَكُمْ** یعنی منع کنید سفیهان را از سفاهت، و بناء محکم یعنی وثیق، و حکمت را حکمه میگویند چون انسانرا از آنچه سزاوار نیست منع میکند.

2- متشابه: شبهه و شبّه و شبیه مماثل بودن دو چیز است در کیفیت مثل رنگ و طعم، و شبهه آن است که میان دو چیز بواسطه شدت شباهت بیکدیگر امتیاز داده نشود، تشابه گاهی در عین است مثل ﴿وَأُتُوا بِهِ مُتَشَبِهًا﴾ [البقره/25] یعنی بعضی با بعض دیگر در رنگ شبیه است نه در طعم و حقیقت، و بعضی گفته اند مراد تماثل در کمال و خوبی است، و بعضی بر آنند که مراد از متشابهاً یعنی در منظر متفقد و در طعم مختلف و تشابهت قلوبهم یعنی در گمراهی و عدم رشد قلوبشان شبیه شد و متشابه از قرآن آن است که تفسیر آن بجهت شباهت بغیر از حیث معنی یا از حیث لفظ مشکل باشد.

3- ام الكتاب: آنچه اصل برای وجود چیزی یا تربیت و اصلاح آن یا مبدأ چیزی باشد آنرا «أم» می نامند؛ خداوند میفرماید: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ﴾ [الزخرف/4] که مراد لوح محفوظ میباشد و این برای منسوب بودن علوم باوست و مکه را ام القری میگویند و مجرّه را ام النجوم مینامند.

4- تأویل: راغب اصفهانی میگوید از «أول» است بمعنی رجوع باصل، تأویل رد شیء بغایتی که مراد است از جهت علمی باشد مثل ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّسُخُونَ فِي الْعِلْمِ...﴾ [آل عمران/7] و غایت از جهت فعل باشد مثل قول شاعر:

* وللنوی قبل یوم البین تأویل *

و قول خدایتعالی: ﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ﴾ [الأعراف/53]

و تأویل در اصطلاح اهل تفسیر و سلف از فقها و اهل حدیث مراد تفسیر و بیان میباشد و از این قبیل است قول ابن جریر و غیر او که در کتاب تفسیرشان میگویند "قول در تأویل این آیه است" و بعد تفسیر میکنند. و مراد معتزله، جهمیه، متکلمین، صوفیه و

باطنیه از تأویل برگرداندن لفظ است از ظاهر و این معنی در اصطلاح متأخرین از اصولیین و فقهاء شایع است و از اینجهت میگویند تأویل بر خلاف اصل است و تأویل محتاج بدلیل است و این معنی که مراد از تأویل صرف لفظ از ظاهرش باشد سبب پیدایش بدعت‌ها و خرافات در اسلام شد.

و از اقسام تأویل باطل تأویل اهل شام کلام پیغمبر راست که به عمّار فرمود ((تَقْتُلُكَ الْفِئَةُ الْبَاغِيَّةُ)) یعنی ای عمار گروه ظالم تورا میکشند، اهل شام کلام پیغمبر را تأویل کرده گفتند ما عمار را نکشتیم، کشنده عمار کسی است که او را وارد جنگ کرد، ولی این تأویل مخالف حقیقت لفظ و ظاهر آنست بجهت اینکه قاتل عمار کسی است که مباشر قتل او شده نه آنکه طلب نصرت و یاری از او کرده‌است، اگر این تأویل صحیح بود باید کشنده حمزه سید الشهداء رسول اکرم باشد چون پیغمبر سبب شد که حمزه زیر شمشیر مشرکین شهید شود.

ما برای رفع شبهه و ابطال کلمات متأخرین در بیان تأویل آیاتی را که در قرآن لفظ تأویل در آنها وارد شده ذکر میکنیم تا فهمیده شود که تأویل باین اصطلاح درست نیست.

1- آیه مبارکه ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ [النساء/59].

مجاهد و قتاده گفته‌اند مراد از تأویل در اینجا ثواب و جزاء است و سدّی و ابن زید و ابن قتیبه و زجاج بر آنند که مراد عاقبت است و هر دو بمعنی مآل میباشد، لکن معنی دوم اعم است و شامل حسن مآل در دنیا، زیرا بسا میشود که تنازع در امور دنیوی واقع میشود و رجوع بکتاب خدا و رسول در زمان حیات و سنت او بعد از وفات مآلش وفاق و سلامت از بغضاء و دشمنی است و بهیچوجه نمیشود معنی تأویل در این آیه تفسیر باشد یا صرف کلام از معنی ظاهر آن چون کلام در تنازع است و حسن عاقبت در رد

بخدا و رسول صل میباشد.

معنی این آیه: ای کسانی که ایمان آورده‌اید فرمان برید خدا و رسول و اولی الامر را پس اگر خلاف در چیزی کردید بازگردانید آنرا بحکم خدا و رجوع کنید برسول (در زمان حیاتش) و به اولو الامر اگر ایمان بخدا و روز بازپسین دارید، این مراجعه برای شما بهتر و خوش عاقبت تر است.

2- ﴿وَلَقَدْ جَعَلْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ ۚ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفْعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ ۚ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٥٣﴾﴾ [الأعراف/52-53].

ابن عباس میگوید مراد از تأویل در این آیه تصدیق بوعده و وعید است یعنی روزی که صدق آنچه که خداوند از امر آخرت خبر داده‌است ظاهر میشود: قتاده میگوید مراد از تأویل ثواب است، مجاهد میگوید جزاء، سدی میگوید حقیقت، و همه این معانی نزدیک بیکدیگر میباشد و مراد آنچه مال امر و آنچه بعد واقع میشود که قرآن از آن خبر داده‌است.

معنی آیه: و هر آینه آوردیم برای گروه کفار کتابی که معانی او را روشن ساختیم بدانند خود (یعنی در حالیکه عالمیم بوجه تبیین و تفصیل آن) و هدایت و رحمت است برای مؤمنین آیا کافران انتظار میبرند (یعنی آیا منتظر نیستند) غیر از عاقبت کتاب و حقیقت آنرا از وعد و وعید؟ یعنی منتظر باشند آنچه را خدای تعالی وعده کرده‌است در این کتاب از ثواب و عقاب، روزیکه بیاید عاقبت کار یعنی ظاهر شود آثار وعد و وعید و آن روز قیامت است که آنانکه ترک و فراموش کردند قرآنرا پیش از این در دنیا (یعنی کافران که بقرآن نگرویدند) گویند بتحقیق آمدند فرستادگان پروردگار ما برآستی و درستی (و ما تکذیب کردیم و آن خطائی عظیم بود)، آیا برای ما شفاعت کنندگانی هست تا شفاعت

کنند برای ما؟ یا ممکن است باز گردانیده شویم بدنیا تا عمل بکنیم جز آنکه عمل میکردیم؟ یعنی تصدیق کنیم نه تکذیب؟ بتحقیق ضرر کردند و گم شد از ایشان آنچه افترا میزدند که بتان شفیعان مایند نزدیک خدا.

3- در سوره یونس بعد از ذکر اینکه قرآن مصدق تورات و انجیل است و منزّه از افترا و ریب و دعاوی باطل مشرکین میباشد و بعد از عجز آنان از آوردن مثل قرآن میفرماید:

﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ ﴿٣٩﴾﴾ [یونس/39].

اهل تفسیر و خبر تأویل را در اینجا بمعنی مآل گرفته اند یعنی آنچه خداوند خبر داده است واقع میشود و صدق قرآن ظاهر میگردد و چنانکه عاقبت مکذبین رسل هلاکت است همچنین عاقبت مکذبین قرآن هلاکت خواهد بود.

معنی آیه: بلکه آنچه نفهمیدند و بآن احاطه علمی نداشتند تکذیب کرده، مراد آنستکه بعد از استماع قرآن و پیش از تدبر در آیات آن بتکذیب و انکار مشغول شدند، و هنوز نیامده است مال آن چنانکه ذکر شد اینچنین تکذیب کردند انبیاء سابق را چنانکه تورات را تکذیب کردند پس عاقبت ظالمین چگونه خواهد بود.

4- در سوره یوسف: ﴿وَكَذَلِكَ نَجْتَبِئُكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾

[یوسف/6]. و قول خداوند و ندکه حکایت میکند از دو نفریکه با یوسف در محبس

بودند و گفتند ﴿نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ﴾ [یوسف/36]، یعنی آنچه را که خواب دیده بودند، و قول

خدایتعالی ﴿لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ﴾ [یوسف/37]، و قول

خدایتعالی ﴿وَمَا خُنُّ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَمِ بِعَلْمِ بْنِ ﴿٤٤﴾﴾ [یوسف/44]. و قول حقتعالی حکایت

از یوسف ﴿رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمَلِكِ وَعَلَّمْتَنِي مِن تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ﴾ [یوسف/101].

مرد از تأویل احادیث و خوابها آن امر وجودی است که در خارج واقع میگردد نه قول

و لفظ، چنانکه در این آیه صریح است که میفرماید: ﴿تَبَاتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا﴾ [یوسف/37]، پس خبر دادن بتأویل آن خبر دادن از امریست که در آینده واقع میشود، و همچنین قول خدایتعالی: ﴿هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ﴾ [یوسف/100]، یعنی آن امری که واقع شد از سجده پدر و مادر و یازده برادر یوسف آن امر واقعی میباشد که مآل رویائی است که در اول سوره ذکر شده است آنجا که میفرماید:

﴿إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾ [یوسف/4].

5- در سوره اسراء: ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كَلَّمْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ [الإسراء/35]. یعنی و تمام پیمائید کیل را و بسنجید به ترازوی راست این عمل بهتر و خوش عاقبت تر می باشد.

6- در سوره کهف: ﴿سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ [الکهف/78]. و قول خدایتعالی، بعد از آنکه خضر خبر داد موسی را بمآل اعمالیکه موسی منکر آن بود، فرمود:

﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ [الکهف/82].

از این آیه مبارکه و نص اهل لغت معلوم شد که تأویل بمعنی صرف لفظ از ظاهر نیست چنانکه شایع در خلف است بلکه بمعنی مآل امر است اعم از وقوع خارجی یا تصدیق بآن.

تحقیق در بیان محکم و متشابه

با تدبیر در مباحث سابق فهم محکم و متشابه آسان میشود اما تحقیق در آن محتاج بتقدیم دو مقدمه است.

مقدمه اول یکی از مسلمات و ضروریات است که قرآن دعوت عوام و خواص را دربردارد و نظر انبیاء و رسل اولاً و بالذات متوجه توده و اصلاح عوام بوده است، چون

توده صالح شد رجال و علما و پادشاه و اشراف که از این توده پیدا میشوند صالح خواهند بود، بر عکس فلاسفه که در دعوت خود نظر باصلاح شعب و توده ندارند، تعلیم و تربیت آنان منحصر بمردمان بافهم جامعه است و اگر درست دقت شود می بینیم عمل اینان نفعی برای اجتماع ندارد اگر در جامعه ای ده یا صد نفر دانشمند و صاحب اخلاق فاضله گردند هیچ اثری در اجتماع ندارد بلکه این مردم فاضل در جامعه بد اخلاق و جاهل بدبخت خواهند بود و مطرود اجتماع میگردند، مثل اجتماع کنونی ما که فضالی آن بواسطه غلبه جهل و اخلاق رذیله بیچاره میباشند.

و این نکته که انبیاء اول توجهشان بتوده است، خداوند در قرآن اشاره باین معنی میفرماید که قوم نوح بنوح گفتند ﴿قَالُوا أَتُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذُلُونَ﴾ [الشعراء/111]، یعنی گفتند اصحاب نوح آیا ما ایمان بتو بیارویم و حال اینکه پیرو تو فرومایگان و مردمان رذلدن و همچنین میفرماید:

﴿فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا نَزَّلْنَا إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا نَزَّلْنَا إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا لِنَا بَادِيَ الرَّأْيِ﴾ [هود/27].

پس گفتند اشراف کافر از قوم نوح که تو بشری مثل ما هستی و نمی بینیم تابعین تو را در اول نظر مگر مردمان رذل.

پس باتوده نادان مردم سخن گفتن و اینان را آشنا بحقایق کردن کار بسیار مشکلی است. رسول اکرم میفرماید: ((شیبینی هود)) یعنی پیر کرد مرا سوره هود و مراد این آیه مبارک است:

﴿فَأَسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ [هود/112].

یعنی استقامت که چنانکه بتو امر شده است و کسانی هم که با تو هستند و از کفر بطاعت پروردگار برگشته اند باید پایداری کنند و طغیان نکنید خداوند باعمال شما

بیناست.

پس تربیت جهال و اراذل مردم کار بسیار مشکل و صعب و خود ریاضت مهمی میباشد از اینجهت است که گفته‌اند «**الْبَلَاءُ لِلْوَلَاءِ**».

لاجرم اغلب بلا بر اولیا است که ریاضت دادن خامان بلاست
زین ستوران بس لگدها خورده‌ام تا که اینها را مروض کرده‌ام

و چون ادراکات مردم عوام محدود و طبایعشان از فهم حقایق عاجز و بر اینان سلطان حس غلبه دارد و غیر از محسوس موجود دیگری تصور نمیکنند چگونه انبیاء و رسل میتوانند حقایق عالم غیب و دقایق نشأه آخرت و درجات ترقی و درکات تنزل نفس را آنطوریکه هست بیان کنند؟ بلکه بمفاد حدیث شریف: **((نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ أُمْرُنَا أَنْ نَكَلَّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ))** یعنی ما گروه پیغمبران باندازه عقل مردم با مردم سخن میرانیم، پس بنابراین صالح‌تر برای مردم این است که حقایق مجرد و مسائل معقوله در تحت عبارات و کلماتی گفته شود که توده جاهل از آن همان استفاده را کنند که عقلا میکنند.

مثلاً وقتی شخص عامی شنید که باید متوجه بموجودی شد که نه جسم است و نه مکان دارد و نه گرو بند زمانست و رنگ ندارد و قابل اشاره حسیه نیست، اینشخص گمان میکند که آن معدوم است نه موجود زیرا چگونه میشود موجود جسم نداشته باشد یا در زمان و مکان نباشد پس نفی چنین خدا را خواهد بود - انبیاء این حقایق را تشبیه بمحسوسات میکنند تا خلق منهمک در عالم حس حق را در تشبیه عبادت کنند زیرا که نمیتوانند بمقام تنزیه برسند، از اینجهت قرآن صفاتی برای ربّ بیان میفرماید مثل بصیر، سمیع، مستولی برعرش، ید الله، وجه الله، و از این قبیل عبارات که حق تعالی را در لباس تشبیه بمردم نادان فرو رفته در عالم حس معرفی میکند و اینان همان استفاده‌ای را که عقلاء از تنزیه میکنند از تشبیه بدست میآورند.

مقدمه دوم اینستکه دار هستی و عالم و جود را عوالمی است اما اصول عوالم سه‌است

عالم إله و عالم غیب و عالم شهادت و هر یک از عالم غیب و شهادت مشتمل بر عالمها است.

تو پنداری جهانی غیر از این نیست زمین و آسمانی غیر از این نیست همان کرمی که در سیبی نهانست زمین و آسمان او همان است خداوند میفرماید: ((عَالَمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ)).

غیب را ابری و آبی دیگر است آسمان و آفتابی دیگر است ناید او الا که بر خاصان پدید باقیان فی لبس من خلق جدید و عوالم وجود متطابق و نشأت دار هستی متحاذیست، عالم ادنی نسبت بعالم اعلی مثل نسبت صافی بکدر و لب بقشر است و همچنین مثل نسبت فرع باصل و ظل بشخص و شخص بطبیعت و مثال بحقیقت است، هر چه در دنیاست ناچار برای او اصلی است و گرنه سراب باطل و خیال عاطل خواهد بود و هر چه در غیب و آخرت است ناچار در دنیا برای آن مثالی است و گرنه مقدمه بدون نتیجه و درخت بی ثمر و علت بی معلول و جواد بی جود خواهد بود و چون دنیا عالم شهادت و ملک است و آخرت عالم غیب و ملکوت و برای هر انسان دنیا و آخرتیست و مراد از دنیا حالت پیش از مرگ انسانست و مراد از آخرت حالت بعد از مرگ او پس دنیا و آخرت انسان از جمله حالات و درجات اوست، حالت و درجه نزدیک را دنیا مینامند و حالت متأخر و دور را آخرت میگویند.

و تقدم دنیا بر آخرت بحسب واقع و نفس الامر نیست بلکه اضافی است چونکه انسان اول حدوث و پیدایش در عالم حس و شهادتست و بعد تدریجاً حرکت میکند تا منتقل بعالم آخرت میگردد خداوند میفرماید:

﴿يَتَأْتِيهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ ﴿٦﴾﴾ [الإنشاق/6].

پس نسبت بانسان دنیا اول اوست و آخرت اخر او چنانکه صورت در آئینه تابع صورت ناظر است در مرتبه وجود اما در رؤیت اول است همچنین دنیا حکایت عالم

غیب می‌باشد.

و مردم در اینمقام دو صنف‌اند یکدسته از آنان توانسته‌اند از عالم ملک عبور کرده بملکوت برسند و همچنین از شهادت بغیب و این عبور عبرت نامیده میشود چنانکه خداوند میفرماید:

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾ [آل عمران/13]، و همچنین ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾ [الحشر/2].

و بر خی دیگر کورند و محبوس در سجن طبیعت و گرویند عالم حس و محسوس، میگویند ما ورای آبادان تن و قریه بدن قریه و شهری نیست و چنان حس و خیال بر آنان سلطنت پیدا کرده و طبیعت و عالم ماده و زمان حکومت دارد که عالم مجرد را نمیفهمند و بدیاری حقایق راه ندارند، نردبانشان حس است و مناسب بام حقیقت نیست.

و بیشتر قرآن شرح حقایق عالم ربوبی و آخرت و غیب است و برای اینان عالم غیب را نمیشود تقریر کرد مگر بمثال چنانکه خداوند میفرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ لِقَضَائِبِهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ [العنکبوت/43].

یعنی این مثلها را می‌آوریم و بیان میکنیم از برای مردمان و در نمی‌یابند ثمره و فایده آنرا مگر دانایان – که مرد از عالم در این آیه کسانی هستند که از عالم حس و محسوس عبور کرده و بعالم عقل و معقول رسیده باشند و چون در این عالم بر بیشتر مردم خیال حکومت دارد و همه بخیالی حرکت میکنند:

از خیالی صلحشان و جنگشان وز خیالی نامشان و ننگشان

پس مثلشان چون شخص خوابیده‌است چنانکه امیر المؤمنین علی (ع) میفرماید: ((النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا)) یعنی مردم خوابند هنگامیکه مردند آگاه میشوند و آنچه در بیداری واقع میشود در خواب ظاهر نمیشود مگر بمثالی که محتاج بتعبیر است، همچنین آنچه در بیداری آخرت ظاهر میشود در شب ظلمانی دنیا ظاهر نمیشود مگر در

لباس مثل. و علمای تعبیر خواب از عالم مثل عبور کرده بعالم حقیقت میرسند و در اینجا برای توضیح مطلب چند مثال از تعبیرات ابن سیرین میگوئیم و العاقل یکفیه الاشاره و الغبی لا یغنیه الف عباره.

شخصی نزد ابن سیرین آمد و گفت در خواب دیدم که مَهری در دست دارم و دهان و فرج مردم را مَهر میکنم ابن سیرین گفت باید تو مؤذن باشی و در ماه رمضان پیش از فجر اذان بگوئی.

شخص دیگر نزد ابن سیرین رفت و گفت خواب دیدم که دُر در گردن خوک میکنم، ابن سیرین گفت تو شخصی هستی که علم به نااهل میآموزی و همچنین اگر شخصی در خواب ببیند که درنده‌ای بر او حمله کرد تعبیرش در بیداری دشمن است و یا در خواب ببیند که شیر میاشامد تعبیرش در بیداری علم است و مثال آن.

پس در عالم خواب ملک موکل بخواب حقایق را در تحت امثله و تشبیهات نشان میدهد، چون شخص خوابیده حقایق را با چشم خیال می‌بیند و تعبیر خواب از اول تا آخرش مثالست که طریقه مثل از آن فهمیده شود.

و چنانکه در خواب حقایق را بطور مثل و تجسیم نشان میدهند و راهی جزاین ندارد همچنین سلسله رسل نمیتوانند برای مردم منهمک در حس و طبیعت شرح عالم غیب و آخرت را بدهند مگر بمثل زدن چون رسل مکلفاند باندازه عقول مردم تکلم کنند و بزرگان گفته‌اند دنیا دار منام است و زندگان در آن مثل شخص خوابیده حقایق را نمی‌فهمد مگر بمثل، وقتی که مرد آگاه میشود و تعبیر خواب را درمی‌یابد. اگر بصورت خواب نظر شود چیز دیگر است ولی وقتی بحقیقتش توجه شد معنی دیگری پیدا میکند. مثلاً شخصی در خواب می‌بیند که درنده باو متوجه شد و می‌خواهد او را بدرد وقتی بیدار میشود می‌بیند درنده نیست اما هنگامیکه دشمن متوجه او میشود می‌فهمد این همان درنده‌است که در خواب دیده‌است و خوابش بدین وسیله تعبیر میشود.

نتیجه

وقتی که این دو مقدمه فهمیده شد و در مباحث سابق هم دقت کامل بعمل آمد دانسته میشود که مراد از مشابه قرآن آن است که حقایق معقوله در مبدأ عالم و دقایق محسوسه از لذات و آلام در معاد و معانی و حقایقی را که مردم متوغل در عالم حس و خیال نتوانند آنرا درک کنند در قوالب امثله و عبارات تنزل دهد و در لباس کنایات و استعارات و تشبیهات بنمایاند تا اینکه فهمش بر مردم نادان آسان باشد و اینان را بحقیقت و خدا شناسی راهنمایی کند و باخلاق فاضله متخلق گرداند.

پس مشابهات بر پیغمبر نازل نگردیده است که کسی جز خداوند آنرا نداند و حتی انبیاء و اولیاء و علما هم از درک آن عاجز باشند بلکه نزول مشابه برای هدایت نادانان و توده مردم است.

و مشابهات قرآن منحصر است در بیان صفات خالق جهان مثل گوش و چشم و دست و رو و استواء بر عرش و امثال آن و همچنین در کیفیت قیامت و معاد از آمدن خدا و ملائکه و در کیفیت جنت از حور و قصور و اشجار و انهار و سندس و استبرق و اکواب و اباریق و در کیفیت جهنم از آتش و غسلین و صدید و طبقات دوزخ و امثال آن. و همچنین قصص قرآن است که غرض در آن بیان تاریخ صرف نیست بلکه تمامی آن عبرت برای اولو الالباب است.

و دیگر از مشابهات قرآن کیفیت خلقت آدم و حوا و خروج از بهشت است که تمامی اینها حقایقیست متجلی در عالم عبارات و کنایات که آنرا راسخون در علم میدانند. اما در آیات راجع بشریعت و تقنین قانون و حقوق و سیاسات و اخلاق و اجتماعیات و تدبیر منزل و مدینه به هیچ وجه مشابهی نیست و همچنین در اثبات مبدء و معاد و نبوت تشابه راه ندارد و تمامی آیات آن محکم و ام الكتاب است.

خلاصه کلام قرآن مشتمل است بر آیات محکم که آن آیاتیسست واضح و روشن و اصل و ریشه کتاب و ام القرآن و مرجع و مآل آیات متشابه.

و مردم در متشابهات دو قسمند: یکدسته آنان توقف در متشابه میکنند بدون مراجعه بام کتاب و محکّمات و خود گمراهند و دیگرانرا هم گمراه میکنند.

دسته دیگر راسخون در علمند و مراد از راسخ در علم کسی است که محکّمات را از متشابهات تمیز دهد و بداند محکم اصل و ام کتابست و باید متشابهات را بآن بر گردانید و تأویل متشابه اینست که متشابه را بمحکم مراجعه دهد و مآل متشابه را در محکم به بیند.

و ما در اینجا امثله‌ای از قرآن در محکم و متشابه بیان میکنیم و طریق تأویل متشابه و بر گرداندن آنرا بمحکم ذکر میکنیم تا تبصره خوانندگان کتاب و متدبرین در قرآن باشد.

امثله محکم و متشابه و طریق تأویل متشابه

1- آیات صفات: از قبیل گوش و چشم و دست و وجه و استوای بر عرش و امثال آن که موهّم تجسم است و در واقع این آیات صفات تشبیه حقیقت غیب مجرد است بمحسوس، چون گفتیم عامه مردم نمیتوانند تصور کنند که موجودی مجرد صرف، احاطه بمسموعات پیدا کند بدون سمع، یا احاطه بمبصرات داشته باشد بدون چشم، و همچنین مردم قدرت را نمیتوانند در یابند مگر بتوسط دست، پس آیات صفات از احاطه علمیه حق بمحسوسات تعبیر بسمیع و بصیر میفرماید و در این تشبیهات عامه را متوجه میگرداند که حق متعال عالم بجزئی و کلی است اما بطوریکه عامه بفهمند و چون البته خداوند بصیر بدون بصر، سمیع بدون سمع، و قادر بدون ید است این تعبیرات برای متوجه کردن مردم جاهل و غیر مستعد میباشد بعالم غیب و شناساندن حق بخلق نادان، پس مسلماً باید محکّمات کتاب این آیات را که موهّم تجسیم است تأویل کند و متشابه

برگردانده شود بام الكتاب، قرآن این تشبیهات را که برای هدایت توده جاهل است تأویل میکند بمحکماتی مانند آیه مبارکه ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [الشوری/11] یعنی نیست مانند او چیزی و اوست شنونده بینا و آیه ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ [الأنعام/103] یعنی درنیابد او را چشمها و او دریابد چشمها را و اوست مهربان و آگاه.

ما و دیدن رویش هیچ این میسر نیست

چشم ماست جسمانی روی دوست روحانی

و سوره مبارکه ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ۝ اللَّهُ الصَّمَدُ ۝ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝ وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ [الإخلاص/1-4] یعنی بگو ای محمد اوست خدای یگانه خدائیکه بی نیاز است از همه و اوست پناه نیازمندان نژاد کس را و زاده نشد از کسی و نیست برای او همتا هیچکس، و آیه ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ [البقره/255] یعنی و احاطه نمیکنند بچیزی از دانش او مگر بآنچه خواهد، و حدیث شریف ((إِنَّ اللَّهَ اخْتَجَبَ عَنِ الْعُقُولِ كَمَا اخْتَجَبَ عَنِ الْأَبْصَارِ وَ إِنَّ الْمَلَائِئِلَ الْأَعْلَى يَطْلُبُونَهُ كَمَا تَطْلُبُونَهُ أَنْتُمْ)) یعنی خداوند محجوب گردید از عقول چنانکه محجوب گردید از چشمها و ملاء اعلی طلب میکنند او را چنانکه شما طلب میکنید، که این حدیث شریف شارح آیات تنزیه است.

پس محکم قرآن خدا را در منتهی مرتبه تنزیه معرفی میکند و آیات صفات حق را در لباس تشبیه برای عامه اهل حس و خیال تقریر مینماید و شخص راسخ در علم حق را در تنزیه صرف و تجرید بحث عبادت میکند و آیات متشابه را بمحکم برمیگرداند و میگوید:

عنقا شکار کس نشود دام بازگیر

کاینجا همیشه باد بدست است دامرا

و چون بمفاد آیه ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾ [آل عمران/30] (و بيم میدهد شما را خدا از خودش و خدا مهربانست به بندگان) طالبان تصور حقیقت را

این آیه مبارکه بدور باش میراند تا مطلب محال نکنند، لذا باید راسخ در علم طریقه صحیح را ببیند که رسول اکرم میفرماید: ((تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ، فَإِنَّكُمْ لَنْ تَقْدِرُوا قَدْرَهُ))

زبان بکام خموشی کشیم و دم نزنیم چه جای نطق تصور در او نمیگنجد

2- آیات وارده در کیفیت اضلال شیطان: اهل زیغ متابعت این متشابه را میکنند و بخیال غلط میگویند شیطان موجودیست مستقل در مقابل رحمن چنانکه رحمن هدایت میکند و تمامی خیرات از اوست همچنین شیطان گمراه میکند و تمامی شرور سببش اوست، این همان عقیده ثنوی میباشد که بدو اصل یعنی یزدان و اهریمن قایل شدند که یزدان اصل هر خیری و اهریمن مبدء هر شری است، لازمه این عقیده آنستکه قرآن نعوذ بالله دعوت بشنویت کند - به بینید جمود در متشابه بدون مراجعه بمحکم ملت اسلام را بشنویت کشید و توحید اسلام لگدمال فکر ثنوی گردید.

مراد قرآن از شیطان آنچه مبدء شر و اخلاق رذیله است از جن و انس میباشد چنانکه در قرآن میفرماید:

﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ﴿١﴾ مَلِكِ النَّاسِ ﴿٢﴾ إِلَهِ النَّاسِ ﴿٣﴾ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ ﴿٤﴾ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ ﴿٥﴾ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ﴿٦﴾﴾ [الناس/1-6].

یعنی بگو ای محمد ص پناه میبرم بپروردگار مردمان، پادشاه آدمیان، معبود بنی آدم، از شر وسوسه کننده نهان شونده که وسوسه میکند در سینه‌های مردم از جن و انس.

و همچنین: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيْطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١١٢﴾﴾ [الأنعام/112].

یعنی: و چنانکه ترا ای محمد ص دشمنان هستند ما قرار دادیم برای هر پیغمبری دشمنانی گردن‌کش از جن و انس، وسوسه میکنند بعضی از ایشان برای برخی سخنان دروغ آراسته از برای فریب و اگر آفریدگار تو میخواست با پیغمبران دشمنی نمی‌کردند،

پس بگذار ایشان را در آن دروغها که مییافتند.

پس بنا بر نص این آیات شیطان شخص متفرد نیست بلکه نوع است و در تحت او افرادی وجود دارد از جن و انس و موجود مستقل در مقابل رب العالمین نیست که خداوند اراده خیر کند و شیطان معارضة با حق متعال نماید.

﴿إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا﴾ [مریم/93].

یعنی هر که در آسمان و زمین مییابد نیست مگر آینده در قیامت بسوی رحمن در حالتیکه بنده باشد.

پس باید تدبیر در کتاب کرد تا به بینیم این آیات متشابه که میگوید شیطان گمراه کننده است و لازمه اش اینست که بشر مجبور در معصیت باشد محکمش در کجای قرآن است تا بر گردانده تأویل بمحکم شود و مسلمان بیچاره کارش بشنویت منجر نگردد و آن آیه محکم آیه مبارک ﴿وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي ۚ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي﴾ [یوسف/53]. که در این آیه محکم تصریح میکند: نفس شریر انسان امر ببدی میکند و سبب میشود که شیطان انس و جن او را در گمراهی مدد کنند، پس شیطان مؤثر مستقل نیست بلکه مبدء شرور نفس اماره بسوء بشر است و شیطان مؤید او مییابد چنانکه خداوند باین معنی تصریح می فرماید:

﴿هَلْ أَتَيْتُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ ﴿٢٢١﴾ تَنَزَّلُ عَلَىٰ كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ ﴿٢٢٢﴾ يُلْقُونَ السَّمْعَ

وَأَكْثَرُهُمْ كَذِبُونَ ﴿٢٢٣﴾﴾ [الشعراء/221-223].

یعنی: آیا خبر کنم شما را بر آنکه فرود میآیند شیاطین؟ فرود میآیند بر هر دروغگوی بزهکاری، فرا میدارند گوش را بسخن شیطان و بیشتر ایشان دروغگویانند:

و قرآن مرجع شرور در عالم انسانیت را خود انسان میداند چنانکه میفرماید:

﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ

يَرْجِعُونَ ﴿٤١﴾﴾ [الروم/41].

یعنی آشکارا شد تباهی در بیابان و دریا بسبب آنچه کسب کرد دستهای مردمان یعنی شومی معاصی ایشان تا بچشاند ایشانرا بعضی از جزای آنچه کردند شاید بچشیدن آن بازگردند از شرک بتوحید و از اعمال رذیله بفضایل اخلاق.

و همچنین: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ﴾ [الرعد/11]. یعنی خداوند تغییر نمیدهد آنچه برای قومی از همت و عافیت است تا اینکه آن گروه تغییر دهند آنچه در نفسهای ایشانست، یعنی بدل کنند احوال جمیله را با اخلاق رذیله.

خلاصه کلام آیات راجعه بشیطان که متشابه است راسخ در علم آنرا تأویل بمحکم میکند که ام کتابست و از شیطان نمیترسد ولی از خود و اخلاق رذیله خود میترسد و گرفتار ثنویت نمیشود.

3- آیات راجعه بکیفیت جنت از حور و قصور و نهر شیر و عسل و شراب و سندس و استبرق و میوه‌های بهشت تمامی اینها متشابه است، لذا لذت آخرت و درجات معنوی بهشت کاملتر و لذیذتر از شیر و عسلی است که مردم تصویر میکنند، چنانکه قرآن تصریح باین معنی دارد که شراب آخرت سردرد ندارد و شیر آخرت کهنه و متعفن نمیشود پس این آیات تشبیهاتی است از مراتب و درجات مؤمنین برای اهل حس و گرنه مطلب فوق اینها است که بشر بتواند تصور کند و آیه محکم در این باب آیه مبارکه ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [السجده/17] میباشد، یعنی نمیداند هیچ نفسی آنچه را که پنهان داشته شده است برای پرهیزکاران از روشنی چشمها (یعنی چیزهاییکه بر آن چشمها روشن گردد) که پاداش عملشان خواهد بود و مبین این آیه حدیث شریف ((أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ اسْت)) یعنی مهیا کردم برای بندگان صالح خود لذایذی که هیچ چشمی ندیده و هیچ گوشی نشنیده و بر قلب بشری خطور نکرده است.

ما نمیخواهم نعوذ بالله بگوئیم که این نحو لذایذ حیه در بهشت نیست بلکه میخواهیم

بگوئیم که آن حس آخرتی بالاتر از این حس و محسوسات آن عالم کامل‌تر از لذایذ و محسوسات این نشأه است و همچنین آیات راجعه بجهنم از صدید و غسلین و آتش که تمامی الام و مصیبت‌های آخرت برای گناهکاران بطوری شدید و سخت است که اگر حقایق آلام و بدبختی‌های آن نشأه را تنزیل دهیم در این عالم مار و عقرب و سگ و گرگ درنده و آتش و چرک و تاریکی و امثال آن خواهد بود و در واقع آن آلام سخت‌تر است از آنچه که ما تصور میکنیم، مار و سگ و گرگ و عقرب دنیا را میشود کشت، آتش دنیا را میتوان با آب خاموش کرد، اما مار و عقرب و آتش آخرت کشته و خاموش نمیشود مگر بعفو و رحمت الهی، خداوند میفرماید ﴿نَارُ اللَّهِ الْمَوْقَدَةُ﴾ ^۱ الَّتِي تَطَّلُعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ ^۲ [الهمزه/67] یعنی آتش آخرت آتشی است که از دل گناهکاران شعله ور میگردد، گرگ و سگ اخلاق رذیله بهیچ سمی کشته نمیشود:

ای دریـله پوسـتین یوسـفان	گرگ بر خیزد از این خواب گران
گشته گرگان یک یک خواهی تو	میدرانند از غضب اعضای تو
خون نخسپد بعد مرگت از قصاص	تو مگو من میرم و یابم خلاص
این قصاص نقد حیلست بازی است	پیش نقد آن قصاص این بازی است
ملعبه گفته است دنیا را خدا	کین جزا لعب است پیش آن جزا
این جزا تسکین جنگ و فتنه است	آن چو اخصاء است و این چون ختنه است

اللهم إني أعوذ بك من خزي الدنيا وعذاب الآخرة.

4- و از متشابهاات قرآن قصه آدم و حوا، و خروج آنان از بهشت است چنانکه جمعی

از محققین بر این رفته‌اند و تحقیق در این مسئله مبتنی بر ذکر مطالبی است:

1- آنکه در قرآن نص صریحی نداریم براینکه آدم پیغمبر بوده است بلکه مفهوم آیه

﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ [النساء/163] دلالت دارد

براینکه نوح اول پیغمبر است که باو وحی شد و مبعوث برسالت گردید و مؤید این آیه

مبارکه ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ﴾ [الحديد/26] است و نیز خداوند در سوره‌هایی که اسم رسل را می‌برد مثل سوره هود و مریم و انبیاء و شعراء و صافات و قمر هیچ ذکری از نبوت آدم نکرده‌است.

و امام رازی در تفسیر آیه ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا...﴾ می‌گوید که چرا خداوند ابتداء بذکر نوح کرد؟ جواب می‌دهد چون نوح اول پیغمبری بود که مبعوث برسالت شد و نیشابوری و ابو السعود و خازن و جمعی دیگر از مفسرین در اینمطلب متابعت فخر رازی را نموده‌اند. 2- ملیون آدم را ابو البشر میدانند و می‌گویند خلقت آدم پیش از شش هزار سالست و در کتب مسیحیون ذکر شده‌است که مدتی که میان طوفان نوح و عیسی بود سه هزار و سیصد و هشت سال و مابین عیسی و آدم چهار هزار و چهار سال پس ما بین ما و آدم زیادتر از پنجهزار و شانزده سال نخواهد بود.

فلاسفه این حساب را تخطئه کرده‌اند می‌گویند این اختلاف شدیدی که ما بین اصناف بشر است از قبیل اختلاف لغات و دین و جسم شصت قرن کفایت نمیکند و قدیمترین آثار و نقوش مصری که قریب چهار هزار سال پیش از این ساخته شده‌است اختلاف اشکال ملل افریقا و سوریه و مصر را مثل اختلاف امروزی نشان می‌دهد اختلاف ملل مذکور در شکل و جمجمه و دماغ و اعضای دیگر در آثار مذکور کاملاً بین و هویدا است و ممکن نیست که در ظرف دو هزار سال اینهمه اختلافات در مللی که از پدر و مادر واحد مشتق شده‌اند پیدا شود.

تاریخ وجود انسان در زمین همواره افکار دانشمندان و اهل بحث را بخود مشغول داشته‌است اگر چه آنچه تا بحال گفته شده‌است ظنی بوده‌است.

پادشاه مصر بطلموس فیلادلف دانشمند زمان خود متیون را که در قرن دوم پیش از میلاد بود مأمور کرد تا قدیمترین عصر مصریان قدیم را برای او تعیین کند، نتیجه بحث و تحقیق آن دانشمند قریب سی و پنجهزار سال شد.

و دیودور مورخ یونانی در قرن اول میلادی قدیمترین عصر مصریان را به بیست و سه هزار و پانصد سال تحدید کرد و بیورور مورخ کلدانی که در قرن سوم پیش از مسیح زندگانی میکرد مدت اقوام کلدانی را چهارصد و سی هزار سال تعیین نمود و مدت میان طوفان نوح و سمیرامیس ملکه بابل را سی و پنجهزار سال حساب کرد.

اما فلاسفه قرون معاصر در تعیین تاریخ وجود انسان اول هر زمین بعلم طبقات الارض اعتماد میکنند و مدتی را که برای فاصله شدن طبقات زمین از کالبدهای بشری که در عمیقترین نقاط واقعند حساب میکنند.

حساب تشکیل تدریجی طبقات زمین امروز برای دانشمندان خیلی سهل و ساده است اگر چه در دقت بپایه‌ای که موجب قطع و یقین گردد نمیرسد زیرا رسوبات زمین در هر جا و همه جهات بدرجه معین و قاعده مخصوص تشکیل نمیشود ولی با وجود این از بهترین ادله برای تعیین عمر انسان بر روی زمین محسوب میشود.

انجمن انگلیسی مستر هورتو را برای حساب کردن عمر انسان در روی زمین مأمور ساخت (در کشور مصر) شخص مزبور تاریخ بنای مسله عین شمس را برای مبدء اختیار کرد و این مسله در سال دو هزار و سیصد پیش از میلاد بنا شده بود و چون خاکها را از اطراف ساق این مسله دور کردند معلوم شد که از مدت بنای آن تا حال خاک قریب یازده قدم انگلیسی بالا آمده است که در هر قرن سیصد و هیجده گره میشود بعد از آن عمیقترین نقاط زمین را که آثار و بقایای انسانی در آن باقی مانده است حساب کردند سی و نه قدم تا سطح زمین شد و از اینجا نتیجه گرفتند که عمر انسان قریب سی هزار سال میگردد.

در امریکا جمجمه قدیمی در اعماق زمین پیدا شد و دانشمند امریکائی بونیت دونون حساب کرده گفت که لا اقل یکصد و پنجاه و هشت هزار سال لازم شده است تا رسوبات متوالی را بآن اندازه از سطح زمین جدا کرده است.

اینست مقدار اختلافی که میان ملیون و فلاسفه در تاریخ عمر انسان در روی زمین

موجود است و ما ناگزیریم که آن را موافق روح اسلام حل کنیم.

پس می‌گوئیم قرآن و سنت صحیح چیزی در باب وجود آدم در روی زمین ذکر کرده‌است و آنچه مفسرین در این باره ذکر کرده‌اند از یهودیان گرفته‌اند و در کتابهای اسلامی اقولی یافت میشود که با روح علوم جدیده ملایمت و سازگاری دارد یا لا اقل مردم عصر کنونی میتوانند باور کنند که اسلام گنجایش اینگونه آراء تازه را دارد.

چنانکه علاء الدین علی البسنوسی در کتاب **محاضرة الاوائل** که تألیف آن در سال نهصد و هشتاد و هشت هجری شده‌است بیان میکند که در خبر آمده‌است چون آدم خلق شد زمین با او گفت ای آدم وقتی بر روی من پای نهادی که طراوت و شادابی و جوانی من بسر آمده‌است و من کهنه و پوسیده شده‌ام و بعد می‌گوید: در بعضی از تواریخ آمده‌است که پیش از آدم مخلوقی در روی زمین بودند و گوشت و خون داشتند و برای مطلب قرآن هم شاهد است که ﴿أَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾ [البقره/30] زیرا ملائکه این سخنان را از روی معاینه سابقی میگفتند و نیز می‌گویند در خبر است که پیش از خلق آدم مردمی در روی زمین بودند و خدا پیغمبری بسوی ایشان فرستاد باسم یوسف که او را گرفتند و کشتند.

و از امامیه صدوق کتاب جامع الاخبار در فصل پانزدهم خبری طولانی نقل میکند و در آن خبر است که خدا پیش از خلق آدم سی آدم دیگر بیافرید که میان هر آدم و آدم دیگر هزار سال فاصله بوده و پس از آنان دنیا قریب پنجاه هزار سال ویران بود و بعد از آن دوباره پنجاه هزار سال آباد شد بعد پدر ما آدم آفریده شد.

و ابن بابویه در کتاب توحید از امام صادق (ع) در حدیث طویلی نقل می‌کند که امام فرمود آیا تو گمان میکنی که خدا بشری غیر از شما نیافریده‌است بلی بخدا که خداوند قریب یک میلیون آدم آفریده و شما از اولاد آدم آخرین هستید.

و در کتاب خصایص ابن بابویه نیز حدیثی است که این تعدد از آن فهمیده میشود زیرا حضرت صادق علیه السلام در آن حدیث میفرماید که خدای جهان را دوازده هزار

عالم است و هر عالمی از هفت آسمان و هفت زمین بزرگتر است و هیچ عالمی گمان نمی‌کند خدای جهان عالمی دیگر دارد.

و شیخ محی الدین در فتوحات مکیه در باب حدوث عالم میگوید من کعبه را با قومی طواف کردم که آنرا نمی‌شناختم و آنان برای من دو بیت گفتند که من یکی را حفظ کردم و دیگری را فراموش نمودم و آن بیت محفوظ این است

لَقَدْ طُفُّنَا كَمَا طُفْنَا سِنِينًا بِهَذَا الْبَيْتِ طَرًّا أَجْمَعُونَ

یکی از آنان گفتم شما کیستید گفت ما از اجداد اوّل شما هستیم گفتم چند مدت از ما جلوترید گفتند قریب چهل هزار سال و خرده‌ای گفتم کسی از آدمهای نزدیک را این سن نبوده‌است گفت کدام آدم را می‌گوئی آیا آنکه از همه بتو نزدیکتر است یا دیگری را من در پاسخ او قدری تفکر کردم و مبهوت شدم و بیاد آوردم حدیثی را که از رسول الله روایت شده‌است که خدا پیش از آدم معلوم پیش ما صد هزار آدم دیگر خلق کرده‌است.

و نیز شیخ در فتوحات مکیه ذکر میکند که روزی در عالم ارواح با ادریس یکجا مجتمع شدیم و از او از صحت این مکاشفه و خبری که در این باب وارد شده‌است پرسیدم ادریس گفت هم شهود و هم مکاشفه تو صحیح است و هم خبر صادق است و ما گروه پیغمبران بحدوث عالم ایمان آوردیم ولی علم ما از مبدأ موجودات و اعیان منقطع شد.

شیخ میگوید تاریخ بدایت عالم مجهول است و حدوث آنرا همه انبیاء و علماء و مجتهدین قبول دارند و بعضی از فلاسفه پیشینیان و متأخرین آنرا قبول ندارند و در این باب اعتماد بر قول مورّخین نادان نشاید.

نتیجه

چون این مقدمات را دانستی بر تو واضح و هویدا میشود که قصه آدم و حواء و عصیان آنان و هبوطشان بزمین ظاهر آن مراد نمی‌باشد و مسلمین در باره آن دو طریقه اتخاذ کرده‌اند:

1- طریقه سلف صالح است که باریتعالی را در غایت تنزیه معتقدند و امر را تفویض باو میکنند و آنچه از حقایق بر ما مجهولست علم آنرا بخداوند عالم توانا واگذار می نمایند، و در قضیه آدم میگویند حقیقت آن بر ما مجهول است و ما ایمان بما جاء به النبی داریم و در این مسئله علم او را بخداوند واگذار میکنیم، ولی در نقل این قصه استفاده‌هایی برای انسان در اخلاق و اعمال و احوالش می باشد و خداوند با بیان این قصه بعضی از حقایق و معانی را بعقول بشر نزدیک نموده است.

2- طریقه خلف است و آن عبارات از تأویل میباشد، میگویند چون مبنی اسلام بر روی منطوق و عقل است و اسلام در هیچ جا قدم از جاده عقل فراتر ننهاده است پس هرگاه عقل بچیزی جازم و قاطع شد و در نقل خلاف آن ذکر شد عقل قرینه قطعیه است براینکه مراد از نقل ظاهر آن نمیباشد بلکه باید آنرا بر معنی موافق عقل حمل نمود و این فقط با تأویل درست میشود.

و من انشاء الله بر طریقه سلف هستم و در آنچه که در باره خدا و صفات او و آنچه متعلق بعالم غیب است تفویض امر بخود حق تعالی میکنم ولی برای روشن ساختن مردم و یادآوری دانشمندان سخنی چند بر طریقه متأخرین میگویم.

در آیات قرآنی که در این باب وارد شده است مجال واسعی برای تفصیل و تحقیق میباشد زیرا متضمن یک عده مسائلی است که باحث در قرآن باید از آن اطلاع داشته باشد.

1- اینکه خدایتعالی با ملائکه خود در باب خلقت آدم بر روی زمین سخن رانده است و ملائکه او را پاسخ داده اند و شخص باحث در دین باید حقیقت این محاوره را بفهمد.
2- اینکه آدم همه اسماء را یاد گرفت معنی این اسماء و مراد از سجود ملائکه چیست.

3- اینکه خداوند آدم و حوا را در بهشت جای داد این بهشت در کجا بود؟ در آسمان بود یا زمین؟ و اینکه آنرا از خوردن شجره منع فرمود آن شجره چه بود؟ و معنی آن

نهی چه میباشد؟

4- اینکه خداوند آنانرا از بهشت بیرون کرد مقصود چیست؟

5- اینکه آدم از خدای خود کلماتی تلقی نمود تلقی کردن کلمات چه بود؟

اما امر اول ظاهر آیه دلالت دارد که میان خداوند و ملائکه محاوره‌ای صورت گرفته‌است و حقیقت دین اسلامی همچنین محاوره‌ای را جایز نمیداند چنانکه در حدیث است خداوند از عقول پنهانست همانطوریکه از چشمها پنهانست و ملائکه اعلی خدا را طلب میکنند همچنانیکه شما طلب میکنید و همچنین در قصه اسراء وارد شده‌است که جبرئیل در صعود خود با رسول خدا بحد محدودی رسید و گفت اگر بقدر انگشتی بالا روم میسوزم پس پیغمبر او را گذاشت و خود حرکت کرد و چون خدای تعالی ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [الشوری/11] نظیرش نیست و بزرگتر از او چیزی نمیباشد در عقل جایز نیست که جماعتی از مخلوقات او در امریکه حکمت و اراده او اقتضا کند بمخالفت برخیزند، ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [النحل/40].

پس باید این محاوره تمثیلی از حال ملائکه باشد که چون دانستند خداوند میخواهد آدمرا خلق کند (خواه این دانستن از روی استعدادی باشد که برای فهم و قایع پیش از حدوث آن دارند و خواه بجهت ظهور مقدمات و مبادی آن باشد) و این محاوره یک نوع محاوره وجدانی است که عبارت از حدیث نفس باشد یعنی این مجادله و اعتراضات را پیش خود میکردند تا آنکه خداوند بآنان وحی فرمود که ﴿إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ و پس از آن تسلیم امر الهی شدند.

و اما امر دوم که عبارت از تعلیم اسماء باشد مفسرین در این باب گفته‌اند که خداوند اسماء جمیع محدثات و مخلوقات بجمیع السنه و لغات بآدم تعلیم کرد و بعد آدمرا امر فرمود تا آنها بملائکه شرح دهد.

در نظر ما این امر را نباید بهمان ظاهرش کفایت کرد بلکه تمثیلی است بتأثیری که از

خلق آدم که قابلیت همه شرور و سیآت را دارد در ملائکه پیدا شد و این امر بر ملائکه گران آمد یعنی ملائکه اگر چه تسلیم امر را بیاریتعالی کردند ولی باطناً اعتراض مزبور در خاطر آنها باقی بود تا آنکه آدم آفریده شد و خواص و حقیقت و ملیت او آشکار گشت و قابلیت او از برای ادراک کلیات و رسیدن بکمالات لا یتناهی بر همه معلوم شد و امکان وصول او بآخرین درجه ترقی و کمال هویدا گردید آنگاه از عظمت خالق و تدبیر صنع او آگاه شدند و او را تنزیه و تقدیس کردند و این همان معنی سجده ملائکه بآدم میباشد نه سجده ظاهری که خداوند ملائکه و آدم را یکجا جمع کند و بعد آنانرا بسجده آدم وا دارد.

و در باب امر سوم برخی از مفسرین از آنجمله ابو القاسم بلخی و ابو مسلم اصفهانی بر این عقیده اند که این بهشت در روی زمین بوده است و در این صورت معنی چنین است که خداوند آدمرا در زمینی که دارای درخت و میوه بود خلق کرد تا بتواند از آن روزی خورد و درختی که از نزدیک شدن بآن نهی شده است بعضی گفته اند گندم بود و برخی دیگر گفته اند درخت انگور بود و گروهی گفته اند هیچ کدام نبود و شاید درختی بود که موجب ضرر و خسارت و مرض میشد و باین سبب از آن ممنوع شدند و جمعی از اهل تحقیق میگویند مراد از شجره هوی یا طبیعت بود.

امر چهارم مراد از اهباط از آسمان بزمین آوردن نیست بلکه مقصود اخراج از جنت و بهشت می باشد بسبب معصیتی کرده بودند و باین سبب پس از آنکه زندگی راحتی داشتند دچار نکبت شدند چنانکه مقصود از اهباطوا مصرأً نیز همین است.

و مراد از کلماتیکه از خدای خود تلقی کرد دعائی بود که خداوند باو آموخت و آن اینست ﴿قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾﴾ [الأعراف/23].

حاصل مطلب اینستکه مراد از آدم در قرآن آدم شخصی نیست بلکه آدم نوعی میباشد که خداوند تبارک و تعالی نوع انسانرا خلق فرمود و او را قابل کمالات غیر متناهی قرار داد و تمامی آیات وارده در این باب حقایقی است که بصورت تمثیل و استعاره بیان

شده است پس ما باید جمود در این متشابه نکنیم و آنرا بمحکم کتاب رد کنیم که در آن مراد از آدم را نوع گرفته نه شخص و آن آیه محکم این آیه است که میفرماید ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ...﴾ [الأعراف/11].

تا اینجا تحقیق در محکم و متشابه و معنی تأویل و برگرداندن متشابه بمحکم و طریقه راسخین در علم و امثله‌ای از کتاب بوده، اینک آیه راجع باین مطلب را تفسیر میکنیم تا دیگر جای اشکالی نباشد.

خداوند میفرماید: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَبَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمْنًا بِهِءِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٧﴾﴾ [آل عمران/7].

یعنی اوست خدائیکه فرستاد بر تو کتاب را که بعضی از آن آیات محکمت است که اصل کتاب و ام و مرجع متشابهات میباشد، مردمی که دل‌هایشان کجی و تباهی دارد پیروی متشابهات می‌نمایند برای طلب فتنه و تأویل بر طبق هوای خود بدون مراجعه بمحکم، و تأویل متشابهات و برگرداندن آن بمحکمت را نمیدانند مگر حق متعال و راسخین در علم، درحالیکه اینان میگویند که ایمان بهمه کتاب داریم محکم آن و متشابه آن وهمه آن از طرف پروردگار ماست و متذکر نمیشوند مگر عقلا.

بعضی گفته‌اند آیات متشابه را غیر خداوند کسی دیگر نمیداند و ما بیان کردیم که راسخون در علم میدانند، اگر قول اینان صحیح باشد لازم می‌آید که رسول اکرم ص هم نداند و این قول کفر است، قرآنی که نفس مقدس رسول متشابهاتش را نفهمد چگونه میتواند مردم را هدایت کند؟ وقتی که امر دایر شد که رسول اکرم هم نفهمد یا چنانکه بیان کردیم عامه نادان از متشابه آن استفاده کنند و راسخون در علم تأویل بمحکم کنند، البته معنی دوم مقطوع است و ما در سابق با ادله متقن از کتاب و سنت و دلیل عقلی ثابت کردیم که جمیع قرآن قابل فهم است اما با شرایطی که ذکر شد، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا

مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.

سوگندهای قرآن

خداوند متعال در قرآن مجید بچیزهائی از مخلوقات خود سوگند یاد فرمود و سبب آن دو امر است.

1- کفار در بعضی از اوقات معترف بودند که رسول اکرم ص در اقامه برهان تسلط تامی دارد اما میگفتند که رسول اکرم مجادله میکند و خود میداند که آنچه میگوید فاسد است و غلبه حضرتش بر ما بقوه جدال است نه بر راستی مقال، چنانکه دیده میشود بعضی از مردم هنگامیکه خصم اقامه دلیل کرد و مستمع در مقابل خصم نتوانست قد علم کند میگوید این عجز من از استدلال نه از برای این است که من باطل میگویم بلکه خصم من چون قدرت کامل بر استدلال دارد و مجادلی قوی پنجه است حق مرا باطل میکند و بر من غالب میشود و خصم من میداند که حق بجانب من است، با این تصور باطلی که مستمع دارد دیگر مستدل راهی برای اقامه برهان ندارد، هر چه برهان بیاورد باز هم حمل بر قدرت متکلم و مستدل میکند نه بر حق گوئی آن.

در این صورت مستدل راهی ندارد جز توسل بقسم و سوگند و اینکه بگوید و الله من راست میگویم، غرض مجادله نیست، بخدا من حق میگویم، تا بتواند کلام خود را مورد تصدیق مخاطب سازد.

2- یکی از معتقدات عرب این بود که اگر کسی قسم دروغ یاد کند موجب خرابی دیار و هلاک شخص سوگند یاد کننده میشود و این خود مشئوم است، بنابراین از سوگند دروغ دوری میجستند و پیغمبر اکرم بهر چیزی سوگند یاد کرد و هر روز هم بر رفعت و عظمتش افزوده شد و خود این یک برهان محکم بر ضد آنان بود.

مقسم به یا آنچه خداوند بآن سوگند یاد کرده است

علماء را در مقسم به دو قول است:

قول اول - اینکه مراد از مقسم به در تمامی سوگندهای قرآن خالق این اشیاء است نه عین آنها مثل و الشمس و ضحیها که مراد خالق آفتاب است و براین مطلب بسه وجه استدلال کرده اند:

1- پیغمبر اکرم از سوگند بغیر خداوند نهی فرمود پس چگونه خداوند در قرآن کریمش بغیر خدا سوگند یاد میکند.

2- سوگند یاد کردن بچیزی موجب تعظیم و تکریم آنچیز است و این تعظیم برای موجودی جز حق متعال لایق و سزاوار نیست.

3- اینکه گفتیم قسم در این موارد بخالق موجوداتست قرآن در بعضی از آیات تصریح بآن میکند مثل ﴿وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا﴾ ﴿وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا﴾ ﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا﴾ ﴿[الشمس/5-7]﴾ یعنی قسم باسما و آنکه بنا کرد آنرا و قسم بزمین و آنکه پهن کرد آنرا و قسم بنفس و آنکه راست کرد آنرا.

قول دوم - قول کسی است که میگوید قسم باعیان این اشیاء است و استدلال کرده است ب:

1- اینکه ظاهر لفظ دلالت دارد که سوگند بعین این اشیاء است و عدول از آن خلاف اصل میباشد.

دو وجه سوم که میگوید در آیه ﴿وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا﴾ ﴿[الشمس/5]﴾. سوگند بخالق سماء است غلط میباشد بجهت اینکه لفظ قسم را اول منزل بسماء کرده بعد ببانی آن، اگر مراد از قسم بسماء سوگند ببانی آن بود در موضع واحد تکرار لازم میامد و مسلماً جایز نیست.

اقسام سوگندهای قرآن

سوگندهائی که حق متعال در قرآن کریم یاد فرموده همه آنها بر اصول ایمانست که معرفت آن بر خلق واجب میباشد و آن چند قسم است.

1- سوگند برای اثبات توحید مثل: ﴿وَالصَّافَتِ صَفًّا﴾ ﴿فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا﴾ ﴿فَالثَّلَايِثِ ذِكْرًا﴾ ﴿إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ﴾ [الصافات/1-4].

یعنی قسم بفرشتگان صف کشیده در مقام عبودیت و طرد کنندگان شیاطین از استراق سمع و خوانندگان وحی الهی بر انبیاء بدرستیکه خدایتعالی هر اینکه یکتاست - ابی مسلم میگوید: مراد از صافات صفاً سوگند بمؤمنین است که در صف جماعت بایستند و مراد از زاجرات زجراً مؤمنین است که بلند میکنند صوت خود را در وقت قرائت قرآن (چون زجر بمعنی صیحه است) و مراد از تالیات ذکر نیز مؤمنین است که در نماز قرائت قرآن میکنند.

پس سوگند در این آیه برای اثبات توحید است.

2- سوگند بر حقیقت قرآن مثل: ﴿فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ﴾ ﴿وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لِّوَتَعْلَمُونَ عَظِيمٌ﴾ ﴿إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ﴾ [الواقعه/75-77].

یعنی سوگند یاد میکنم بمواقع نجوم قرآنی یعنی اوقات نزول آن، و بدرستیکه آنچه خدایتعالی بدو سوگند یاد کرده سوگندیست اگر دانید بزرگ و معتبر، بدرستیکه آنچه آنحضرت بر شما میخواند هر آینه قرآنست بزرگوار و بسیار نافع (جواب قسم) - در این آیه خداوند سوگند یاد فرموده و در آن تعظیم قرآن را نموده است.

و مثل: ﴿حَمِّ﴾ ﴿وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَرَّكَةٍ﴾ [الدخان/13]. یعنی

قسم بکتاب آشکارا ما قرآن را در شب مبارکی فرستادیم،

و مثل: ﴿حَمِّ﴾ ﴿وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ ﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[الزخرف/1-3]. یعنی قسم بکتاب آشکارا ما قرآن را عربی قرار دادیم.

3- سوگند بر حقیقت رسول اکرم مثل: ﴿يَسَّ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ [یس/1-4].

یعنی قسم بقرآن محکم یا حکم کننده بحق یا خداوند حکمت بدرستی که تو بی شک و شبهه از فرستادگان بسوی خلق هستی از آن فرستادگانی که بر راه راست توحید بودند یا تو فرستاده شده‌ای بطریقه استقامت که راهیست موصل بمقصود.

و مثل: ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾ مَا أَنْتَ بِبِعَمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ ﴿وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ﴾ [القلم/1-3].

یعنی قسم بدوات و قلم و آنچه مینویسند تو بنعمت پروردگار خود دیوانه و بدرستی که مرتور است مزد غیر منقطع.

و مثل: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ [النجم/1-3].

مراد از نجم نجوم قرآنست و هوی بمعنی نزول آن. یعنی سوگند بسوره و آیات قرآن چون فرود آید. گمراه نشد صاحب شما و خطا نکرد و معتقد بهیچ باطلی نشد و سخن نمیگوید از هوای نفس خود.

و مثل: ﴿فَلَا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصَرُونَ﴾ وَمَا لَا تُبْصَرُونَ ﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾ [الحاقه/38-40].

یعنی پس نه چنانست که کافران میگویند که قرآن یافته و ساخته محمد ص است سوگند میخورم آنچه می بینید از مشهودات و آنچه نمی بینید از مغیبات بدرستی که قرآن قول رسولیست بزرگوار.

و تمامی این آیات سوگند بر حقیقت رسول اکرم ص میباشد.

4- سوگند بر اثبات جزا و وعد و وعید: مثل: ﴿وَالذَّرِيَّتِ دَرُورًا﴾ فَأَلْحَمْنَاكَ وَقَرَأَ ﴿

فَالْجُرَيْتِ يُسْرًا ﴿٢﴾ فَالْمُقَسَّمَتِ أَمْرًا ﴿٣﴾ إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ ﴿٤﴾ وَإِنَّ الَّذِينَ لَوْ قَعُ ﴿٥﴾
[الذاریات/1-6].

یعنی سوگند ببادهای پراکنده کننده ابرها و بابرهای بردارنده بارگران باران بکشتیهای رونده باسانی و بقسمت کننده کارها که آنچه وعده داده شد هر آینه راست است و بدرستی که جزاء و حساب هر آینه واقع و بودنیست بی شک و شبهه.

و مثل: ﴿وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا ﴿١﴾ فَالْعَصْفَتِ عَصْفًا ﴿٢﴾ وَالنَّذِيرَاتِ كَذِبًا ﴿٣﴾ فَالْفَرَقَاتِ فَرَقًا ﴿٤﴾ فَالْمَلَقِيَتِ ذِكْرًا ﴿٥﴾ عَذْرًا أَوْ نَذْرًا ﴿٦﴾ إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوْ قَعُ ﴿٧﴾﴾ [المرسلات/17].

یعنی قسم بانبیاء یا فرشتگان فرستاده شده بنیکوئی (یعنی بامر و نهی) و سوگند بملائکه تند رونده در امتثال امر الهی و سوگند بنشر و ظاهر کنندگان شرایع و سوگند بجدا کنندگان مرقق و باطل را از یکدیگر و سوگند بفرشتگان که القاء کنندگان وحی و ذکرند برای عذر متقیان یا بجهت بیم کردن مبطلان که آنچه وعده داده شدید هر آینه بودنی است.

و مثل: ﴿وَالطُّورِ ﴿١﴾ وَكُنْتِ مَسْطُورٍ ﴿٢﴾ فِي رَقٍ مَّنْشُورٍ ﴿٣﴾ وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ ﴿٤﴾ وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ ﴿٥﴾ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ ﴿٦﴾ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوْ قَعُ ﴿٧﴾ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ ﴿٨﴾﴾ [الطور/1-8].

یعنی قسم بطور سینا و کتاب نوشته شده در صحیفه گشوده (مراد قرآنست) و قسم بخانه آباد (یعنی کعبه) و سوگند بسقف بلند افراشته (یعنی آسمان) و سوگند بدریای مملو و پر، بدرستی که عذاب پروردگار تو هر آینه بودنی و فرود آمدنی است، هیچ چیز آن عذاب را دفع کننده نیست بلکه بهمه حال واقع خواهد بود.

خداوند متعال درسه آیه زیر پیغمبرش را امر فرمود سوگند یاد کند بر اثبات معاد و

جزاء:

آیه اول - ﴿زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبُّونَ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكَ

عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ﴿١﴾﴾ [التغابن/7].

یعنی: کفار گمان کردند که برانگیخته نخواهند شد بگو ای محمد برانگیخته خواهند شد و سوگند پروردگار من که البته مبعوث خواهید شد در قیامت پس خبر داده میشود بآنچه کردید در دنیا، و این برانگیختن و جزاء دادن بر خداوند سهل و آسانست.

آیه دوم - ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عِلْمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ﴿٣﴾﴾ [سبا/3].

یعنی: کفار گفتند که قیامت نمی‌آید، بگو ای محمد بحق پروردگار من نه آن است که شما میگوئید هر آینه باید شما را قیامت و پروردگار داننده پوشیده‌هاست و پوشیده نگردد از او هموزن مورچه‌ای یا بوزن ذره‌ای از ذرات هوا در آسمانها و نه در زمین و نه خوردتر از مقدار ذره‌ای و نه بزرگتر مگر آنکه نوشته شده‌است در کتاب نوشته.

آیه سوم - ﴿وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿٥﴾﴾ [یونس/53].

یعنی: از تو در باب قرآن و ادعای نبوت می‌پرسند که آیا حق است؟ بگو ای محمد بحق پروردگار من آن حق است و شما عاجز کنندگان نیستید، یعنی بقدرت حق متعال عجز راه ندارد.

5- سوگند بر احوال انسان مثل: ﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ ﴿١﴾ وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّىٰ ﴿٢﴾ وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ ﴿٣﴾ وَالْأُنثَىٰ ﴿٤﴾ إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّىٰ ﴿٥﴾﴾ [اللیل/1-4].

یعنی قسم بشب چون بپوشد عالم را بظلمت خویش و سوگند بروز چون روشن شود و ظلمت شب را زایل گرداند و سوگند بکسی که آفریده نر و ماده بدرستیکه جزای سعی شما در کردارها پراکنده است و جزاء و پاداش مناسب عمل است، بعضی را ثواب کرامت میفرماید و جمعی را عقاب و ملامت میکند.

و مثل: ﴿وَالْعَدِيَّتِ صُبْحًا ﴿١﴾ فَأَلْمُورِيَّتِ قَدْحًا ﴿٢﴾ فَأَلْمَغِيرَاتِ صُبْحًا ﴿٣﴾ فَأَثْرَنَ بِهِ نَقْعًا ﴿٤﴾ فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا ﴿٥﴾ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ ﴿٦﴾ [العاديات/1-6]

یعنی سوگند باسبان هجوم کننده که بوقت دویدن نفس زنند و بیرون آورندگان آتش از سنگ بسمها و قسم بغارت کنندگان در وقت صبح و آن اسبانی که یوقت سفیده دم غباری در کنار آن قبیله برانگیختند و بمیان گروهی از دشمنان در آمدند، که انسان بتحقیق ناسپاس است بر پروردگار خود.

و مثل: ﴿وَالْعَصْرِ ﴿١﴾ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ ﴿٢﴾ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ ﴿٣﴾﴾

یعنی قسم بعصر تو ای محمد صل که فاضل ترین عصرها است بدرستیکه انسان در زیانکاری است مگر آنانکه گرویدند و اعمال پسندیده کردند و یکدیگر را بعمل راست و درست و بصبر و طاعت وصیت کردند.

و مثل: ﴿وَالْتَيْنِ وَالزَّيْتُونَ ﴿١﴾ وَطُورِ سِينِينَ ﴿٢﴾ وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ ﴿٣﴾ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ﴿٤﴾ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ ﴿٥﴾ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٦﴾ [التين/1-6].

یعنی قسم بکوه تینا و کوه زیتا (که هریک معبد انبیا بوده است) و سوگند بطور سینا (که محل مناجات کلیم است) و سوگند بدین شهر امان دهنده (که مکه معظمه و مولد سید انبیا است)، بتحقیق آفریدیم انسان را در بهترین تعدیلی پس باز گردانیدیم او را به اسفل سافلین (یعنی عالم طبیعت) مگر آنانکه گرویدند و عمل شایسته بجای آوردند، ایشان را مزد بی منت است - تمامی این آیات سوگند بر احوال انسانست، وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.

فواتح سور قرآن

در مبحث اول کتاب ثابت کردیم که در قرآن کلمه و آیه‌ای نیست که برای بشر مفهوم نباشد دیگر محتاج به تکرار نیستیم و از این بیان بطلان قول کسیکه میگوید فواتح سور برای بشر معلوم نیست ظاهر میگردد و در اینجا دو دلیل در مفهوم بودن فواتح سور ذکر میکنیم:

1- رسول اکرم در زمان بعثتش بخصوص در مکه معظمه گرفتار دشمنان سخت بود و همه باو افترا میزدند از قبیل اینکه مجنون و شاعر و کاهن و متعلم از بشر است و غیر آن و همیشه منتظر بودند عیبی بر رسول اکرم و قرآن بگیرند، پس با این قسم دشمنی چگونه تصویر میشود که پیغمبر صل کهیعض یا حمعسق یا طه و امثال آنرا تلاوت فرماید و مشرکین بهیچوجه نفهمند و رسول اکرم را بقرائت این حروف سرزنش نکنند که این چه سخنانیست میگوئی، و برای استهزاء و مسخره کردن آن حضرت ذکر اینکلمات غیر مفهوم کافی بود، اگر این کلمات مالوف آنان نبود و نمی فهمیدند و از آن مطلبی در نمی یافتند مسلماً اعتقادشان بجنون و باطل گوئی او بیشتر میشد و سرزنش و توهین بمقام رسالت بیشتر میکردند - پس معلوم میشود که مشرکین باین حروف و کلمات و آنها را می فهمیدند، چنانکه سیوطی در اتقان میگوید:

طه بلغت حبشه و نبط بمعنی یا ایها الرجل است و یس بلغت حبشه یا ایها الانسان و

ن در آیه مبارکه ﴿رَبِّ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾ [القلم/1] بمعنی دوات میباشد.

2- اینکه مشرکین هر چه را از قرآن نمی پسندیدند اشکال میکردند و رسم قرآن چنین است که اشکالات آنرا نقل ورد میکند، اگر این کلمات غیر مفهوم بود مسلماً مشرکین اشکال میکردند و میگفتند که قرآن میگوید اگر میتوانید مثل آن یاده آیه نظیر آن بیاورید ما که اینکلمات را نمی فهمیم چگونه معارضه کنیم؟ یا اینکه میگفتند این کلمات را برای ما

بیان کن که مراد از اینها چیست؟ و چون می‌بینیم که خوشبختانه در قرآن بهیچوجه ذکری از نفهمیدن این کلمات نیست و همچنین مخاطبین قرآن از مشرکین و اصحاب پیغمبر اظهار نفهمیدن این کلمات را نکرده‌اند پس بضرس قاطع حکم میکنیم که مخاطبین قرآن از مؤمنین و مشرکین واقف بمراد و معانی این کلمات بوده‌اند و این ندانستن ما سببش دوری عهد و بعد زمانست که مقصد و مراد را نمیدانیم و ندانستن ما دلیل بر غیر مفهوم بودن این کلمات نیست.

علمای اسلام وجوهی در معنی این کلمات ذکر کرده‌اند و ما در اینجا مهمترین وجوه را نقل میکنیم اگر چه نمیتوانیم میان اقوال ترجیح قایل شویم:

اقوال علماء در معنای فواتح سور قرآن

اول - قول اکثر متکلمین و خلیل و سیبویه که میگویند این کلمات نام سوره‌های قرآن است، قفّال که یکی از علمای معتزله است میگوید: رسم عرب چنین بود که بحروف نام میگذارند مثل اینکه پدر حارثه نامش لام بود و مس را صاد میگفتند و نقد را عین و ابر را غین و کوه را قاف و ماهی را نون مینامیدند.

دوم - قول جمعی که میگویند این حروف اسماء الله است.

سوم - قول کلبی و سدی و قُتاده که میگویند این حروف اسماء قرآن مجید است.

چهارم - قول ابو العالیه است که میگوید هر حرف از فواتح سور اشاره بمدت و اجل اقوام است و از ابن عباس نقل میکند که گفت ابو یاسر اخطب بر رسول خدا گذشت در هنگامیکه آنحضرت این آیه از سوره بقره را تلاوت میفرمود: ﴿الْم ﴿۱﴾ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ﴿۲﴾﴾ [البقره / 1-2]، بعد از قرائت حی بن اخطب و کعب بن اشرف از رسول اکرم سؤال کردند از الم و گفتند قسم میدهیم تو را بخدا آیا این کلمه از

آسمان بر تو نازل شده است؟ پیغمبر فرمود بلی، حیی گفت اگر راستگو باشی من اجل امت تو را دریافتم که چند سال دوام خواهد کرد، پس از آن حیی گفت چگونه داخل در دین شخصی شوم و حال اینکه این حروف بحساب جمل دلالت دارد که منتهی مدت امتش هفتاد و یکسالست، رسول اکرم تبسم فرمود، حیی گفت ایا غیر از این هم هست؟ رسول اکرم فرمود بلی المص، حیی گفت این بیشتر از اولست و یکصد و شصت و یکسال میشود، آیا غیر از این هم هست؟ پیغمبر فرمود بلی الر، حیی گفت این بیشتر از اول و دوم شد من شهادت میدهم اگر راستگو باشی امتت دویست و سی و یکسال باقی خواهد بود، آیا غیر از این هم هست؟ رسول اکرم فرمود بلی المر، حیی گفت ما بتو ایمان نمیآوریم و نمیدانیم بکدام قول تو اطمینان کنیم، پس از آن ابو یاسر گفت من شهادت میدهم که پیغمبران ما از ملک این امت خبر داده‌اند اما بیان نکرده‌اند که چند سالست، اگر محمد صادق است دوام ملک و دولتش تمامی مدتی خواهد بود که فواتح سور آنرا در بردارد و گفتند بر ما مشتبه است کم بگیریم یا زیاد.

پنجم - آنستکه این حروف دلالت میکند بر انقطاع کلام و استیناف کلام دیگر، احمد بن یحیی میگوید: طریقه عرب این بود که وقتیکه کلام اول تمام میشد کلمه‌ای میگفتند غیر آن حرف که میخواستند بگویند و این تنبیهی بود برای مخاطبین.

ششم - امام فخری رازی در تفسیر کبیر میگوید: شخص حکیم هنگامیکه بخواهد کسیرا که غافل یا مشغول شغلی است آگاه کند بر کلام مقصودش چیزی را مقدم میدارد غیر از آن کلامیکه قصد دارد بگوید تا شنونده و مخاطب بسبب آن ملتفت شود و متوجه بکلام متکلم گردد و بعد شروع در مقصود میکند، پس آنچه را که متکلم مقدم بر مقصود میدارد (از منبها) گاهی کلامیست که معنایش مفهوم است مثل اینگه بگوید اسمع (بشنو) و اجل بالک (قلبت متوجه بشود) و گاهی چیزی است در معنی کلام مفهوم مثل ازید (یا زید) و الا یزید و گاهی مقدم بر مقصود صوتی است غیر مفهوم مثل آنکه در عقب سرکسی صغیر یا بانگی بزند تا آن شخص را متوجه کند و گاهی کف میزند تا

شخص متوجه شود و هر چه غفلت بیشتر و کلام مقصود مهمتر باید آن چیزی که مقدم بر مقصود میدارد بیشتر باشد و از این جهت است که شخص نزدیک را بهمزه استفهام ندا میکنند مثل ازید و دور بیاء ندا میکنند مثل یا زید و آیا زید و گاهی شخص غافل را اول آگاه میکنند و بعد نداء میشود مثل ألا یا زید.

سپس میگوید: اگر چه نفس مقدس رسول اکرم همیشه بیدار و ملتفت بود و غفلت در روان پاکش راه نداشت و وجود مقدسش برای استماع کلام حق سراسر گوش بود اما میشود گاهی بکاری اشتغال داشته باشد، پس از شخص حکیم چنین شایسته و نیکوست که بر سخن مقصودش حروفی که مثل منبه است مقدم دارد و بهتر آنستکه این حروف آگاه کننده که مقدم بر مقصود است غیر مفهوم و فاقد معنی باشد چون در آگاه کردن تمام تر است بجهت اینکه آن کلامیکه آگاه کننده و منبه است اگر جمله‌ای باشد با معنی مثل نظم یا نثر میشود مستمع تصور کند قصد متکلم از سخن همین جمله است که آنرا منبه قرار داده و دیگر متوجه بکلام بعد که مقصد متکلم است نمیشود، اما هنگامیکه صوتی شنید بی معنی متوجه میشود و از کلام متکلم نظر برنمیدارد تا حرف و سخن بعد را بشنود زیرا قطع دارد آنچه شنیده مقصود نیست و مقصد چیز دیگر است که بعد متکلم بیان میکند. پس در تقدیم حروف بر کلام مقصود حکمت کامل ملاحظه شده است.

اگر گفته شود پس چه سبب دارد که فقط بعضی از سوره‌های قرآن اختصاص باین حروف دارد؟

میگوئیم عقل بشر از ادراک جزئیات عاجز است و حق متعال عالم بکلیات و جزئیات میباشد و لکن باندازه‌ای که خداوند بما افاضه فرموده و توفیق داده میتوانیم شمه‌ای از آنرا بیان کنیم.

پس میگوئیم: هر سوره‌ای که ابتدا بحروف تهجی شده بعد از آن ذکر کتاب یا تنزیل یا قرآنست:

مثل: ﴿الْم ﴿۱﴾ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ﴿۲﴾ نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ ﴿۳﴾ [آل عمران/1-3]،

﴿الْمَصَّ ۝ كَتَبْنَا أَنْزِلَ إِلَيْكَ﴾ [الأعراف/1-2]، ﴿يَسَّ ۝ وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمِ ۝﴾ [یس/1-2]، ﴿قَ ۝ وَالْقُرْآنَ الْمَجِيدِ ۝﴾ [ق/1]، ﴿الْمَ ۝ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ﴾ [السجده/1-2]، ﴿حَمَّ ۝ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ﴾ [الجاثیه/1-2].

1- مگر سه سوره: ﴿كَهَيَّعَ ۝﴾ [مریم/1]. 2- ﴿الْمَ ۝ غَلَبَتِ الرُّومُ ۝﴾ [الروم/1-2]. 3- ﴿الْمَ ۝ أَحْسَبَ النَّاسُ﴾ [العنكبوت/1-2].

و حکمت در افتتاح سورهائی که در آن لفظ قرآن یا تنزیل یا کتابست بحروف مقطعه این است که قرآن بزرگ است و انزال آن ثقیل و سنگین ﴿إِنَّا سُنَّلِقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ [المزمل/5] و هر سوره‌ای که اول آن ذکر قرآن و کتاب و تنزیل است باید این حروف مقدم شود تا شنونده برای گوش دادن ثابت و حاضر باشد.

اگر گفته شود هر سوره قرآنست و استماع آن استماع قرآن، چه فرق دارد که لفظ قرآن ذکر شود یا نشود، پس بنابراین واجب است که در اول هر سوره این حروف آگاه کننده باشد.

جواب میگوئیم: شکی نیست که هر سوره از قرآنست لکن سوره‌ای که در اول آن ذکر قرآن یا کتاب است با اینکه از قرآنست اما تنبیه بر همه قرآن میباشد، پس قول خدا که میفرماید ﴿طه ۝ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ﴾ [طه/1-2] با اینکه بعض قرآنست اما در آن ذکر جمیع قرآن میباشد و این واضح میشود بمثالی: اگر کتاب و نوشته‌ای از طرف پادشاه برای وزیرش بیاید و یک امر جزئی را از آن خواسته باشد یا نوشته‌ای بیاید و در آن متعرض شود که باید جمیع اوامر و قوانین موضوعه مرا امتثال کنی، مسلماً کتاب و نامه دوم سنگین‌تر است بمراتب از نامه اول که امر بکار جزئی کرده است.

اگر بگوئی سورهائی در قرآن نازل شده است که ذکر کتاب و انزال و قرآن میباشد اما بهیچوجه پیش از آن ذکر حروف تهجی نشده مثل: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ

الْكِتَابِ ﴿الكهف/1﴾ و نیز ﴿سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا﴾ و همچنين تبارک الذي نزل الفرقان و همچنين: ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ [القدر/1].

جواب میگوئیم قول خدا: الْحَمْدُ لِلَّهِ، وَ تَبَارَكَ الَّذِي تَسْبِيحُ حَقُّهُ اسْتِ وَ نَفْسٌ مُقَدَّسَةٌ نَبِيٌّ هِيَ جَوَّاقَتْ غَافِلًا مِنْ أَنْ يَكُونَ، پس بنابراین محتاج بمنبه نیست بخلاف اوامر و نواهی، و اما ذکر کتاب بعد از آن برای بیان وصف عظمت کسی است که باید تسبیح او را کرد و آیه مبارکه ﴿سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا﴾ بعض قرآنست که ذکر انزال آنرا میکند، اما در سوره‌ای که ذکر جمیع قرآنست آن اعظم در نفس و سنگین تر میباشد، و اما قول خدایتعالی ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ [القدر/1] این سوره وارد و نازل بر شخص مشغول القلب نیست بجهت اینکه هاء ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ﴾ بمذکور سابق یا معلوم بر میگردد و محتاج بمنبه نیست.

گاهی هم تنبیه در قرآن بغير حروف مقطعه است مثل:

﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾ [الحج/1] و نیز: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾ [الأحزاب/1] و نیز: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ﴾ [التحریم/1].

جهت آنستکه این آیات اشاره بچیزهای هایل بزرگ است و چون تقوی امر مهم و بزرگ میباشد مقدم شد بر آن ندائی که برای بعید است و بآن شخص غافل را آگاه میکنند.

اما، ﴿أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا ءَامَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾ [العنكبوت/2]

در این آیه مبارکه افتتاح بحروف مقطعه شده و ابتدا بکتاب و قرآن نشده است، جهت آن است که سنگینی قرآن بواسطه محتوی بودن بر جمیع تکالیف است و در این سوره ذکر همه تکالیف شده چون میفرماید: ﴿أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا﴾ [العنكبوت/2] یعنی آیا مردم گمان میکنند و اگذار میشوند؟ یعنی و اگذار نمیشوند و مجرد ایمان آوردن کافی نخواهد بود بلکه امر میشوند باقسام تکالیف، پس این سوره در بردارد همان معنائی را که

لفظ قرآن و کتاب در بردارد که مشتمل بر اوامر و نواهی است.

اگر بگوئی مثل این کلام بهمین معنی در سوره توبه است که میفرماید: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ﴾ [التوبه/16] و حروف تهجی مقدم نشده، جواب میگوئیم: این مطلب در غایت ظهور است و فرق ظاهری هست میان این آیه و آن آیه اما آیه ﴿أَحْسِبَ النَّاسُ﴾ ابتدای کلام است و از این جهت با همزه استفهام ذکر شده و همزه استفهام جایش اول کلام میباشد، لیکن آیه ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ﴾ در وسط کلام است بدلیل اینکه حرف استفهام کلمه ام و جایش وسط میباشد و همیشه تنبیه در اول کلام است نه در وسط کلام.

اما، ﴿الْمَرْءُ غَلِبَتِ الرُّومُ﴾ [الروم/1-2] که در اینجا حرف تهجی و تنبیه واقع شده اما ذکر کتاب و قرآن نگردیده است، جهت آنستکه چون در اول سوره امر مهمی را بیان میفرماید که معجزه و اخبار از غیب باشد و آن غلبه روم بر فرس است، پس حرف غیر مفهوم را مقدم داشت تا شنونده برای شنیدن توجه تام پیدا کند و بعد از آن معجزه را وارد قلب نماید و گوشها را بشنوند - این بود تحقیق فخر رازی

هفتم - آنستکه این حروف مقطعه برای ساکت کردن کفار است، چون مشرکین با هم معاهده میکردند که سخن پیغمبر را گوش ندهند چنانکه قرآن تصریح باین مطلب دارد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا هَذَا الْقُرْآنَ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ﴾ [فصلت/26].

در شأن نزول این آیه چنین گفته اند که کفار قریش یکدیگر را وصیت میکردند که هنگامی که رسول اکرم قرآن میخواند باید آنرا مشوش کرد تا آیات را غلط اداء کند و از سخن باز ایستد، و در وقت تلاوت قرآن جمعی سخنان بیهوده میگفتند، دسته ای صغیر میزدند، برخی کف میزدند و گروهی شعرهای لغو میخواندند، این آیه نازل شد.

معنی آیه: کفار بیکدیگر گفتند مشنویید و گوش ندهید قرآنرا و سخنان لغو و حشو در آن افکنید یا فریاد کنید در پیش او شاید باین وسیله بر پیغمبر غلبه کنید تا نتواند تلاوت

قرآن کند.

خداوند متعال برای جلوگیری از شرارت مشرکین حروف مقطعه را نازل فرمود تا وقتی که بگوششان امر غریبی خورد متعجب شوند که این چه کلماتی است پیغمبر میگوید و این تعجب موجب سکوت آنان میشد و بعد از آن پیغمبر تلاوت قرآن میفرمود. و اقوال دیگر در این باب نقل شده و بو علی سینا هم رساله مستقلى در فواتح السور تصنیف فرموده مسمى برساله نیروزیه، اگر بخواهیم تمامی آنها را ذکر کنیم از سبک کتاب که بر اختصار است خارج خواهد شد **وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ**.

حکمت نزول قرآن بطور تدریج و مفرق و منجم

خداوند تبارک و تعالی میفرماید: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً﴾ [الفرقان/32].

مشرکین به پیغمبر اکرم گفتند گمان میکنی فرستاده خداوند هستی؟ پس چرا قرآن جمله واحد و یکمرتبه بر تو نازل نمیگردد و بطور تدریج و پراکنده بر ما میخوانی و حال اینکه تمامی تورات و انجیل و زبور یکمرتبه نازل شده؟ (ابن جریج میگوید از اول نزول قرآن تا آخر آن بیست و سه سال طول کشید)، خداوند متعال در این آیه جواب مشرکین را میدهد.

معنی آیه: کفار گفتند چرا قرآن یکبار بر محمد نازل نمیشود چنین فرستادیم قرآن را متفرق و پراکنده تا ثابت گردانیم و قوت دهیم بتفریق در آن در اوقات متعدده دل تو را و بر تو خواندیم قرآن را بمهلت و تأنی در مدت متباعد.

و جواب خداوند در این آیه متضمن وجوه چندیست:

1- اینکه رسول اکرم امی بود و آشنا بقرائت و کتابت نبود چنانکه خداوند میفرماید:

﴿وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لِأَنَّكَ لَمُبْطُلُونَ﴾ [العنکبوت/48].

یعنی پیش از نزول قرآن خواننده کتابی نبود و کتابی را بدست راست خود نمی نوشتی و اگر خواننده و نویسنده بودی باطل گویان و تباهاکاران در شک می افتادند، یعنی مشرکین عرب میگفتند چون می خواند و می نویسد پس قرآن را از کتب پیشینیان التقاط کرده و بر ما می خواند.

و چون معلوم شد که پیغمبر اکرم امی بوده پس اگر تمام قرآن بر پیغمبر یکمرتبه نازل می شد ضبط آن مشکل بود و احتمال نسیان داده می شد، اما تورات کتاب بود و موسی هم

اهل قرائت و کتابت بود.

2- کسیکه کتاب نزد او باشد بسا می شود اعتماد بکتاب می کند و در حفظ آن سهل انگاری می نماید لکن خداوند کتابرا دفعه واحده نازل نفرمود بلکه پراکنده و بطور تدریج نازل نمود تا حفظ و از بر کردن آن آسان تر باشد.

و دیگر آنکه چون امت هم امی بوده و اهل کتابت و قرائت نبودند برای اینکه امت هم بتوانند ضبط کتاب کنند و آنرا از بر نمایند مناسب آن بود که بر امت بتدریج خوانده شود.

3- اگر تمام قرآن یکدفعه نازل می شد مسلماً چون مبتنی بر بیان احکام است تمامی احکام نازل می گردید و حفظ و ضبط احکام بر خلق سنگین و مشکل بود و عمل بآن مشکل تر، اما هنگامیکه تدریجاً نازل شود حفظ و عمل بآن سهل و آسان خواهد بود.

4- مشاهده جبرئیل در حالهای متعدد و زمانهای مختلف سبب تقویت قلب نبی بود و بعد از مشاهده او برادای آنچه حمل کرده قوی تر می گردید و بر احتمال اذیت خلق صابتر می شد و بر جهاد با کفار ثابت تر می گردید.

5- بتدریج نازل شدن قرآن خود معجزه بزرگی است، با وجود اینکه تدریجاً و ده آیه و سوره های کوچک نازل می شد باز هم مشرکین قادر نبودند در مقام معارضه در آینده و بتوانند ده آیه مثل آن بیاورند، و عجز مشرکین در تدریجی بودن و نزول آن بیشتر معلوم گردید.

6- چون قرآن بحسب سؤال و وقایعیکه برای مردم روی می داد نازل می شد البته باید پراکنده و بطور تدریج باشد - **وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.**

امثال قرآن

خداوند میفرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ ۗ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ [العنكبوت/43]. این مثلها را برای مردم میزنیم و جز دانشمندان آنرا نمی فهمند. و نیز میفرماید: ﴿وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ [ابراهیم/25] یعنی خداوند مثلها را برای مردم میزند شاید که متذکر شوند.

معنی مثل و فرق آن با مثل

ابو البقاء در کلیات میگوید مثل اسم نوعی از سخن است که عامه و خاصه بر آن تراضی کرده باشند برای تعریف کردن چیزی بغیر الفاظ موضوعه برای او در هنگام شادی و اندوه استعمال میکنند و بلیغ تر از حکمت است و مثل بدو معنی اطلاق میشود یکی بمعنی مثل چون شبهه و شبه و نقص و نقص بعضی گفته اند با لفظ مثل گاهی از وصف شی تعبیر میشود چنانکه خداوند میفرماید: ﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ﴾ [الرعد/35] یعنی صفت بهشتی که خداوند پر هیزکاران را وعده فرموده است و گاهی بمشابهت چیزی بچیز دیگر در معنی از معانی گفته میشود.

لفظ مثل دلالت دارد بر مشابهت اعم زیرا لفظ ند بچیزی میگویند که فقط در جوهر با چیز دیگر مشابه باشد و شبهه بمشابه در کیف میگویند و مساوی بمشابه در کم میگویند و شکل بمشابه در قدر و اندازه میگویند اما مثل اعم از همه اینها است و از اینجهت است که خداوند در کتاب عزیزش هنگامیکه خواست از همه جهات نفی شبیه از خود بفرماید با لفظ مثل تعبیر نمود چنانکه میفرماید ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [الشوری/11] و جمع میان کاف و مثل در این آیه برای تأکید نفی میباشد و اشاره باینستکه استعمال کاف و مثل هیچکدام صحیح نیست و بعضی در معنی این آیه گفته اند مثل بمعنی صفت میباشد و معنی چنین است که صفتی مثل صفت او نیست مرادشان اینستکه اگر چه خداوند را در

بسیاری از صفات بصفت بشر متصف میکنند ولی این صفات در باری تعالی بنحویکه در بشر استعمال میشود نیست و قول خداوند که میفرماید: ﴿لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوِّءِ ۗ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ﴾ [النحل/60] یعنی صفات زشت و مذموم برای منکرین آخرت است و صفات اعلیٰ برای خدا است.

و خداوند بندگانرا از ضرب مثل برای ذات منبع خود منع فرمود چنانکه میفرماید: ﴿فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ﴾ [النحل/74] و بعد اشاره فرمود که خداوند خود بنفس خود مثل میزند بر ما روا نیست که باو اقتدا کنیم و فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ [النحل/74] و بعد برای خود مثل زد و فرمود: ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا﴾ [النحل/75] و در اینجا اشاره باینستکه جایز نیست خدا را بصفتی از صفات بشر توصیف کرد مگر بآنچه که خداوند خود را وصف فرموده است.

فایده تمثیل

تمثیل بهترین وسیله است برای آنکه و هم مسخر عقل گردد و از فرمان و اطاعت او سرباز نه پیچد و نزدیکترین راهست برای فهماندن جاهل کند ذهن و فرونشاندن حرارت سرکشان.

تمثیل حجاب از روی معقولات خفی برمیدارد و آنرا در معرض محسوسات میگذارد، ناشناس را معروف میکند و وحشی را مألوف می‌سازد.

عادت پیغمبران براین جاری بود که حکم را در بعضی از مقامات با امثال بیان می‌نمودند، و حقایق مشکل عقلی را بلباس مثالهای حسی می‌آوردند زیرا بر بیشتر مردم جهت حسی غلبه دارد و نمیتوانند براهین عقلی را بفهمند و معانی را از لباس صورت تجرید کنند، کسانیکه ذهنشان صاف و عقلشان کامل است بسبب زیادی هوش خود از امثال پی بحقایق می‌برند چنانکه خداوند میفرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ ۗ وَمَا

يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَلِيمُونَ ﴿٤٣﴾ [العنكبوت/43].

ابراهیم نظام میگوید چهار صفت در مثل موجود است که در کلامهای دیگر یافت نمیشود: ایجاز در لفظ و رسیدن بمعنی و حسن تنبیه و خوبی کنایه پس مثل آخرین مرتبه بلاغت است.

ابن مَقَفَّع میگوید که هرگاه کلام را بصورت مثل آورند برای گفتار واضحتر و برای گوش زیباتر و برای اقسام سخن پر دامنه تر میگردد و برای امثال قاعدهای موجود نیست تا آنها را بر طبق آن قاعده منظم و مرتب سازند بلکه از حیث درجات متفاوت و مختلف است چنانکه در قرآن از پشه گرفته تا خود رسول اکرم ص مورد مثل واقع شده است. سوره‌هاییکه خداوند در آن مثل زده است عبارتند از: بقره، آل عمران، انعام، اعراف، یونس، هود، رعد، ابراهیم، نحل، بنی اسرائیل، کهف، حج، نور، فرقان، عنکبوت، روم، یس، زمر، زخرف، محمد، فتح، حدید، حشر، جمعه، تحریم، و مدثر.

امثال قرآن بر دو قسم است

قسم اول ظاهر است و به مثل بودن آن تصریح شده است قسم دوم ظاهر نیست و بمثل بودن آن اشاره نشده است.

اما قسم اول در قرآن زیاد است و ما بعضی از آن را گوشزد قارئین مینمائیم:

1- قول خداوند: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ حُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ تَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ [الجمعه/5] یعنی آنان در جهل بمضامین و حقایق تورات مانند الاغی میباشند که بکتابهایی که در پشتش بار کرده‌اند جاهل است.

2- قول خداوند که میفرماید: ﴿فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثُ...﴾ [الأعراف/176] یعنی این شخص در ملازمت و پیروی از نفس مانند سگی است که در

هیچ حال لهث (در آوردن زبان از تشنگی) را ترک نمیکند.

3- آنجا که فرموده است: ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ [البقره/17] تشبیه فرموده است کسی را که خداوند اسباب هدایت و توفیق را برای او فراهم ساخته ولی آن شخص از آن فرصت برای رسیدن بنعمت ابدی استفاده نکرده و فرصت را ضایع نموده است بکسی که با زحمت فراوان در تاریکی آتش روشن کند و چون آتش برافروخته شد و روشنی داد آن را تبه و ضایع کند و دو باره در ظلمت و تاریکی فرو رود.

4- آنجا که میفرماید: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً﴾ [البقره/171] مدعو را بگوسفند تشبیه فرموده است و معنی را باجمال بیان کرده و مقابله را در معنی رعایت فرموده است نه در الفاظ و تفصیل کلام چنین است: مثل پیشوای کافران و خود کافران مثل چوپانیست که گوسفندان را صدا میزند و مثل گوسفندانی است که جز صدا و دعوت چوپان چیزی نمی شنوند.

5- آیه شریفه مثل ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ﴾ [البقره/261] و همچنین سایر امثال قرآن.

اما قسم دوم و آن امثال کامنه که بمثل بودن آن تصریح نشده است: ماوردی میگوید: از ابو اسحق ابراهیم بن مضارب بن ابراهیم شنیدم که می گفت از حسن بن فضل پرسیدم و گفتم تو امثال عرب و عجم را از قرآن استخراج میکنی آیا این مثل در قرآن هست؟

"خیر الأمور أوسطها" بهترین امور میانه آنهاست؟

گفت: در چند موضع:

1- ﴿لَا فَاْرِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ﴾ [البقره/68] یعنی نه پیر از کار افتاده و نه جوان نارسیده میان آنچه مذکور شد از پیر و جوان.

- 2- ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ [الفرقان/67] یعنی: آنانکه چون انفاق کنند اسراف نکنند و تنگ نگیرند و انفاق اینان میان اسراف و تقتیر راست ایستادن است یعنی طریقه اعتدال میباشد.
- 3- ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾ [الإسراء/110] یعنی: و بلند مکن نماز خود را و نخوان آهسته و طلب کن میان جهر و اخفات راهی را.
- 4- ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾ [الإسراء/29] یعنی: مساز دست خود را بسته بگردنت و مگشای دست خود را بطوری که اسراف شود پس از آن بنشینی ملامت کرده شده و درمانده.
- گفتم: آیا این مثل در قرآن هست که: **"من جهل شیئاً عاداه"** هر که چیز را نداند آنرا دشمن دارد؟
- گفت: بلی در دو جا:
- 1- ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ﴾ [یونس/39] یعنی بلکه تکذیب کردند بآنچه که علم نداشتند.
- 2- ﴿وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَمَسِيْقُولُونَ هَذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ﴾ [الأحقاف/11] یعنی و چون هدایت بقرآن نشدند و نپذیرفتند پس زود گویند این قرآن دروغ کهنه است.
- گفتم: آیا این مثل در آن قرآن هست **"احذر شر من أحسنت إليه"** بترس از شر آنکه باو نیکی کردی؟
- گفت بلی: ﴿مُحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمُومًا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَعْمُوا إِلَّا أَنْ أَعْنَتْهُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ...﴾ [التوبة/74] یعنی و کینه نداشتند مگر آنکه بی نیاز کرد ایشانرا خدا و رسول از فضلش. مراد اهل مدینه است که محتاج و تنگدست بودند چون قدم مبارک حضرت رسول ص بانجا رسید توانگر شدند

و پس از آن باذیت رسول اکرم قیام نمودند.

گفتم: آیا این مثل در قرآن هست که **"لیس الخبر کالعیان"** دیدن مانند شنیدن نیست؟
گفت: بلی ﴿قَالَ أَوْلَمَ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لَّيَطْمِئِنَّ قَلْبِي﴾ یعنی آیا ایمان نیوردی گفت
بلی و لکن میخواهم قلبم مطمئن شود.

گفتم: آیا این مثل در قرآن هست که **"فی الحركات البرکات"** در جنبش برکت است؟
گفت: بلی ﴿وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً﴾ [النساء/100] و
کسی که هجرت کند در راه خدا در زمین موضع بسیار یعنی آرامگاهها و فراخی روزی
می یابد.

گفتم آیا این مثل در قرآن هست **"کما تدين تدان"** گفت بلی ﴿مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا تُجْرَبْ بِهِ﴾
[النساء/123] هر کس بد کند جزا داده میشود بآن.

گفتم: آیا این مثل در قرآنست که **"لا یدلغ المؤمن من جحر مرتین"** مؤمن از یک
سوراخ دو مرتبه گزیده نمیشود؟

گفت: بلی ﴿قَالَ هَلْ ءَامَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ﴾ [یوسف/64]
یعنی آیا امین دارم شما را بر او مگر چنانکه امین داشتم شما را برادر او پیش از این.
گفتم: آیا در قرآن هست که **"من أعان ظالماً سُلط عليه"** هر کس ستمگری را کمک
کند خداوند آن ستمگر را بر او مسلط میگرداند؟

گفت: بلی ﴿كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ [الحج/4]
نوشته شده است بر شیطان هر کس او را دوست دارد گمراهش کند و هدایت کند او را
بعذاب دوزخ.

گفتم: آیا در قرآن هست که **"ولا تلد الحية إلا حية"** مار جز مار نزیاید؟ گفت: بلی
﴿وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاِجْرًا كَفَّارًا﴾ [نوح/27].

گفتم: آیا در قرآن هست که: **"للحيطان آذان"** دیوار گوش دارد؟ گفت: بلی ﴿وَفِيكُمْ

سَمَّعُونَ هُمْ ﴿ [التوبة/47].

گفتم: آیا در قرآن هست که "الجاهل مرزوق والعالم محروم". نادان توانگر است و دانشمند محروم؟ گفت: بلی ﴿مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ [مریم/75].

گفتم: آیا در قرآن هست "الحلال لا يأتيك إلا قوتاً، والحرام لا يأتيك إلا جزافاً"؟ حلال نمیرسد مگر بمقدار قوت و حرام نمیرسد مگر زاید از حد؟

گفت: بلی ﴿إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيَتَانُهُمْ يَوْمَ سَبِّهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ﴾ [الأعراف/163] یعنی چون آمد ایشانرا ماهیشان در روز شنبه در حالتیکه سر از آب بیرون کردند و در روز غیر شنبه نمی آمدند ایشانرا.

قرآن براهین بر اصول ایمان را دربردارد

﴿يَأْتِيهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُم بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا﴾ [النساء/174] یکی از ظلمهائیکه بقرآن وارد آمده و بی‌عنایتیهاییکه بکتاب خدا شده‌است همانا قول طوایفی از متکلمین و متفلسفین است که گمان کردند قرآن در مسائل اعتقادی و اصول دین بهیچ وجه اقامه دلیل و برهان ننموده‌است و دلالت قرآن بر امور اعتقادی از مبدء و معاد و نبوت و قضاء و قدر و خیر و شر و امثال آن از راه قبول قول مخبر صادق است باینمعنی چون پیغمبر راستگو و از طرف خدای جهان مبعوث است آنچه میگوید باید تصدیق کرد و در این مبنی غلط بزرگ و گمراهی واضحی مرتکب شدند و ندانستند که قرآن اصول دین و قواعد ایمانرا با براهین متقن و ادله محکم بیان فرموده‌است و دلیل براینمطلب:

1- نص صریح آیه فوق است که میفرماید: ای مردم از جانب پروردگار شما برهانی آمد و نور واضحی بسوی شما فرستادیم.

2- اینکه چگونه تصور میشود شخصی مردم را باصولی دعوت کند و برای آن اصول بهیچ وجه اقامه برهان نکند و بگوید من این اصول را از طرف خداوند برای شما بیان میکنم اما شما باید بروید در کتب فلاسفه و متکلمین ادله‌اش را تحصیل کنید.

3- قرآنیکه تقلید را حرام کرده و اطاعت بغیر علم را نهی فرموده چنانکه میفرماید:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾

[الإسراء/36]، و همچنین یهود را مخاطب میسازد که اگر راستگو هستید بر عقایدتان

برهان اقامه کنید چنانکه میفرماید: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[البقره/111] چگونه تصور میشود بر اصولی که خلايق را بآن دعوت میفرماید اقامه

برهان نکند.

4- ائمه دین و سلف صالح از اصحاب و تابعین پیش از دخول فلسفه در اسلام و

پیدایش علم کلام در اثبات مبانی دین چه طریقی داشتند؟ آن‌مردمیکه بنا بر دستور قرآن اطاعت کورکورانه را ضلالت میدانستند آیا تصویر میشود بدون برهان و دلیل معتقد بوده و دلیلی بر آراء خود از کتاب خداوند نداشته باشد.

خیلی جای تأسف است که بی‌اطلاعی بقرآن و عدم تدبر در آن ملت اسلام را بجائی رسانید که در همه شئون باید محتاج به اجانب باشند حتی در اقامه برهان بر اصول ایمان، و عجیب‌تر از این قول مردمانیست که بهیچ وجه نصیبی در آخرت ندارند و جزو جنود شیطانند میگویند ما قرآن را نمی‌فهمیم و هیچ وقت نخواهیم فهمید مگر اینکه امام زمان ظهور کند و آنرا تفسیر فرماید! این عقیده کفری که قائلش اگر بفهمد چه میگوید در زمره کفار خواهد بود، تیشه بریشه قرآن زد، و کار را بجائی رسانیده که دیگر مردم بقرآن اعتنائی ندارند و اعتقادات را از غیر قرآن اخذ نمودند ظاهراً مسلمان نامیده میشوند اما در اعتقادات کافر محض‌اند و از اینانست که فردای قیامت ختمی مرتبت در پای میزان عدل الهی شکایت میکند، چنانکه خداوند میفرماید: ﴿وَقَالَ الرَّسُولُ يَرْبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا﴾ [الفرقان/30] و ما در اینجا حمایتاً للقرآن و هدایتاً لاهل الایمان اول طریقی که عقلا در کشف حقایق بر آن رفته‌اند ذکر میکنیم و پس از آن طریقه قرآن را در اقتناص حقایق بیان کرده و بعد براهین وارده در کتاب خدا را ذکر نموده و طریقی سه گانه دعوت قرآن را که حکمت و موعظه و مجادله است گوشزد مینمائیم **وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ.**

مقدمه

علوم بر دو قسم است اول ضروری و بدیهی که بهیچ وجه محتاج بکسب نیست دوم نظری و کسبی که محتاج بنظر و کسب است بشر از آنروزیکه پای در این خاک‌دان طبیعت گذارد و دنبال تفتیش حقایق و تعلیل اشیاء رفت و متوجه بکون و هستی شد نخست چیزی که نظرش را جلب نمود این بود که حقیقت این کون و عالم وجود

چیست؟ و ثانیاً نسبت مَنْ به کون چیست؟ و ثالثاً در این عالم چه باید بکنم؟ این تفتن انسانرا وادار بجستجو و تحقیق نمود و آراء و عقاید مختلفی پیدا شد. جمعی گفتند حقیقتی نیست و راهی بشر بحقیقت ندارد و این جماعت بسفسطائین نامیده شدند.

برخی گفتند عالم منحصر بمحسوس است و عالمی غیر از این عالم نیست این گروه بحسیون خوانده شدند.

گروهی گفتند غیر از این عالم محسوس عوالمی بیشمار که به نردبان حس نمیشود رفت و تحقیق در عوالم غیب منحصر ببرهانست. اینگروه فلاسفه الهیون نامیده شدند.

و جماعتی گفتند: راه تحقیق حقایق منحصر بمکاشفه است و پای استدلالیان چوبین بود این جماعت بصوفیه نامیده شدند.

قرآن راه فهم حقایق را دلیل و برهان میداند با شرایطی که بعد از ذکر طرق مختلفه بیان خواهیم نمود.

طریقه سوفسطائیه و رد آن

نصیر الدین طوسی در نقد المحصل میگوید اهل تحقیق گفته‌اند که کلمه سوفسطا یونانیست سופا بمعنی علم است و اسطا بمعنی غلط پس این کلمه بمعنی علم غلط چنانکه فیل بمعنی دوست و سوف بمعنی حکمت است و فیلسوف بمعنی دوست حکمت پس از آن این دو کلمه معرّب شد و سفسطه و فلسفه مشتق گردید و میگوید ممکن نیست در عالم قومی باشند که این مذهب و طریقه را داشته باشند بلکه هر غلط کاری را در موضع غلطش سوفسطائی مینامند و چون بسیاری از مردم مذهب صحیحی ندارند و متحیرند یک سلسله سؤالات و ایراداتی را مرتب کرده نسبت بسوفسطائیه دادند. تا اینجا کلام خواجه بود و از بیان بعد معلوم میشود که در لغت سوفسطائی و فرقه سفسطیون اشتباه بزرگی کرده‌است.

صاحب تاریخ فلسفه اسعد فهمی میگوید که شیشرون در کتابش بروتوس حکایت میکند که بعد از سقوط سلطنت **طغاء** و ظلمه سیسیل چون آنان املاک اهالی را بغصب تصرف نموده بودند اهالی دعاوی بسیاری بر ضد **طغاء** در محکمه اقامه کردند تا اینکه اموال مغضوب را استرداد کنند مسلم است در این اقامه دعاوی مردمانی پیدا شدند که از حقوق موکلین خود دفاع میکردند و بواسطه حضور در محاکم و اقامه حجج و براهین مبارات در بیان و خطابه می نمودند کم کم مردمان فصیح و بلیغی پیدا شدند و بزرگتر و مهم‌تر این جمعیت (کوراکس و تسیاس) بودند و این دو اول کسی بودند که خطبه را در کاغذ می نوشتند و بر رویه این دو نفر دو شخص دیگر پیدا شد و پیروی این دو را کردند و آن (پروتوگراس و جورجیاس) بود که در یک محل عمومی مردم را صنعت خطابه میآموختند و در این شغل از مردم مزد می گرفتند و بلقب (سوفست) ملقب شدند یعنی انسان حکیم ماهر در هر علمی زیرا که از شروط شخص (محامی) وکیل دادگستری این بود که باید علوم متعددی را واجد باشند و چون شغلی که سوفسطائیون برای خود اتخاذ

کرده بودند دفاع از هر دعوائی بود خواه حق باشد یا باطل و شخص محامی قادر بود که براهینی اقامه کند تا خصمش را مفحم گرداند و قانع سازد و پس از این قدرت داشت که ضد او را براهین دیگر ثابت کند از این جهت لقب سوفست از معنی حقیقی آن تغییر کرد و نام هر مغالطی یا منازع در حقی گردید و از این رویه شک و ریب در دل‌هایشان پیدا شد و بهیچ حقیقتی معتقد نبودند.

و چون سوفسطائیه مردمی قوی در اقامه دلیل بودند مقابل اینان بزرگانی پیدا شدند مانند (سقراط و افلاطون و ارسطو) و مورخین قرن پنجم پیش از میلاد را تشبیه نمودند بقرن هیجدهم و سوفسطائیین را به انسکلوبیدیین. انتهى.

هنگامیکه بتاریخ فلسفه مراجعه کنیم می‌بینیم مذهب شک در اعصار مختلف جلوه‌ها نمود چنانکه (جورجیاس) که یکی از زعمای سوفسطائیه است میگوید ما در وجود اشیاء شک داریم و اگر موجود هم باشد راه بمعرفت آن نداریم.

و در اعصار جدید از زعمای مذهب شک (داوید هیوم) است میگوید مسائلی را که عقل بشر بآن اعتماد میکند و میگوید بتوسط آنها بحقیقت راه می‌پیمائیم تمامی آن وهم و خیال است مثل علت و معلول و سبب و مسبب و جوهر و عرض امثال آن پس بنابراین بهیچ وجه راه بحقیقت ممکن نیست.

و اشهر سوفسطائیین در اعصار اولی (پیرو) است که قفطی در تاریخ الحکماء آنرا فورون نام نهاده و در سال سیصد و شصت پیش از میلاد متولد شده و در حمله اسکندر به هندوستان همراه او بود و کتابی هم تألیف نکرده که ما آرائش را بدانیم.

اما شاگردش (تیمون) عقاید و آراء اوستادش را نوشته و اینک آراء اوست که ذکر میشود.

میگوید بهترین رأی که شخص حکیم از خود می‌پرسد این سه است:

1- این اشیائیکه ما می‌بینیم چیست و چگونه پیدا شده است؟

2- علاقه ما باین اشیاء چیست؟

3- در مقابل اشیاء عالم چه باید کرد؟

سؤال اول را جواب می‌دهد که ما ظواهر اشیاء را میدانیم اما حقیقت و باطن آنرا جاهلیم و راه بحقایق اشیاء نداریم چون می‌بینیم یک چیز بالنسبه باشخاص مختلف جلوه‌های گوناگون دراد و هر شخص آن شی را طوری مشاهده میکند مخالف شخص دیگر و چون ثابت شد اینکه آن شی واحد بمظاهر گوناگون بالنسبه باشخاص مختلف جلوه مختلف دراد پس محالست که ما حق و باطل اشیاء را در یابیم.

و از واضح ادله براین مطلب اینستکه آراء و عقلاء مثل آراء عامه مختلف است و هر یک از عقلاء برای مقصد خود برهانی اقامه میکنند پس عقیده‌ایکه نزد شخصی حق است و بر آن برهان اقامه نمود برای شخص دیگر ضد آن حق است و بر آن برهان هم اقامه میکند و گاهی میشود عقیده‌ای نزد شخصی حق و برهانیست پس از مدتی نقیض آن عقیده برای او برهانی میشود بنابراین از اینکه عقلاء برای خود اتخاذ کرده‌اند حقیقتی ندارد پس ما باید نظر خود را باشیاء باین طریق بیانداریم که نمی‌دانیم و همین جواب پاسخ سؤال دوم است.

اما از سؤال سوم که چه باید بکنیم اولاً باید توقف کنیم و هیچ عقیده‌ای اتخاذ نکنیم و از این جهت است که اتباع (پیرو) هیچ وقت حکم قطعی نسبت باشیاء صادر نمیکنند و نمیگویند حق در مطلب فلانست یا بهمان لکن میگویند ظاهر فلانست یا فلان یا میگویند محتمل است چنین باشد و نحو آن.

و چنانکه در اشیاء مادی حکم بتی ندارند همچنین در مسائل اخلاق و قانون و امور معنوی حکم قطعی صادر نمیکنند هیچ عقیده‌ایرا حق نمی‌دانند و هیچ چیز را بد یا خوب نمیگویند چون میشود چیزی در نظر شخصی خوب باشد و در نظر دیگری بد یا بر حسب قانون خوب و بد باشد میگویند هنگامیکه شخص عاقل باین مرتبه رسید چیزی را بر چیزی ترجیح نمیدهد و نتیجه آن جمود تام و بکاری اقدام نکردن است بدلیل اینکه هر عملی نتیجه تفضیل و ترجیح باشد وقتیکه برای اشیاء مرجحی نباشد عمل از میان

می‌رود و چون عمل نتیجه تفضیل و آن مبتنی بر عقیده‌است و عقیده هنگامی خواهد بود که جازم بحق باشد و جزم هم نمیشود تحصیل کرد و (پیرو) منکرانست. و نیز می‌گویند باید لذایذ و هوسها را دور انداخت و زندگانی را با عقل مطمئن و بدون هوس انجام داد و خود را از هر و همی خالی کرد تا سعادت‌مندی حاصل شود. هنگامی که شخص عاقل از لذایذ اعراض کرد و بهوسها و موهومات پشت پای زد از بدبختی نجات خواهد یافت و عاقل باید نزد او شیء و نقیض آن یکسان باشد صحت مرض حیات موت غنی و فقر نزد خردمند یکسانست اما زمانی که راغب بطرفی نباشد و چون انسان در دنیا مجبور بعمل است باید خاضع عرف و قانون باشد نه اینکه آنها را حق و میزان بداند.

اکادیمی افلاطون رؤسائی داشت که همگی بر رویه افلاطون بودند هنگامی که ریاست به (ارسیسیلوس) رسید شک وارد مدرسه شد و مدرسه را در این وقت (اکادیمی جدید) نام نهادند و از ممیزات اینمدرسه معارضة شدید با رواقیون بود میگفتند رواقیون بدون اینکه بر مطلبی اقامه برهان شود تصدیق میکنند و مردمان خوشباروی هستند.

(ارسیسیلوس) نظریات رواقیین را در اساس معرفت رد نمود و گفت شناختن حقایق اساس محکمی ندارند و مقیاسی هم از راه حواس و عقل در میان نیست که آنها بآن بسنجیم و از کلمات اوست که میگفت نمیدانم و تحقیقاً هم نمی‌دانم که نمی‌دانم.

اما اکادیمی جدید مثل (پیرو) مبالغه در شک نمودند و گفتند انسان مجبور بعمل است و لکن چون بحقیقت ممکن نیست راه پیدا کرد باید باحتمال و ظن عمل نمود و محتملات و مظنونات را مورد عمل قرار داد و مشهورترین علمای مدرسه شک (کارنیادس) است و او آرائی داد.

1- میگوید اقامه برهان بر هر چیزی ممتنع است بجهت اینکه نتیجه باید بتوسط مقدمات برهانی نمود و مقدمات هم محتاج برهانست و همچنین آن برهان محتاج برهان دیگر است و تسلسل خواهد شد.

2- ممکن نیست رأی و عقیده خودمان را در چیزی بفهمیم حق یا باطل است چون قدرت مقایسه میان رأی خود و حقیقت آن نداریم و نمیتوانیم مقارنت و مناسبتی بیابیم و معلومات از عقل ما خارج است پس ما از اشیاء رأی خود را می‌بینیم و محال است که صورت و نقش شی با حقیقت آن یکی باشد ما صورت و نقش حقایق را می‌یابیم و از آن خبر می‌دهیم و مسلماً صورت و نقش شی غیر از حقیقت و مصداق او است خلاصه آنچه در ذهن در می‌آید جز یک سلسله مفاهیم چیز دیگر نیست و عقاید و آراء ما بر روی مفاهیم است و مفاهیم با حقایق دو چیز است، پس تمامی عقاید و آراء موهومات است.

و از زعمای مذهب شک (انیسیدیموس) معاصر (سیسرون) و متعلم بتعالیم (پیرو) است و شهرت آن بواسطه وضع مبادی ده گانه است و در این مبادی ثابت نموده که معرفت اشیاء محال است و تمامی این اصول ده گانه مرجعش بدو یا سه اصل است که باشکال فلسفی جلوه داده و آن اینست:

- 1- اینکه شعور احیاء و مراتب ادراک حسی اشیاء مختلف است.
- 2- مردم طبیعتاً و عقلاً مختلف خلق شده‌اند و بهمین جهت اشیاء در نظر آنان بمظهر مختلفی جلوه میکنند.
- 3- اختلاف حواس بواسطه اختلاف تأثر آنها از اشیاء است.
- 4- ادراک ما حقایق اشیاء را بسته بحالات عقلی و طبیعی هنگام ادراک آنها است.
- 5- اشیاء بمظاهر مختلف در اوضاع و مسافتهای مختلف جلوه میکنند.
- 6- ادراک حسی ما اشیاء را بدون واسطه نیست بلکه مع الواسطه است چنانکه مشاهده میشود که میان حواس ما و اشیاء هوا واسطه است.
- 7- جلوه اشیا بواسطه اختلاف در مقدار و رنگ و حرکت و درجه حرارت مختلف است.

- 8- تأثر ما از اشیاء بمقدار الفت و انس بآنها مختلف میشود.
- 9- آنچه از معلومات ما گمان میکنیم جز محمولاتی بر موضوعات نیست و تمامی

محمولات علاقه‌هائست میان بعض اشیاء و بعض دیگر یا علاقه میان نفس و اشیاء است و تمامی اینها حقایق اشیاء نیست.

10- آراء و عقاید مردم بر حسب اختلاف بلاد مختلف است از این مبادی ده گانه نتیجه می‌گیرید که علم بکنه اشیاء ممتنع است و این وسائلی را که بشر در دست دارد ما را بحقایق اشیا نمیرساند.

خلاصه تمامی این بیانات اینستکه سوفسطائیه متشعب بسه گروه‌اند:

- 1- لا ادریه که می‌گویند ما شک داریم و در اینکه شک هستیم شک داریم.
- 2- عنادیه می‌گویند هیچ قضیه‌ای بدیهی یا نظری نیست مگر اینکه برای آن معارضی هست و میان قضایا معانده است مثلاً قضیه عالم حادث است با براهینش میان قضایا تعاند است مانمی توانیم میان قضایا ترجیحی قایل شویم و حکم کنیم.
- 3- عندییه می‌گویند عقیده هر قومی قیاس بآن قوم حقست و قیاس بخصوصشان باطل.

ابطال سخنان سوفسطائیه

اینکه سوفسطائیه می‌گویند ما چون بکشف حقایق راه نداریم پس باید متوقف شویم و دنبال تحری حقیقت نرویم و فارغ البال زندگانی کنیم و کردار خود را بر طبق عرف و عادت مردم قرار دهیم.

این قول مثل سخن کسی است که رتبه پادشاه را ملاحظه کند و عظمت او را در نظر بگیرد و به بیند که پادشاه مطاع و متبع و اوامرش جاری و احکامش بر برایا ساری است و یک نظری بخود کند و نقص و کوچکی خود را ببیند و بخود بگوید که محال و ممتنع است من برتبه پادشاهی برسم اگرچه میتوانیم بوزارت یا شغل دیگر که دون رتبه پادشاه است موفق شوم اما چون بسلطنت نمیرسم شغلهای دیگر را هم نمیخواهم و در او این فکر محقق شود چون برتبه عالی نمیرسم بهتر اینست که به شغل پدری خود که

کناسی است قناعت کنم و کناس هم عاجز از تحصیل یک لقمه نان که سد رمق کند و یک جامه‌ای که از سرما و گرما حفظ کند نخواهد بود و سیره آباء هم محفوظ مانده‌است و بگوید:

«دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرْحَلَ لِبُغْيَتِهَا - وَاقْعُدْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمِ الْكَاسِي».

این شخص پست همت دون فطرت کوتاه نظر اگر فکر و تأمل کند باید بفهمد که میان درجه کناس و پادشاهی منزلها است و نباید هرکس که نمی‌تواند بدرجات عالی برسد قناعت بدرکات سفلی کند بلکه هنگامیکه همت گماشت که از مرتبه پستی حرکت کند هرچه بالاتر رود نسبت بآنمقامی که دارد ریاست و عزت است همچنین درجات سعادات علمیه و عملیه متفاوت است هرکس منزلتی در علم دارد نباید بگوید من چون بجمیع حقایق راه ندارم باید دنبال آن نروم و قناعت بجهل و نادانی کنم «مَا لَا يُدْرِكُ كَلَهُ لَا يُتْرَكُ كَلَهُ».

خلاصه کلام سوفسطائیه در این سخن خبط بزرگی کرده‌اند و در حقایق را بخود بسته و بخشت و ردائت جهل قانع شدند و مثل شخص کناس در کناسی ماندند. نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الضَّلَالِ.

و باید دانست که قول سفسطائیین بنفی حقایق مکابره با عقل و حس است. و در رد قول اینان کفایت میکند که گفته شود شما میگوئید اشیاء حقیقتی ندارند آیا این کلامی که میگوئید حقست یا باطل؟ اگر گفتند حقست پس حقیقتی ثابت شد و اگر گفتند حق نیست پس ببطلان قول خود اعتراف کردند. و بشکاک از این فرقه میگوئیم این شکی که شما دارید یا موجود و صحیح است یا موجود و صحیح نیست اگر گفتند موجود و صحیح است پس حقیقتی را قائل شدند و اگر گفتند موجود و صحیح نیست پس بنابراین ابطال و نفی شک را نمودند و مسلماً در ابطال شک اثبات حقایق است.

اما قول جمعیتی که میگویند هر قضیه‌ای نزد کسی که آنرا حق میدانند حقست و نزد آنکسی که آنرا باطل میدانند باطل است جواب می‌دهیم اعتقاد حقیقت در چیزی، آنرا حق نخواهد نمود، و همچنین اعتقاد ببطلان آن آنرا لباس باطل نخواهد پوشانید، حق آنموجود

ثابت در متن واقع و نفس الامر است اعتقاد در آن بهیچوجه مداخلیتی ندارد و بسبب آن واقع تغییر نمیکند، اگر این حرف صحیح باشد لازم میآید یکچیز در آن واحد هم موجود باشد و هم معدوم و این اجتماع نقیضین خواهد شد و بطلان آن از بدیهیاتست.

طریقه حسیون و تجربیون و ابطال آن

این طایفه بر آنند که جز جسم و جسمانی چیز دیگر وجود ندارد و میگویند موجود منحصر به محسوس است و هر محسوسی یا جسم است یا جسمانی پس آنچه جسم و جسمانی نباشد موجود نیست و ما و رای آبادان تن و قریه بدن مملکتی دیگر قائل نیستند. و میگویند آنچه موضوع معرفت است و ممکن است بشر بآن راه پیدا کند منحصر به محسوساتست و علم را در حدود محسوساتی که در تحت اختیار و تجربه در میآید محصور میدانند و آنچه محسوس نیست تعقل آنرا ممتنع میدانند و هر علمیکه بر معقولات دور میزند آنرا علم نمی‌شمارند بلکه وهم و تخمین می‌پندارند.

و موضوع علومشان محسوساتست و قوه شناسائی اشیاء را قوه مشاعر و حواس میدانند و حواس را جز ترتیب اعصاب چیز دیگر نمی‌پندارند و طریقه تحقیقشان طریقه تجربه و حس است و هر چه باین دو درآید آنرا علم میدانند و بنا براین طریقه مباحث الهیات و نبوات و خودشناسی و اخلاق را علم نمیدانند چون مباحث متعلق باینها غیر محسوس است و در تحت تجربه و حس در نمیآید و خاتمه سخنانشان **سَلَامٌ عَلَی الْوَحْیِ وَالْدِّینِ**.

و بنابر این مبادی فاسد پیشوای این مذهب (کنت) علوم را بریاضی و طبیعی و فلک و شیمی و علم الحیوه و علم الاجتماع تقسیم نموده است. و دلیل بر فساد قول اینان اینست که:

1- ما بالضروره میدانیم افراد انسان در حقیقت انسانیت مشترک‌اند پس این حقیقت مشترک یا شکل و قدر و حیّز معین دارد یا ندارد. اگر اینقدر مشترک شکل و حیّز معین داشته باشد لازم میآید که مشترک نباشد چون هر تشخصی مخالف تشخص دیگر است، و اگر آن حقیقت مشترک قدر و وضع و شکل معین نداشته باشد و متعین بهیچ تعینی نباشد و با هر تعینی جمع شود مسلماً محسوس نخواهد بود و معقول خواهد شد پس

گفته ایشان که هرچه محسوس نیست معقول نخواهد بود باطل شد و بحث و تفتیش در محسوس ما را بغیر محسوس رسانید و آن مفهوم انسان کلی است.

2- کسی که اعتراف بمحسوس نمود باید اعتراف کند که حسی هست چون اگر حس نباشد محسوس نخواهد بود و حس محسوس نیست بلکه معقول است پس از اعتراف به محسوس اعتراف بغیر محسوس بوجود آمد.

3- هر عاقلی نمیتواند منکر تعقل خودش شود با اینکه عقل نه متوهم است و نه محسوس.

4- برای محسوسات علاقتهائی پیدا میشود که نه محسوس است و نه متوهم و آن ادراک طبایع کلیه است مثل عشق و خجل و وجل و غضب و شجاعت و جبن و امثال آن، چون کلی اینها را عقل مدرک است اما اشخاص و جزئیات اینها مثل عشق بفلان یا غضب بر بهمان یا ترس از فلان بحس ادراک نمی شود اما بوهم ادراک خواهد شد و هنگامیکه ثابت گردی دکه در عالم هستی موجوداتیست که بالذات از این مراتب خارج اند چون ذات ربوبی و موجودات عالم غیب پس آنها اولی هستند که معقول باشند نه محسوس.

اما توهمیکه حسیون نمودند باینکه فکر در حقیقت وظیفه عضو است مثل جمیع وظایف بدن چنانکه وظیفه معده و امعاء هضم غذا و کبد افراز صفراء و غدد فکیه و آنچه زیر زبانت افراز لعاب میباشد همچنین وظیفه مخ فکر است که بواسطه تأثرات از امور وارده بر آن کار استدلال و استنتاج از او صادر میگردد.

این توهم در منتهی مرتبه فساد و بطلان است و دلیل براین اینست که هضم و افراز صفرا و لعاب از نوع فکر نیست چون هضم و امثال آن عمل مادی محض است شبیه اعمال طبیعت مثل انبات و تبخیر لکن عمل فکر معنوی است و آن احاطه بکون محسوس و معقول میباشد و مناسبتی با عمل مادی صرف چون هضم و امثال آن ندارد. و دیگر آنکه مخ تحقیقاً مدرک نیست بلکه آن آلت برای ادراک است چنانکه چشم

آلت دیدنست.

اگر گفته شود ادراک در انسان بواسطه بزرگی و کوچکی مخ قوی و ضعیف میگردد و کمال شکل و ترکیب کیمیاوی آن تأثیر کامل در ادراک دارد.

در جواب میگوئیم این کلام مثل اینست که بگوئی ابصار در انسان بنسبت صحت چشم و سلامت اجزاء آن از عوارض و کمال و شکل و ترکیب کیمیاوی آن قوی میگردد و همچنین گوش بواسطه کمال اجزاء و دقت ترکیب قوی میگردد لکن اگر دقت کامل شود می بینیم که حقیقه مبصر چشم نیست و همچنین شنونده گوش نیست چون گاهی میشود چشم در منتهی مرتبه صحت و سلامت است و لکن چون نفس اشتغال بامر مهمی دارد مثل وحشت سخت یا درد شدید با اینکه چشم باز و سالم است پیش پای خود را نمی بیند و همچنین گوش با آنکه صحیح است بواسطه اشتغال نفس بامر مهمی اگر فریاد هم زده شود گوش نخواهد شنید.

ممکن است در اینجا گفته شود چون مخ متأثر از الم و فزع شدید گردید انسانرا از تمیز مبصرات و محسوسات منصرف میکند و این ندیدن و نشنیدن بواسطه انصراف است.

این ایراد است بسیار سست موجودیکه شانش این باشد که از شغلی بشغل دیگر متوجه شود و نزد امری دون امری توقف کند نمیشود گفت آن موجود مادی محض است ما آلات مادی را که دقت میکنیم می یابیم از کاری بکار دیگر منصرف نمیشوند مگر آنکه حایل مادی پیدا شود مثل آئینه که منصرف و متوجه شخصی دون شخصی نمیشود مگر وقتیکه میان یکی از آنها و آئینه حجابی پیدا شود پس اگر چنانکه مخ مادی محض باشد مثل آلات ساعت یا آلات بخاری دیگر جنون است بگوئیم بواسطه الم و فزع منصرف میگردد چون تالم و فزع از امور معنویه و وهمیه است از خواص ماده و حرکت نیست.

خلاصه مخ ترکیب و مواد داخلی و خواص آن معلوم است چگونه تصویر میشود از مواد جامد غیر مدرک جوهر زندهایکه حلی برای تصوراتش نیست و نهایتی برای

مدرکاتش نمیشد پیدا شود، **وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ**.

طریقه کشف و شهود صوفیه

پیش از تحقیق در مسئله کشف محتاجیم به بیان مختصری در تسمیه صوفی و پیدایش اینفرقه.

در وجه تسمیه صوفی آراء زیاد است.

1- بعضی گفته‌اند صوفی مشتق از صوفه‌است و آن اسم شخصی بود که در بیت الحرام معتکف و اشتغال بعبادت داشت و غوث بن مر نامیده میشد از اینجهت صوفیه را منتسب بآن نمودند چون در انقطاع از خلق و اتصال بخدا شبیه صوفه هستند. جوهری در کتاب صحاح و فیروزآبادی در قاموس و ابن جوزی در تلبیس ابلیس میگویند صوفه پدر قبیله‌ای از مضر بود و غوث بن مر نامیده میشد و این قبیله در جاهلیت خادم کعبه بودند و اجازه حجاج هم با آنان بود و سبب تسمیه غوث بصوفه این بود که مادر غوث را اولاد نمیشد نذر کرد که اگر خداوند باو پسری دهد بر سرش پارچه پشمی به‌بندد و او را خادم کعبه قرار دهد.

2- بعضی گفته‌اند صوفی مشتق از کلمه صوفه‌است و آن بمعنی چیز دور افتاده‌ایکه کسی را بآن رغبت نباشد مثل کوفی که از کوفه مشتق است چون صوفیه شعارشان انکسار و تخفی و تواری از خلق است گویا مثل خرقة و کهنه دور افتاده‌اند.

3- ابن خلدون و نلدکه آلمانی و نیکلسون و جمعی دیگر میگویند صوفی مشتق از صوف است چون سلف صوفیه غالباً پشمینه پوش بودند و لباس پشمینه بتواضع و زهد نزدیکتر است.

یافتی میگوید لباس پشم چون اقرب بتواضع و خشوع میباشد متقدمین صوفیه آنرا می‌پوشیدند و دیگر پشم لباس انبیاء است و در حدیث وارد شده که رسول اکرم بر خر سوار میشد و لباس پشم می‌پوشید حسن بصری می‌گوید هفتاد بدری را دیدم که همگی پشمینه پوش بودند.

سهروردی در عوارف المعارف میگوید صوفیه لباس پشم را اختیار کردند چون زینت دنیا را ترک کرده و قناعت بسد جوع و ستر عورت نمودند و مستغرق در امر آخرت بوده و اعتناء بلذایذ و راحت نفوس نداشتند اما این قول درست نیست و انتساب لباس پشمینه برسول اکرم و سلف صالح مبنای صحیح ندارد بلکه اخبار بر خلاف آنست.

چنانکه ابن جوزی در «تلبیس ابلیس» میگوید: بعضی از صوفیه لباس پشم می پوشیدند و دلیل میاورند باینکه پیغمبر اکرم لباس پشم می پوشید و حال اینکه رسول اکرم همه وقت لباس پشم دربر نمی کرد بلکه بعضی از اوقات ملبس باین لباس بود و پوشیدن لباس پشم معمول به عرب نبود و آنچه را در فضیلت لباس پشم روایت میکنند موضوع و بی اصل است و در این موضوع سند صحیحی در دست نیست و شخص پشمینه پوش خالی از این نیست یا عادت بلباس پشم و البسه غلیظ دارد یا ندارد اگر دارد این عمل برای او فضیلتی نیست و اگر ندارد سزاوار نیست بپوشد چون اضرار و صدمه بخود است و مسلماً مشروع نخواهد بود و دیگر آنکه در پوشیدن لباس پشم جمع میان لباس شهرت و اظهار زهد نموده و هر دو مذموم است.

عن أنس قال قال رسول الله ص: من لبس الصوف ليعرفه الناس كان حقاً على الله عز و جل أن يكسوه ثوباً من جرب حتى تتساقط عروقه.
انس از رسول اکرم ص روایت میکند که فرمود هرکس لباس پشمینه بپوشد برای اینکه مردم او را بشناسند بر خداوند حق است اینکه او را جامه ای از جرب بپوشاند تا رگهای او از تنش بریزد.

عن ابن عباس قال قال رسول الله ص: إن الأرض لتعجّ إلى ربّها من الذين يلبسون الصوف رياء.

ابن عباس از رسول اکرم ص روایت میکند که فرمود زمین فریاد میزند بسوی خدایش از کسانی که جامه پشمینه برای ریا میپوشند.

ابو جعفر بن جریر طبری میگوید کسی که لباس پشم را بر لباس پنبه و کتان ترجیح دهد خطا کرده است.

طریقه سلف صالح این بود که لباس متوسط می پوشیدند نه بسیار عالی و نه خیلی پست و بهترین لباس را در روز جمعه و عیدین و ملاقات دوستان دربر میکردند. ابو العالیه میگوید: مسلمین در زیارت یکدیگر تجمل میکردند و مهاجرین و انصار لباس خوب می پوشیدند و بهترین عطرها را استعمال میکردند. تمیم داری لباسی خرید به هزار درهم و در آن لباس نافله شب را بجا می آورد و ابن مسعود بهترین لباس را میپوشید و بهترین عطر را استعمال میکرد.

ابی عبد الله ابن قیم در کتاب «زاد المعاد» میگوید: غالب لباس رسول اکرم و اصحابش پنبه بود و بسا لباس پشم و کتان میپوشیدند.

شیخ ابو اسحق اصفهانی بسند صحیح از جابر بن ایوب روایت میکند که صلت بن راشد بر محمد بن سیرین وارد شد در حالی که جبّه و ازار و عمامه پشمینه پوشیده بود ابن سیرین مشمئز شد و گفت گمان میکنم که قومی پشم می پوشند و میگویند این لباس عیسی بن مریم است و به تحقیق مرا خبر داد کسی که او را متهم نمیدانم اینکه رسول اکرم گاهی لباس کتان و گاهی پشم و گاهی پنبه دربر میکرد و سنت پیغمبر خودمان احق به اتباع است.

مقصود ابن سیرین اینست که مردمی خیال میکنند که دائماً لباس پشم پوشیدن افضل است و میروند آنرا طلب میکنند و لباس غیر پشم نمی پوشند و همچنین در لباس زی و وضع و هیئت مخصوص برای خود درست کرده و مقید بدان باشند و طریق حق و افضل در لباس طریقیست که رسول اکرم بر آن بوده و مداومت بر آن داشته است و آن اینست که آنچه از لباس میسر میشد و مناسب با فصل بود می پوشید و مقید بزی و لباس خاصی نبود گاهی پشم می پوشید و زمانی کتان و هنگامی پنبه و برد یمانی و برد سبز و جبه و قبا و ردا دربر مینمود و گاهی خف و گاهی نعل و گاهی عمامه مبارکش با تحت الحنک بود و گاهی بدون تحت الحنک، گاهی رنگ عمامه سفید بود گاهی سیاه. عایشه میگوید: برای رسول اکرم لباس پشمینه تهیه کردم پوشید چون بدنش عرق کرد استشمام بوی پشم نمود

لباس را از تن کند و دور انداخت. ابن عباس میگوید: رسول خدا را دیدم با نیکوترین لباس. ابی رمثه میگوید: که رسول خدا را دیدم که دو برد اخضر دربرداشت و آن جامه‌ای بود که خطوط سبز داشت.

و باید دانست که لباسی که نشان فقر و زهد باشد مذموم است چون کاشف از کفران نعمت و سبب کوچکی لابس است. احوص از پدرش نقل می‌کند که وارد بر رسول خدا شدم در حالیکه لباس کهنه و کثیف دربر داشتم رسول اکرم ص بمن فرمود: آیا تو از مال دنیا چیزی داری؟ گفتم: بلی. فرمود: از چه سنخ است؟ عرض کردم شتر و اسب و گوسفند و غلام و کنیز. فرمود: خداوند مالی که بتو داده‌است باید آن مال را بر تو به‌بیند. جابر گفت: رسول اکرم ص وارد منزل من شد مردی را دید که مویش پریشانست رسول اکرم ص بآن مرد فرمود: تو شانه نداشتی که سرت را شانه کنی؟ از این بیانات بطلان قول کسانی که می‌گویند لباس پشمینه شعار رسول اکرم و سلف صالح است واضح گردید.

لکن آنچه مسلم است اینست که پوشیدن پشم از تقلید نصرانیت است که آن در اصل تصوف و روحانیت بود.

ابن سیرین می‌گوید: عیسی لباس پشم می‌پوشید و پیغمبر ما لباس کتان دربر می‌فرمود و سنت پیغمبر خودمان سزاوارتر بمتابعت است.

صاحب اغانی می‌گوید مسوح که جامه رهبانانست پوشیدنش در جاهلیت ممدوح بود و امیه بن سعد مسوح پوشید. لباس پشمینه از زی رهبان بود و زهاد مسلمین پوشیدن آنرا بدعت می‌دانستند سفیان ثوری بکسی که لباس صوف پوشیده بود گفت این لباس بدعت است.

جاحظ در کتاب حیوان می‌گوید نصاری هنگام عبادت لباس پشم می‌پوشیدند و در جزو دوم اخوان الصفا رساله طیر و حیوان می‌گوید راهبی در حالیکه لباس پشم پوشیده بود وارد شد. و از مستشرقین (نلدکه) می‌گوید: لباس پشم از اصل شعار نصرانی است، و

- (نیکلسون) می‌گوید: نذر صمت و حلقه ذکر بر می‌گردد باصل نصرانیت.
- 4- بعضی گفتند: صوفی مشتق از صوفانه‌است و آن سبزی کوچکی است که در صحرا می‌رود و جهت نسبت اینستکه صوفیه به نبات صحرا قناعت می‌کنند این وجه هم صحیح نیست چون اگر منتسب بصوفانه باشد باید گفت صوفانی.
- 5- بعضی گفتند: صوفی مشتق از صوفه القفاء است و آن مویهائی است که در موخر قفاء روئیده می‌شود و جهت تسمیه چون صوفی منقطع از خلق و متوجه بحق است.
- 6- جمعی در جهت تسمیه گفتند چون این جمعیت در صف اول بین یدی الله بارتفاع همومهم و اقبالهم علی الله بقلوبهم.
- 7- قول کسی که می‌گوید در اصل صفوی بوده‌است منسوب بصفا (واو) را بجهت ثقل کلام مقدم داشتند صوفی شد.
- صاحب کتاب رشحات گفته لفظ صوفی مشتق از صفوه المال است یعنی برگزیده و منتخب چنانکه آدم را صفی نامیدند چون برگزیده شده از سایر موجودات است که ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا﴾ [آل عمران/33]. و چون یاء نسبت بر صفو الحاق نمودند صفوی شد و چون لفظ کثیر الاستعمال بود و بر زبانها و صاد را بمناسبت واو ضمه دادند صوفی شد.
- 8- جمعی می‌گویند اشتقاق صوفی از صفه‌است و مراد از آن صفه‌ای بود مسقف بجریده خرما که در مسجد رسول اکرم برای فقرای مهاجرین تهیه شده بود و جهت اشتقاق صوفی را از صفه چنین می‌گویند چون اهل صفه بصفت صوفیه متصف بودند در ملازمت فقر و مسکنت و انقطاع از غیر حق.
- این اشتقاق نیز صحیح نیست چون نسبت بصفه صفی می‌شود مثل سنت و سنی و دیگر آنکه جماعت اهل صفه فقرائی بودند که بر رسول خدا وارد شدند اهل و عیال و مسکن نداشتند پیغمبر امر فرمود صفه‌ای در مسجد برای آنان تهیه کردند و بواسطه تنگی معیشت و نبودن مکان و ضیق بیت المال از روی ناچاری و ضرورت در صفه مسجد

سکنی کرده بودند و از صدقات و خیرات امرار معاش می نمودند هنگامیکه مسلمانان قدرت پیدا کردند و در زندگانیشان وسعت پیدا شد این جمعیت از صفا خارج شدند و وارد شغل و کار و مرفه الحال گردیدند.

تحقیق

از این پراکندگی اقوال معلوم می شود که اشتقاق صحیحی برای لغت صوفی در دست ندارند و نیز کشف می شود که لغت عربی الاصل نیست چنانکه قشیری که از قطاب بزرگ صوفیه است در رساله قشیری می گوید: ((ولا یشهد لهذا الاسم اشتقاق من جهة اللغة العربية ولا قیاس، والظاهر أنه لقب)). یعنی اشتقاق صوفی از اصل لغت عربی شاهی بر آن نیست و قیاسی هم در میان نیست و ظاهر اینستکه این کلمه لقب است.

چنانکه محققین تصریح دارند و ابن جوزی در تلبیس می گوید که این اسم برای قوم صوفیه در قرن دوم هجری معین شد چون در زمان رسول اکرم جز لفظ مسلم و مؤمن کلمه دیگری معمول نبود پس از آن اسم زاهد و عابد پیدا شد و مردم زاهد رابطه صحیحی میانشان نبود و عمل زهاد و عباد بر طبق سنت پیغمبر بود، پس از آن اسم صوفی پیدا شد مثل اسماء دیگر از قبیل معتزلی جبری قدری اشعری ظاهری و امثال آن که اگر درست توجه شود پیدایش همین اسماء مختلف و احزاب گوناگون سبب انحطاط مسلمانان و بدبختی عالم اسلام گردید. آیا می شود روزی بیاید که تمامی این اسماء گوناگون از مسلمانان برداشته بهمان اسم صحیحی که خداوند آنرا نام نهاد و آن مسلمان است نامیده شوند؟

خلاصه در زمان رسول و صحابه و تابعین تا قرن دوم اسلامی اسمی از صوفی نبود هنگامی که مسلمین در بیشتر معمره عالم فاتح شدند و ملل مختلف وارد اسلام گردید فرقه‌هایی در اسلام پیدا شدند از آن جمله صوفی است.

پس بنابراین می فهمیم که کلمه صوفی نباید عربی باشد و این لغت یونانی است

(سوفی) و با سین نوشته می شود چنانکه ابو ریحان بیرونی در کتاب ما للهند تصریح بآن دارد و فاضل معاصر صاحب طرایق الحقایق و از مستشرقین (فون هامر) و عبد العزیز اسلامبولی و استاد محمد لطفی جمعه این قول را ترجیح داده اند و کلمه سوف بمعنی حکمت است.

و از نویسندگان عرب اول کسیکه این لغت را استعمال کرده جاحظ است در کتاب بیان و تبیین چنانکه می گوید: «و أسماء الصوفیة من النساء» و اول کسیکه بر او این اسم اطلاق شد ابو هاشم کوفی است.

تقریر کشف و شهود

ارباب کشف و شهود گفتند: قلب و نفس انسانی بالذات مستعد تجلی حقایق اشیاء در اوست و آنچه حایل میان قلب و حقایق می باشد حجابهایی است هنگامیکه حجابها برداشته شد حقایق اشیاء در قلب جلوه کامل خواهد نمود.

و گفتند: مثل قلب بالنسبه بحقایق و معقولات مثل آئینه بمتلوناتست پس همچنانکه متلون صورت می باشد و مثال آن صورت در آئینه منطبق می گردد همچنین برای هر معلومی حقیقتی است و برای آن حقیقت صورتیست منطبق در آئینه قلب که در آن واضح و روشن می گردد، و چنانکه آئینه موجودیست مستقل و صور اشخاص هم موجودات مستقل اند و مثال صور در آئینه موجودی دیگر است همچنین در کشف حقایق سه چیز است اول قلب و نفس انسانی دوم حقایق اشیاء سوم نقش حقایق و حضور آنها در قلب، پس شخص عالم عبارت از شخصی است که مثال حقایق اشیاء در قلب آن حلول کند و معلوم عبارت از حقایق اشیاء است و علم عبارت از حصول مثال در آئینه است.

و چنانکه در آئینه مانع کشف صور اشیاء در او پنج چیز است اول نقصان صورت

آئینه مثل جوهر آهن پیش از آنکه صیقلی داده شود، دوم بواسطه زنگ و کدورتی که در آنست، سوم بواسطه محاذی نبودن صورت با آئینه چنانچه صورت در پشت آئینه واقع شود چهارم بواسطه پرده‌ایکه میان صورت و آئینه حایل است، پنجم بواسطه جهل بسمت مطلوب که متعذر است آئینه را بمحاذات او قرار دهد و تمامی اینها که ذکر شد مانع از انتقال صورت در آئینه است.

همچنین قلب انسانی آئینه ایست مستعد برای جلوه حقایق در آن و سبب خالی بودن قلوب از حقایق این پنج سبب است.

1- نقصان ذات و جوهر مثل قلب صبی که بواسطه نقصان ذات و جوهر و عدم قابلیت آن حقایق در او جلوه نخواهد نمود.

2- کدورت معاصی و خبثی که مترکم بر روی قلب شده است مانع ادراک حقایق و صفاء و جلای قلب و ظهور حقیقت در آن می‌باشد چنانکه رسول اکرم می‌فرماید: ((**مَنْ قَارَفَ ذَنْبًا فَارَقَهُ عَقْلٌ لَا يَعُودُ إِلَيْهِ أَبَدًا**)).

3- آنستکه معدول از جهت حقیقت باشد مثل قلب شخص مطیع صالح اگر چه صاف است اما حق و حقیقت در آن جلوه نخواهد نمود چون طالب آن نیست و قلب را بمحاذات حقیقت مطلوب قرار نمی‌دهد بلکه همیشه قلب را مشغول طاعات و عبادات قرار داده و متوجه حقایق نیست تا آنها در قلب جلوه کند هیچ وقت فکرش را بکار نمی‌اندازد تا علوم در آن پیدا شود.

4- اینستکه بواسطه حجاب میان قلب و حقایق، علوم در آن کشف نخواهد شد چنانکه می‌بینیم شخصیکه مطیع حق است و شهوات خود را مقهور نموده و فکرش را هم متوجه ادراک حقایق کرده باز هم با حقایق آشنائی ندارد جهتش آنستکه از عقاید فاسده و عادات خبیثه حجابهایی دارد که از طفولیت راسخ در نفس آن شده و قطع پیدا کرده نمی‌تواند موهومات و عقاید را از خود دور کند بحقیقت برسد و این خود یک حجاب بزرگی است که بیشتر مردم گرفتارند.

5- اینستکه جهل بجهت مطلوب دارد راه علم را نمی‌داند و نمی‌تواند بتوسط مقدمات به نتیجه برسد.

خلاصه کلام قلب برای تجلی حقایق همیشه مستعد است و آنچه که حایل میان قلب و ادراک حقایق است این پنج حجابست که ذکر شد که گویا پرده‌ایست حایل میان آئینه قلب و لوح محفوظیکه در آن تمام اشیاء منتقش است.

و تجلی حقایق و علوم از آئینه لوح محفوظ در آئینه قلب شبیه انطباع صورت از آئینه‌ای به آئینه‌ایست و چنانکه حجابیکه میان آئینه و اشیاء است گاهی بدست برداشته می‌شود و گاهی بوزش باد لطف، کشف حجاب از دیده دل می‌شود و بعضی از حقایق در آن جلوه می‌کند و گاهی بتوسط خواب مستقبل را می‌بیند و هنگام مرگ تمامی حجابها برداشته می‌شود و گاهی در بیداری کشف حجابها می‌گردد.

هنگامیکه این مطلب دانسته شد صوفیه در اکتناه حقایق راه کشف را می‌پیمایند و باستدلال عنایتی ندارند.

پای استدالیان چوبین بود پای چوبین سخت بی تمکین بود

و اعتنائی بکتب مصنفه و تحصیل آن در نزد اوستاد ظاهری نمی‌کنند، می‌گویند راه اقتناص حقایق مجاهده با نفس اماره و محو صفات مذمومه و قطع جمیع علایق و اقبال بکنه همت بخدای تعالی است و هنگامیکه اینها حاصل گردید خداوند متولی قلب عبد و متکفل تنویر اوست بانوار معرفت و علم و زمانیکه خداوند متولی قلب گردید بر او رحمت افاضه می‌شود و قلب نورانی و صدر منشرح و سر ملکوت برای آن منکشف می‌گردد و از روی قلب حجابها برداشته می‌شود و حقایق امور الهیه آن متللا می‌گردد. پس آنچه بر عبد لازم است باید خود را مستعد نفحات الهیه و بوارق ربوبیه کند بتصفیه باطن و احضار همت با اراده صادق و تشنگی تام تا حقایق ملک و ملکوت در آن جلوه کند:

آب کم جو تشنگی آور بدست تا بجوشد آبت از بالا و پست

و گفتند راه کشف اول بکلی قطع علایق دنیوی نمودن و همت از زن و فرزند و مال و وطن و علم و معرفت برداشتن و از ریاست و جاه و شهرت دستگاه گذاشتن است و باید سالک بجائی برسد که بود و نبود همه چیز نزد او مساوی باشد پس از آن خلوت اختیار کند و در زاویه‌ای با فراغت بال بنشیند و جمع همت کند حتی قرائت قرآن نکند و تأمل در تفسیری ننماید و حدیثی هم ننویسد بلکه کوشش کند که جز خداوند متعال در قلبش موجودی دیگر خطور نکند.

جز الف قامتش در دل دوریش نیست

خانه تنگ است دل جای یکی بیش نیست

و در هنگام جلوس در خلوت دائماً با حضور قلب الله الله بگویند تا برسد بمقامی که صورت لفظ و حروف و هیئت کلمه از ذهنش محو شود و قتیکه با این شرایط و آداب مشغول شد باید منتظر شود که خداوند بر او افاضه حقایق کند چنانکه بر انبیاء نمود. و در این صورت و قتیکه اراده‌اش صادق و همش صاف و مواظبتش کامل گردید دیگر مجذوب شهوات نخواهد شد و علایق دنیا او را منصرف از حقایق نخواهد نمود پس لوامع حق در قلبش لمعان پیدا می‌کند و ابتدا مثل برقی بر او عبور کرده و بعد کم کم ثابت می‌گردد.

خلاصه کلام طریقه کشف مرجعش تطهیر محض و تصفیه و جلاء عبداست، پس از آن استعداد و انتظار می‌باشد.

اشکال بر طریقه کشف و شهود

طریقه مکاشفه و شهود اگر چه طریقه انبیاء و رسل است و آنان بمکاشفه و وحی ادراک حقایق اشیاء می‌کنند و دعوی صوفیه هم اینست که ما در اقتناص حقایق پیروی رسل

کرام می‌کنیم.

اما باید دانست که فرق واضحی است میان وحی رسل و کشف اهل عرفان و آن اینست که نبوت حظوه‌ایست ربانی و مکانتیست رحمانی و اختیاریست آسمانی و عطائیت سبحانی. کسی باین مقام بکسب و کوشش نایل نخواهد شد: ﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ تَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾ [الأنعام/124]. خداوند داناتراست بر اینکه هر محلی را که بخواهد رسالت را در آنجا قرار دهد، و همچنین می‌فرماید: ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ﴾ [الشوری/52]. یعنی وهمچنانکه وحی کردیم به پیغمبران پیش از تو وحی کردیم بسوی تو قرآن را بفرمان ما، نبودی تو که بدانی کتاب و ایمان چیست.

و لکن از لوازم آن کوشش و کسب و مهیا نمودن نفس برای قبول آثار وحی بعباداتی که مشفوع بفکر و معاملاتتی که خالص از شرک و ریاء است.

پس بنابر این نبوت صدفه و جزاف نیست که هر جنبنده‌ای مخلع باین مقام گردد و همچنین بکسب و طلب نیست تا هرکس فکر کند و ریاضت بکشد باین مقام برسد.

چنانکه انسانیت برای نوع انسان و فرسیت برای نوع فرس و ملکیت برای نوع ملک کسبی برای اشخاص آن نوع نیست بلکه بوهب الهی و بخشش حضرت ربوبی است اما عمل بموجب نوعیت برای اعداد و استعداد است، همچنین نبوت برای نوع انبیاء از برای اشخاص این نوع بکسب و مشقت نیست بلکه بوهب و افاضه است ﴿وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا﴾ [الکهف/65] اما عمل بموجب نبوت از عبادات و مکارم اخلاق و عادات و اکتساب خیرات و اختیار ثبوبات معد برای افاضه است تا مهبط وحی و تنزیل گردد ﴿طه﴾ ﴿مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى﴾ [طه/1-2]. در شأن نزول این آیه چنین گفته‌اند رسول اکرم بقدری عبادت کرد تا دو قدم مبارکش ورم نمود این آیه نازل شد: ای پیغمبر

فرو نفرستادیم بتو قرآن را تا خود را بمشقت بیاندازی. رسول اکرم فرمود: «أفلا أكون عبداً شكوراً؟» و آن حضرت پیش از نزول وحی در کوه حرا، مشغول بتحنث و عبادت بود و میل بخلوت و عزلت داشت.

پس وحی در انبیاء سببش ریاضت و عزلت و گذشتن از دنیا و قطع علایق و عوایق نیست بلکه انبیاء نوع خاصی هستند که برای وحی و نزول جبرئیل ساخته شده‌اند. منتهاش اعمال صالحه برای ایشان ممد و معداست و دیگر آنکه وحی غیر از کشف صوفیه است و ما ان شاء الله حقیقت وحی را در مبحث نبوت این کتاب ذکر خواهیم نمود.

اما مکاشفه غیر رسل هیچ وقت با وحی شبیه نمی‌باشد چون وحی مصون از خطا است اما کشف صوفیه در آن خطاها و اغالیطی دیده می‌شود

خَلِيلِي قُطَاعَ الْفِيَا فِي إِلِي الْحَمِي كَثِيرٌ، وَأَمَّا الْوَاصِلُونَ قَلِيلٌ

و مکاشفه‌ایکه صوفیه دعوی می‌کنند باین طریقیکه در سابق بیان شد اشکالاتی بر آن متوجه است.

1- اینکه محو علایق از زن و فرزند و مال و وطن باین حدیکه می‌گویند متعذر یا ممتنع است و چنین شخصیکه باراده و همت تمامی مراتب حب و بغض و عواطف و میول را زیر پای بگذارد می‌شود گفت از انسانیت بدور و بمَلَکِیت نزدیک یا محققاً مَلَک است و انسان هنگامی انسانست که تمامی این عواطف و میول را واجد باشد.

و بر فرض محال اینکه تمامی علایق را از خود دور کرد باقی ماندن بر این حال بسیار مشکل است، رسول اکرم ص می‌فرماید: قلب انسان اشد تقلباً هست از دیک در حال جوشیدن آن.

2- بیشتر اوقات در اثناء مجاهده و ریاضت و خلوت نشینی مزاج سالک منحرف می‌گردد و بدن مریض و مبتلا بفقر الدم می‌شود تا منجر بضعف عقل و جنون خواهد گردید نعوذ بالله من الجنون پس بنابر این خطر در این راه زیاد است.

3- می‌گویند باید حب و بغض را ریخت و علایق را برداشت تا بتوان کشف حقایق نمود، البته اگر کسی تمامی تقالید و حب و بغض و علایق دنیوی را ریخت ممکن است حقایق در قلبش جلوه کند اما باید دانست که چگونه بریزد؟ مگر حب و بغض یا علایق دنیوی لباس است که از بدن بکنند؟ اینها تمام با نفس انسانی عجین شده و در عقل باطن و لا شعوری آن جایگزین گردیده و متحد با نفس شده‌است چگونه می‌تواند انسان باین مقام برسد که تمامی علایق و آمال و دوستیها و دشمنیها و هوسها و آرزوها و امثال آنرا از خود دور کند؟ اگر مکاشفه مسبوق برهان نباشد و نفس ریاضت بعلم نظریه نکشیده باشد و با حقایق علوم آشنا نباشد و از آن طرف هم عامی صرف باشد می‌شود خیالی فاسد بر او حکومت کند و سالها در آن خیال متوقف شود و این سخن از این قبیل است که کسی فقه و ریاضی نخوانده و عامی صرف است برود ریاضت بکشد و گمان کند که بالهام فقیه یا ریاضی دان خواهد شد و هرکس این کار را کند مثل کسی است که دنبال کسب و فلاح نرود بامید اینکه بکنجی خواهد رسید.

4- کشف و شهودیکه صوفیه دعوی می‌کنند و می‌گویند ما بطریق مکاشفه بحقایق اشیاء مطلع می‌شویم بر این دعوی بهیچ وجه دلیلی ندارند بلکه می‌بینیم مکاشفاتشان بر ضد یکدیگر است، هر صوفی مسلک خاصی دارد بر طبق مسلک خود مکاشفه نموده و کشف دیگری را باطل می‌داند و این خود یک برهان قوی است بر عدم حجیت کشف چون در مکاشفه باید همه حقیقت را بیک نحو مکاشفه کنند طریق استدلال نیست که اشتباه در مقدماتش پیدا شود و اختلاف تولید کند چنانکه دیده می‌شود اهل نظر و استدلال در اکثر مطالب با یکدیگر اختلاف دارند و بر طلب خود هم ادله اقامه می‌کنند. اما مکاشفه شهود واقع است در مشاهده نباید اختلاف باشد و حال اینکه همین اختلافی که میان اهل استدلال و برهانست بطور اشد در میان اهل کشف و شهود وجود دارد یک صوفی سنی اشعری است در مکاشفه ابا بکر و عمر را بالاتر از علی می‌بیند صوفی دیگر شیعی است در مکاشفه علی را افضل می‌بیند بلکه شیخین را بصورت منکر

و بد مشاهده می کند، یک صوفی ناصبی است در مکاشفه علی را بصورت بد می بیند، دیگری نقشبندی است در مکاشفه طریقه خود و مرشدش را حق می بیند و امثال آن از قادری و مولوی و نعمت الهی و همچنین هر یک طریقه و مرشد خود را حق می بینند و دیگری را تکفیر می کنند.

وَكُلٌّ يَدْعِي وَصَلًا بِلَيْلِي وَلَيْلِي لَا تُقَرُّ لَهُمْ بِدَاكَا

و حال اینکه همه دعوی مشاهده حقیقت را می کنند و در مکاشفه نباید میان اهل کشف اختلاف باشد. متأسفانه همان اختلافی که میان اهل استدلالست که کارشان خبر دادن از واقع است می بینم بعینه بلکه اشد میان اهل کشف و شهود است که می گویند ما واقع را می بینیم.

و دیگر آنکه ما وقتی که مکاشفات اهل عرفان را مشاهده می کنیم می بینیم چه بسیار مخالف حقیقت و تجربه است، بنابر این مقدمات نمی شود اطمینان کامل بکشف پیدا کرد و نباید این طریق پر از خطر را پیمود.

نکته ای در اینجا است که نباید از آن غفلت ورزید و آن اینست که (عیب می گرچه بگفتی هنرش نیز بگو) ما نمی خواهیم بگوئیم اکابر اهل عرفان و مشایخ از اهل ایقان هر چه گفتند حقیقتی ندارد بلکه در کلمات اینان مطالب شامخ و مهمی است که از حوصله بیشتر مردم خارج است و در دقایق اخلاق و منازل نفس و بیان درجات سعادت و درکات شقاوت سخنانی دارند که نظیر ندارد و ما چون متعلم در مکتب قرآن هستیم هر جا حق را به بینیم خاضعیم و بمیزان متقن قرآن اشیاء را می سنجیم چنانکه خداوند می فرماید: ﴿فَبَشِّرْ عِبَادِ ﴿٥٧﴾ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ۗ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ

وَأُولَٰئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ ﴿٥٨﴾﴾ [الزمر/17-18]. یعنی مژده بده بندگان مرا آنانکه می شنوند گفتار نیکو و حق را پس متابعت می کنند نیکوتر آن گفتار نیکو را، آنانند که خداوند هدایت نمود ایشان را و آنانند عقلاء. **وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.**

اکنون که معلوم شد بطلان طرق سه گانه از سفسطیون و حسیون و کشفیون شروع می‌کنیم به بیان طریقه قرآن در اکتناه اشیاء و اقتناص حقایق موجود است.

طریقه قرآن در اقتناص حقایق اشیاء

قرآن عامل مهم و علت منحصر در ترقی و تکامل مسلمانان بود نه از جهت فصاحت و بلاغت و اسلوب که در منتهی مرتبه اعجاز است بلکه چون این کتاب آسمانی و دستور ربانی بطور اکمل مشتمل بر اصول علم و فلسفه و طریق تفکر و تدبیر است و از اینجا بود امتی که در منتهی مرتبه انحطاط فکری و مرگ اجتماعی بودند در تحت تربیت قرآن باوج علم و تفکر و ذروه اخلاق و تمدن نایل شدند و این ترقی بطوری سریع و مدهش بود که یکی از معجزات تاریخ شمرده می شود هنگامیکه این نعمت الهی در امت عرب بلند شد اسرافیل وار روح بکالبد مردگان جهل و اخلاق دمید ﴿بِتَأْيُهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا تَحْيِيكُمْ...﴾ [الأنفال/24] یعنی: ای کسانی که ایمان آورده‌اید اجابت کنید خدا و رسول را چون بخواند رسول شما را بچیزی که زنده گرداند شما را.

قرآن خلایق را دعوت بتفکر نمود چنانکه می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَحْدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثَلِيَّ وَفُرَادَىٰ ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِّنْ جِنَّةٍ...﴾ [سبأ/46]. یعنی بگو ای پیغمبر موعظه می کنم شما را بیک کلمه اینکه برای خدا قیام کنید دو نفر و یکی یکی پس از آن فکر کنید صاحب شما یعنی پیغمبر اکرم دیوانه نیست و همچنین ﴿فَأَقْصَصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [الأعراف/176] و نیز می فرماید: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَدِرُونَ عَلَيْهِمْ أَنزَلْنَاهَا لِيَلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغِبْ بِالْأَمْسِ ۚ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [يونس/24]. یعنی جز این نیست که مثل زندگانی دنیا در سرعت انقضاء و ادبار آن پس از اقبال مانند

بارانیست که از آسمان فرستادیم پس بیامیخت بان آب گیاه رسته از زمین از آنچه که آدمیان و چهارپایان می‌خورند تا وقتی که فراگرفت زمین پیرایه خود را و آراسته شد به محصولات گوناگون و میوه‌های رنگارنگ و گمان بردند اهل زمین آنکه ایشان قادرند بر درویدن گیاه و چیدن میوه‌های آن، ناگاه برآمد بر آن زمین عذاب ما یعنی فرمان ما بخرابی آن در رسید در شب یا روز پس گردانیدیم آن کشت و زرع را شبیه بانچه درویده باشند یا از اصل برکنده گویا که دیروز هیچ نبوده همچنین تفصیل دادیم آیات خود را برای قومی که متفکراند.

قرآن اصولی برای تفکر وضع نمود و مردم را راه تفکر آموخت چنانکه می‌فرماید:

﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ﴿٣٠﴾﴾ [الإنسان/3]. یعنی بدرستی که ما راهنمایی کردیم انسان را براه راست یا شکر کننده و یا ناسپاس است.

اول اصلیکه قرآن انسان را بان دعوت نمود کلمه ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٠٦﴾﴾ [الإسراء/85]. یعنی داده نشدید از دانش مگر اندکی.

باین اصل انسان را واقف بجهل و نقص خود نمود و اول درجه فلسفه اینست که بداند که نمی‌داند هنگامیکه به نادانی خود آگاه گردید دنبال تحقیق می‌رود چنانکه وقتی مریض واقف بمرض خود شد به فکر علاج می‌افتد و موفق بشفاء می‌گردد و هنگامی که انسان را واقف بنقص کرد به اصل دوم دعوت فرمود ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا ﴿١٠٦﴾﴾ [طه/114]. یعنی بگو خدایا علم مرا زیاد گردان.

باین اصل هر مسلمانی طالب علم گردید و متوجه بکعبه کمال شد اما متحیرماند چه علمی تحصیل کند و به چه اسلوبی وارد مدرسه علم گردد و حال آنکه بسیاری از علوم جز ظنون و اوهام و خیالات و خرافات چیز دیگر نیست قرآن اصل ثالثی را وضع فرمود که ﴿فَمَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ [یونس/32]. یعنی بعد از حق و حقیقت جز گمراهی و ضلالت چیز دیگر نیست. باین اصل هر مسلمانی یافت که غرض از علم و غایت مطلوب

از معرفت وصول بحق و حقیقت است، ولكن حق این نیست که مردم بسوی آن رفته و موهومات و مظنوناتی برای خود ساخته‌اند لذا اصل چهارم را گذارد که نباید بظن و گمان اعتناء کرد و بهیچ وجه نباید پیروی ظن را نمود و ظن را مورد مذمت قرار داد چنانکه می‌فرماید ﴿وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾ [یونس/36]. یعنی بیشتر ایشان متابعت نمی‌کنند مگر گمان را و گمان بینایز نمی‌کند از حق چیز را. و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا اتَّخِذُوا صَوْتًا﴾ [یونس/66]. یعنی: و چه چیز متابعت می‌کنند آنانکه می‌خوانند و می‌پرستند بجز خدای شریکان را پیروی نمی‌کنند مگر گمان را و نیستند مگر اینکه دروغ می‌گویند در نسبت آن شرکت. و امثال این دو آیه از آیات دیگر. و قرآن باین اصل بر مسلم حرام کرد متابعت ظن و گمان را. پس از آن باصل پنجم طریق حق را بیان فرمود چنانکه می‌فرماید: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء/36]. یعنی: و از پی مرو و متابعت مکن آنچه را که باو علم نداری بدرستی که گوش و چشم و دل هر یک از اینها باشد از نفس خود پرسیده شده یعنی از ایشان خواهند پرسید که صاحب شما با شما چه معامله کرده یا از سمع سؤال کنند که چه شنیدی و چرا شنیدی و چشم را گویند که چه دیدی و چرا دیدی و از دل پرسند که چه دانستی و چرا دانستی.

باین اصل مقرر فرمود که بچیزی که علم نداری نباید متابعت و پیروی کنی. و پس از آنکه دعوت بعلم یقینی فرمود باصل ششم که مطالعه در کون و تفکر در آنست دعوت نمود و فرمود: ﴿قُلْ أَنْظَرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾ [یونس/101]. یعنی بگو بنگرید چه چیز است در آسمانها و زمین و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [الذین يذكرون] الله قِيمًا وَقُودًا وَعَلَى

جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَطْلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩٠﴾ [آل عمران/190-191]. یعنی بدرستیکه در خلقت آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز آیاتی است برای عقلاء آنانکه یاد می‌کنند خدا را ایستاده و نشسته و بر پهلوهایشان و تفکر می‌کنند در خلقت آسمانها و زمین پروردگارا نیافریدی اینرا بیهوده منزهی تو پس نگاه دار ما را از عذاب آتش.

باین اصل مسلمان واقف شد بر اینکه کون و عالم وجود مستقر علم و مستودع حکمت است پس از توجه بکون و دیدن عظمت آن وحشت بر او مستولی شد و گفت من کجا و ادراک کون کجا این من ضعیف کوچک چگونه بر این کون غیر محدود پر از اسرار و نوامیس و علل و غایات بر احاطه کون قرار داد و بیان فرمود: ﴿خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٦﴾﴾ [البقره/29]. یعنی خلق کرد برای شما آنچه که در آسمان و زمین است و نیز فرمود: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴿٣٦﴾﴾ وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعْدُوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣٢﴾﴾ [ابراهیم/32-34]. یعنی و رام ساخت شما کشتی را تا روان سازد بدریا بفرمان او هر جا که می‌خواهد و مسخر کرد برای شما جویهای آب را و مسخر کرد برای شما آفتاب و ماه را در حالتی که مستمرند در سیر خود و مسخر کرد برای شما شب و روز را و داد بشما از هر چه که خواستید و اگر شمارش کنید نعمت خدا را نتوانید احصاء کرد بدرستیکه انسان ستمکار و ناسپاس است.

باین اصل شناساند و اعلان نمود عالم انسانیت را که کون را مسخر تو قرار دادم و پایت را بر فرق فرقدان فلک نهادم اما متحیر شد که به چه طریق مسلط بر کون باید شد و به چه راه اسرار وجود را خواهد دانست؟ اصل هشتم را مقرر نمود که: ﴿وَالَّذِينَ

جَاهِدُوا فِيْنَا لِنَهْدِيَهُمْ سُبُلَنَا ﴿[العنكبوت/69]﴾. یعنی کسانی که جد و جهد کنند در ما راه بآنان نشان خواهیم داد و هدایت بمنزل مقصود خواهیم نمود.

باین اصل مسلمان یافت که باید مجاهده کند و بجد و جهد و تفکر و استدلال می تواند واقف بر اسرار کون شود.

خلاصه کلام، طریقه قرآن تفکر و استدلال است و چون راهنمای بشر عقل است اما در صورتیکه مسلح باسلحه برهان باشد و آنچه که مانع تعقل بشر است حجابهایی است که او را مانع از وصول بکعبه حقیقت می باشد و تمامی اختلافاتی که عقلای جهان در مسائل نظریه دارند بواسطه اینست که در طریق تعقل رفع موانع ننموده اند قرآن علاوه بر بیان راه استدلال موانع تفکر را کاملاً بیان فرموده و ما در اینجا موانع تعقل را بطوریکه قرآن بیان کرده است ذکر می کنیم.

تقلید از موانع تعقل است

خدا می‌فرماید ﴿إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَرِهِمْ مُّقْتَدُونَ﴾ [الزخرف/23]. یعنی ما یافتیم پدران خود را بر طریقه و دینی و ما اقتداء باآثار ایشان می‌کنیم، و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أُولَٰئِكَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ [البقره/170]. یعنی و هنگامیکه گفته شود بایشان که پیروی کنید آنچه خدایا تعالی فرستاد گفتند بلکه پیروی می‌کنیم به آنچه‌ی که پدران خود را بر آن یافتیم آیا متابعت پدران می‌کنند اگر چه پدرانشان چیزی تعقل نمی‌کنند و هدایت نشدند در این دو آیه قرآن کسانیرا که تقلید کورکورانه می‌کنند مذمت فرمود.

و تحقیق در این مطلب اینستکه تقلید اقتباس است که پسران و اخلاف از پدران و اسلاف می‌کنند و علمای اجتماع می‌گویند یکی از امتیاز انسان بر سایر حیوانات اختصاص اوست باقتباس تقلیدی یعنی انتقال تقلید از جیلی بجیلی. و هرچه تقلید طولانی‌تر شود ثابت‌تر خواهد بود و رها کردنش مشکل می‌شود چون انسان هر عملی را مکرر کرد و نیکو شمرد میل می‌کند دیگری هم اینکار را انجام دهد بخصوص هنگامیکه دیگری محبوبش باشد مثل فرزند، مسلماً او را وادار می‌کند که اقتداء کند. و پدران و اسلاف تمامی عقاید و عادات خود را برای اخلاف و پسران بارث می‌گذارند، و زمانیکه عادات و عقاید از پدران به پسران و از سلف بخلف منتقل شد تمامی آنها در آنان ثابت می‌شود.

خلاصه کلام تقلید و عادات مثل راهیست که هرچه بیشتر آنرا رفته شود مهیاتر برای عبور و مرور می‌گردد، پس از آن بسیار مشکل می‌شود که مردم را از این راه منحرف نمود و زندگانی بشر در هر زمانی این طور بود که انصراف آنان از تقلید و عادات کار

مشکل بشمار میامد.

تقالید و عادات در جوامع بشر همیشه مقدس بود و مردم معتقدند که مخالفت تقالید و عادات موجب ضرر و بدبختی خواهد بود جهت هم معلوم است چون اعمال و عقایدی که از جیلی بجیلی بارث می رسد اگر ضرری هم داشته باشد عادات او را تدارک می کند اما اعمال و عقاید تازه مخالف با تقالید چون امتحان نشده مردم می ترسند که عادات سابق را رها کنند. و دیگر آنکه ترک عادت چون مولم است و انسان بالطبع فرار از الم می کند از اینجهت از مخالفت تقالید اجتناب می ورزد، و واهمه بشر صورت تقدس بآن می دهد و توهم می کند که قوه غیبی آنان را در مخالفت تقالید عقاب خواهد کرد و اگر در دنیا عقاب نشوند مسلماً در آخرت معذب خواهند بود.

عواملی که مساعد با تقالید است

اول شیخوخت شخص پیر در تقالید و عادات متعصب است و نمی شود عقاید را از او گرفت و سبب آن دو چیز است.

1- و ظایف الاعضائی و آن اینست که جهاز عصبی دماغ شخص پیر تصلب پیدا می کند دیگر قابل تغییر نیست بخلاف جوان که بواسطه نرمی اعصاب زود می شود در آن تأثیر کرد.

2- عقلی و آن اینستکه چون انسان عقاید و عاداتی دارد که در مدت مدید زندگانی تحصیل کرده و رأی و عملش بر آن قرار گرفته راضی بمناقشه نمی شود و در این مدت هم ادله ای برای خود تهیه کرده اگرچه ضعیف است اما نزد او بواسطه عادات و بعد مدت قوت پیدا کرده هرچه ادله یقینی بر خلاف عقیده اش بیاورند مفحم نخواهد شد.

دوم از عوامل مساعد با تقالید عزلت مکانیست جماعتیکه سکنی دارند در مکانی از

زمین که محدود بحدود نیست و بهیچ وجه معاشرت با اقوام دیگر ندارند همیشه بتقالید و عادات خود باقی خواهند ماند و بسیار کم اتفاق می‌افتد که تغییری در فکر و رویه اینان پیدا شود بنابراین این شهرهاییکه از دایره عمران دور و یا در راه حرکات عمرانی واقع نشده‌اند بر تقالید قدیمه خود متعصب و پایدار خواهند بود.

سوم تکلم بلغات مختلف در یک امت مانع از تغییر عادات و تقالید است چون لغت جامع و تکلم مشترک میانشان نیست تا تفاهم حاصل شود پس بنابر این بر تقالیدشان باقی خواهند ماند.

معالجه قرآن مرض تقلید را

چون علاج حتمی تقالید دانش و حکمت است و شخص امی و درس نخوانده همیشه اقتصار بشنیدن اساطیر و قصص و خرافات از پیران می‌کند و پیران هم آنچه از پدران شنیده برای پسران می‌گویند بنابر این امیت و جهل رفیق تقالید و بی‌علمی مؤید خرافات است بعکس دشمن تقالید علم و دانش و غذای روح معرفت و بینش است چنانکه جسم بغذاهای مادی نمو می‌کند و قوی می‌گردد همچنین روح بنظریات علمیه نیرومند می‌شود و عقل بمعلومات بکمالات لایقش می‌رسد شخص دانشمند زنجیر خرافات را پاره کرده و بار تقالید را از دوش می‌اندازد و با هر بادی حرکت نمی‌کند و تابع هر ناعقی نمی‌شود. از این جهت است که خوار کنندگان انسانیت و بنده کنندگان آزادگان بشریت از کاهنان و ارباب کنیسه علم را بر بشر حرام کردند و به رجس و پلید بودن آن حکم نمودند چنانکه (لاروس) در دایره المعارف می‌گوید که اینان گفتند علم شجره ملعونه است که میوه‌های آن کشنده بنی آدم می‌باشد و این عقیده ضار و گفتار بی‌مغز و اعتبار را در عالم اسلامی بعضی از متصوفه رواج دادند و گفتند «العلم حجاب الله الأكبر!».

و عجب است از عارف قیومی و محقق رومی با آن شرح صدر و گفتارهای بی نظیر که دارد این مطلب را بیان فرموده چنانکه می‌گوید:

زیرکی بفروش و حیرانی بخر زیرکی ظن است و حیرانی نظر
زیرکی آمد سباحه در بحار کم رهد غرق است او پایان کار

زیرکی چون باد کبر انگیز تو است ابلهی شو تا بماند دین درست
و نیز می‌گوید:

دفتر صوفی سواد و حرف نیست جز دل اسفید همچون برف نیست
البته خطای بزرگان هم مثل خودشان بزرگ است. ابن فهد حلی می‌گوید که می‌بینیم
علمای بزرگ اشتباه‌های بزرگ می‌کنند این برای اینست که باید بدانند که بشر محتاج
بمعصوم است که او خطا نمی‌کند و گرنه ملای رومی افتخار عالم و علم و عرفانست و
مسلماً معصوم نبوده و کسی هم قائل بعصمت او نیست.

و همچنین متفکمه جامد و بی‌اطلاع مردم را از تعلم علوم نظری و فلسفی و طبیعی
منع کردند و جز فقه و علم خلاف و تعلم چند حدیث سایر علوم را حرام و بدعت
دانستند و کار مسلمانان را باینجا رسانیدند که از علوم کون بیخبر و از قافله ترقی ماندند
و به مردمان همجی ملحق شدند نعوذ بالله من الضلال و من حُمَقِ الْأَرَاذِلِ وَالْجُهَالِ.

قرآن چون برای شفای امراض اخلاقی و اجتماعی از جانب پروردگار بر رسول اکرم
نازل شد چنانکه می‌فرماید: ﴿وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ...﴾
[الإسراء/82]. خلاق را دعوت بعلم نمود و در فضیلت علم و علماء آیتی نازل فرمود.

1- خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا تَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ [فاطر/28]. یعنی ترس از

خدایتعالی هیچ کس را نیست جز دانشمندان:

خشیت الله را نشان علم دان انما یخشی تو در قرآن بخوان

و در آیه دیگر می‌فرماید: ﴿جَزَاءُ هُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ تا

آنجا که فرمود ﴿ذَلِكَ لِمَنْ حَشِيَ رَبَّهُ﴾ [البینه/8]. یعنی بهشت کسی راست که در دل وی ترس خدا باشد و جای دیگر فرمود ﴿وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ﴾ [الرحمن/46]. از آیه اول معلوم شد که جز عالم را ترس خدای نباشد و از آیه دوم معلوم شد که جز ترسندگان را بهشت نبود پس از هر دو آیه لازم آمد که جز علماء را بهشت نبود.

و باین مضمون در اخبار هم وارد شده است چنانکه از ختمی مرتبت صل روایت است که او از رب العزه روایت می کند که فرمود: ((وَعَزَّتِي وَجَلَالِي لَا أَجْمَعُ عَلَى عَبْدِي خَوْفِينَ وَلَا أَجْمَعُ لَهُ أَمْنِينَ؛ إِذَا أَمْنِي فِي الدُّنْيَا أَخَفَّتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَإِذَا خَافَنِي فِي الدُّنْيَا أَمَّنْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ)). یعنی بعزت و جلالم که دو ترس بر یک بنده جمع نمی کنم و همچنین دو امن، اگر ایمن باشد از من در دنیا او را در قیامت می ترسانم و اگر از من ترسان باشد در دنیا او را در قیامت ایمن می کنم.

2- ﴿أَقْرَأَ بِأَسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ﴿١﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ﴿٢﴾ أَلَمْ يَكُنْ مِنْ عَلَقٍ ﴿٣﴾ أَلَمْ يَكُنْ مِنْ عَلَقٍ ﴿٤﴾ أَلَمْ يَكُنْ مِنْ عَلَقٍ ﴿٥﴾﴾ [العلق/1-5]. این آیه مبارکه اول آیه ایست که بر رسول اکرم نازل شد یعنی بخوان بنام آن کس که از خون بسته انسان را آفرید و پروردگار تو آنست که آدمی را عالم و دانا نمود. در ذکر این دو صفت دقیقه شریفی است و آن آنستکه اول حال آدمی علقه است و از همه چیزها پست تر می باشد و آخر کار آدمی علم است و این حالت از همه چیز در جهان شریفتر می باشد.

3- فضل حق متعال در حق سید انبیاء بسیار بود لکن هیچ فضلی را عظیم نشمرد مگر در صفت علم که فرمود: ﴿وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾ [النساء/113]. یعنی آموخت ترا خدای آنچه را که نمی دانستی و فضل خداوند بر تو بزرگ است و در صفت خوی خوش او هم فرمود: ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ [القلم/4]. پس معلوم شد که هیچ صفت کامل تر از این دو نیست اول علم دوم خلق.

- 4- حق متعال دنیا را اندک خوانده است چنانکه می فرماید: ﴿قُلْ مَتَّعْتُ الدُّنْيَا قَلِيلًا﴾ [النساء/77]. و معلوم است که نصیب یک آدم از همه دنیا نسبت بهمه دنیا کم است اما علم و حکمت را به بسیاری وصف فرمود: ﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ [البقرة/269]. پس معلوم شد بسیار دنیا اندک است و اندک علم و حکمت بسیار است.
- 5- ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [الزمر/9]. و جای دیگر می فرماید: ﴿هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ﴾ [الأنعام/50]. پس چنانکه هیچ نسبت میان خبیث و طیب، و اعمی و بصیر و ظلمات و نور و ظل و حرور نیست همچنین نسبتی میان عالم و جاهل نیست:
- 6- ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾ [المجادله/11]. یعنی بلند مرتبه گردانید خداوند آنچنان کسانیکه ایمان آوردند و آنچنان کسانیکه علم رأنها داده شد درجاتی.

اخبار وارده در فضیلت علم

- 1- رسول اکرم ص فرمود: ((فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ سَبْعِينَ [سَبْعُونَ] دَرَجَةً بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ حُضْرُ الْفَرَسِ سَبْعِينَ عَامًا وَذَلِكَ أَنَّ الشَّيْطَانَ يَدْعُ الْبُدْعَةَ لِلنَّاسِ فَيُبْصِرُهَا الْعَالِمُ فَيُنْهَىٰ عَنْهَا، وَالْعَابِدُ مُقْبِلٌ عَلَىٰ عِبَادَتِهِ لَا يَتَوَجَّهُ لَهَا وَلَا يَعْرِفُهَا)). یعنی فضل عالم بر عابد به هفتاد درجه است، و هر درجه هفتاد سال راه اسب دونه میباشد، زیرا که شیطان بدعت را در مردم می نهد و شخص عالم آنرا می بیند و ازاله میکند و مرد عابد مشغول عبادت است و خلق را از وی منفعت نبود.
- 2- رسول اکرم ص میفرماید: ((مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظُرَ إِلَىٰ عِتْقَاءِ اللَّهِ مِنَ النَّارِ فَلْيَنْظُرْ إِلَىٰ الْمُتَعَلِّمِينَ فَوَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا مِنْ مُتَعَلِّمٍ يَخْتَلِفُ إِلَىٰ بَابِ الْعَالِمِ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ قَدَمٍ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَبَنَىٰ اللَّهُ بِكُلِّ قَدَمٍ مَدِينَةً فِي الْجَنَّةِ وَيَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ وَهِيَ تَسْتَغْفِرُ لَهُ وَيُمْسِي وَيُصْبِحُ مَغْفُورًا لَهُ وَشَهِدَتِ الْمَلَائِكَةُ أَنَّهُمْ عِتْقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ)). یعنی هرکس آزادگان را میخواهد به بیند نظر در علماء و متعلمین کند، قسم بآن خدائیکه نفس محمد

در قبضه قدرت اوست هیچ متعلمی نیست که در خانه عالمی برود مگر اینکه حق متعال بهر یک قدم او عبادت یکساله نویسد و بهر قدمی از برای او در بهشت شهری بنا کند و بر زمین که راه میرود زمین برای او طلب آمرزش میکند و بامداد آمرزیده برخیزد و فرشتگان گواهی دهند که اینان آزادگان از آتش‌اند.

3- پیغمبر اکرم ص چون علی علیه السلام را به یمن فرستاد فرمود: ((يَا عَلِيُّ لَا تُقَاتِنَنَّ أَحَدًا حَتَّى تَدْعُوهُ، وَ أَيُّمُ اللَّهِ لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ عَلَى يَدَيْكَ رَجُلًا خَيْرٌ لَكَ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ وَ غَرَبَتْ)). یعنی ای علی اگر خدایتعالی مردی را بتوسط تو هدایت کند برای تو بهتر است از آنچه آفتاب بر او طلوع و غروب کند.

4- رسول اکرم ص فرمود: ((مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِيُحَدِّثَ بِهِ النَّاسَ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ أُعْطَاهُ اللَّهُ أَجْرَ سَبْعِينَ نَبِيًّا)). یعنی هرکس طلب علم کند تا برای رضای خدا بخلق رساند خداوند ثواب هفتاد پیغمبر با او مرحمت میکند.

5- رسول اکرم ص فرمود: ((يُوزَنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِدَادُ الْعُلَمَاءِ وَ دِمَاءُ الشُّهَدَاءِ فَيَرْجَحُ مِدَادُ الْعُلَمَاءِ)). یعنی وزن میشود روز قیامت مداد علماء و خون شهیدان پس رجحان پیدا میکند مداد علماء.

6- رسول اکرم ص میفرماید: ((يَقُولُ اللَّهُ لِلْعُلَمَاءِ إِنِّي لَمْ أُضِعْ عِلْمِي فِيكُمْ وَأَنَا أَرِيدُ عَذَابَكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ)). خداوند میفرماید: من علم را در دل شما ننهادم تا شما را عذاب کنم، داخل بهشت شوید، گناهان شما را آمرزیدم.

چون فضیلت علم بآیات و اخبار ثابت شد اکنون میگوئیم اسلام برای علم نهایی قرار نداد و مقید بقیدی ننمود و محدود بحدی نفرمود، رسول اکرم ص میفرماید: ((مَنْ قَالَ إِنَّ لِلْعِلْمِ غَايَةً فَقَدْ بَخَسَهُ حَقَّهُ وَ وَضَعَهُ فِي غَيْرِ مَنْزِلَتِهِ الَّتِي وَضَعَهُ اللَّهُ حَيْثُ يَقُولُ ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [الإسراء/85]). یعنی: هرکس گوید از برای علم غایتی است حق علم را ضایع کرده و در غیر منزلتیکه خداوند قرار داده وضع نموده چنانکه میفرماید از دانش داده نشدید مگر اندکی.

اسلام از لسان حکیم علیم در قرآن کریم تصریح نمود حکمت خالق را که در کلامش بر صفوه انبیاء نازل شده است نمی یابد مگر بنور علم چنانکه میفرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ [العنکبوت/43].

قرآن کسانیرا که در طلب علم تکاسل میورزند و تحصیل نمیکنند بسوء منقلب و طبع بر قلوب که عاقبتش سوء عذاب است انذار فرمود چنانکه میفرماید: ﴿وَلِيَن جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَّيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّا أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ﴾ [الروم/58-59]. یعنی: و اگر بیاوری تو محمد ص برای منکران و معاندان به آیه و معجزه‌ای هرآینه کفار میگویند نیستند شما (پیغمبر و مؤمنان) مگر تباه‌کاران و دروغ‌گویان، همچنان مهر می‌نهد خداوند بر کسانی که عالم نیستند.

بمثل این آیات ابواب علوم حقیقیه را بر عقول بشر باز نمود و بزرگتر چیزیکه میشود خالق جهان را بآن پرستش نمود علم را مقرر فرمود، رسول اکرم ص میفرماید: ((أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ طَلْبُ الْعِلْمِ)) یعنی: بالاترین عبادات طلب علم است، و نیز فرمود: ((نَظَرُ الرَّجُلِ فِي الْعِلْمِ سَاعَةٌ خَيْرٌ لَهُ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً)) یعنی: نظر مرد در علم یک ساعت بهتر است از عبادت شصت سال. اسلام علم را منحصر بشهری دون شهری با شخصی دون شخصی قرار نداد، رسول اکرم ص فرمود: ((اطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ)). علم را طلب کنید اگرچه در چین باشد. و نیز فرمود: ((الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ يَأْخُذُهَا أَنَّى وَجَدَهَا)) حکمت گمشده مؤمن است هر جا او را بیابد اخذ میکند. مسلمان نباید ترک تعلم کند برای آنکه معلم آن مخالف با اوست در عقیده، رسول اکرم ص میفرماید: ((خُذِ الْحِكْمَةَ وَلَا يَضُرُّكَ مِنْ أَيِّ وَعَاءٍ كَانَتْ)). حکمت را بیاموز از هر ظرفی خارج شود تو را ضرر نمی‌زند.

قرآن کسانیرا که در کون و آثار قدرت حق تدبیر نمیکنند انذار انذار شدید فرمود چنانکه میفرماید: ﴿وَمَنْ كَانَتْ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾ [الأنعام/37].

[الإسراء/72]. یعنی: هرکس در این دنیا کوراست و چشمش بحقائق باز نیست پس او در آخرت کور و گمراه‌تر است.
 هرکه امروز نه‌بیند اثر قدرت او است
 غالب آنست که فرداش نباشد دیدار

سیر در ارض علاج مرض تقلید است

چون سابق گفتیم از مؤیدات بقای تقالید ماندن در یک مکان و معاشرت نمودن با اقوام و امم دیگر است، از اینجهت علاجش را قرآن بیان فرموده.

1- قرآن امر بحج بیت الله نمود چنانکه می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ [آل عمران/97]. که بر هر شخص مستطیع مسافرت بمکه را واجب فرمود در این مسافرت شخص حاج علاوه بر اصلاح نفس و عبادت پروردگار و فواید معنوی بیشمار آن با امم مختلف اصطکاک پیدا می‌کند و بر آراء و عقاید دیگران آشنا می‌شود و بر صنایع و علوم سایرین مطلع می‌گردد و بر عادات و تقالید و خرافات مردمان آگاه می‌شود و انحطاط و ترقی امم دیگر را می‌بیند که اگر درست دقت شود تمامی این مشاهدات مکتبی است برای انسان و چون انسان بالفطره برای حق و خیر ساخته شده و بالجمله دنبال تفتیش حقایق می‌رود و همیشه می‌خواهد جلب خیر کند و دفع شر از خود نماید مسلماً در این مسافرت منافی را برای خود تشخیص می‌دهد چنانکه قرآن شریف یکی از حکمت‌های حج را تشخیص منافع مقرر فرمود، چنانکه می‌فرماید: ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ ﴿٢٧﴾ لِيَشْهَدُوا مَنَفَعَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَةٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ بَهِيمَةٍ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا أَلْبَابِيسَ الْفَقِيرِ ﴿٢٨﴾﴾ [الحج/27-28]. یعنی: و ندا ده ای ابراهیم در میان مردمان و بخوان

ایشان را بحج خانه خدا تا بیایند مردمان بر تو پیادگان و سواران بر هر شتر لاغری که بجد تمام می‌آیند از هر راهی دور یعنی تو دعوت کن که سواره و پیاده بحج بیایند تا ببینند منفعت‌هایی که مر ایشانر است و نام خدا را ذکر کنند در روزهای معلوم که ده روز اول ذی الحجه است بر ذبح آنچه روزی داده‌است ایشانرا از بسته زبان انعام یعنی شتر و گاو گوسفند مراد اینست که قربانی را بنام خدا کنند چون کفار بنام بتان قربانی می‌کردند پس بخورید گوشت آن قربانی را و بخورانید از آن قربانی در مانده محنت کشیده و محتاج تنگ دست را.

2- امر بمطلق سیر در ارض فرمود، چنانکه می‌فرماید: ﴿قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَيَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَنِيبَةُ الْمُكَدِّبِينَ﴾ [آل عمران/137]. یعنی: بتحقیق گذشت پیش از شما سنتها از حوادث جهان وامتهائی بودند که بواسطه نافرمانی امر خدا هلاک شدند پس بروید سیر کنید در زمین و به‌بینید بلاد عاد و ثمود و بیابان لوط و امثال آنرا پس بنگرید بنظر عبرت که بسبب نافرمانی چگونه بوده‌است آخر کار تذکیب کنندگان، و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَنِيبَةُ الْمُكَدِّبِينَ﴾ [الأنعام/11]. که در این دو آیه تصریح می‌فرماید که باید از مکان و محیط خود خارج شد و حال گذشتگان را مطالعه کرد و وقایع امم دیگر را در تحت دقت و نظر آورد که اینان بواسطه تکذیب رسل و بقای بر خرافات و تقلید باطله چگونه عاقبت کارشان منجر بهلاکت گردید.

دوم از موانع تفکر اطاعت کبرا و بزرگان و پیروی احبار و رهبانست

خداوند می‌فرماید: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهَبَنَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [التوبه/31]. یعنی گرفتند یهودان و نصرانیان غیر خدا را از دانشمندان و زاهد‌هاشان خدایانی. و نیز می‌فرماید: ﴿وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا﴾ [الأحزاب/67].

یعنی: اهل جهنم فردای قیامت می‌گویند پروردگارا ما سادات و بزرگان خود را اطاعت نمودیم آنان ما را گمراه کردند، بزرگترین وسیله‌ای که خوار کنندگان نوع بشر برای سیطره و ریاست خود انتخاب نمودند و بشر را از حقوق طبیعی خود محروم و از خصایص فطریه و کمالات انسانی برهنه کردند و این حقوق و خصایص را تحت تصرف خود قرار دادند که بهر طرف بخواهند و هر شکل اراده کنند بشر را موافق هوی و کبریائیت خود قرار دهند، همانا کلمه: **«اعتقد وأنت أعمی»** بود یعنی کورکورانه باید معتقد بشوی و هنگامیکه برق تفکر بر دماغ کسی می‌زد و کلمه چرا را می‌گفت و سبب چیز را می‌پرسید که چرا باید این مسأله چنین باشد یا چنان فوراً حکم بخروج از دین می‌دادند و آن بیچاره فهمیده را طعمه آتش می‌کردند، این هوی پرستان و جباران در ارض و مفسدین حرث و نسل روحانیین از کاهنان و احبار و رهبان بودند.

این غولان گمراه کننده بشر برای خود حق ولایت بر نوع انسان قایل شدند حتی اطفال مردم را می‌گرفتند و مطابق آراء و موهومات خود تربیت موکول باراده و مرتبط بهمشیت ایشانست تا بجائی رسید که خود را شفعی خلق نامیدند، خدا می‌فرماید: ﴿وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ﴾ [المؤمنون/71]. یعنی: اگر حق متابعت هواهای اینانرا بکند هر آینه آسمانها و زمین و هرکه در میان آنهاست تباہ خواهد شد.

و چنان مردم را تربیت کردند و بانان تزریق نمودند و گفتند شما روح و وجدان ندارید مگر اینکه اطاعت کورکورانه کنید و از ما دین را تعبداً و بلا دلیل بیاموزید و این سنت سیئه چنان در اعماق نفوس نفوذ کرد که مردم بزرگان و روحانیون را کورکورانه تقلید کرده و اطاعت نمودند و از خود رأی و اندیشه‌ای نداشتند و مردم بر طبق قالبی که این غولان راه انسانیت آنانرا ریختند ساخته شدند و چنان منغمس در پرستش کاهنان و شیادان گردیدند که هر زمان فکرشان می‌خواست جولان بزند و امری را تحقیق کند در

دل اینان گویا هاتفی ندا می داد و می گفت ای متفکر تو حق تفکر نداری وجدان نداری که تمیز حق از باطل دهی حق تو اینستکه بلا دلیل اطاعت کنی. از این جهت حریت نفس و آنچه مبتنی بر آنست، از حریت مدارکی که مربی ملکات فاضله است، مرد چنانکه می بینید همین دعوت را امروز علمای سوء بطوری شدیدتر می کنند و می گویند دین تعبد است و باید تقلید کورکورانه کنی! و جهله از متصوفه بطریق اکمل در نفوس مریدان تزریق می کنند و می گویند مرید در مقابل شیخ باید «کالمیت بین یدی الغسال» باشد و «مقام المرید عدم الإرادة» است و تا مرید فاقد اراده نشود و مرشد را در ذکر و عبادت نگیرد و پرستش کورکورانه نکند بکمال نخواهد رسید. این تعالیم زشت سبب شد که حریت نفس را از انسان گرفت و بشر را خاضع هر شیادی نمود و عقل را از تفکر و تجسس و تفتیش حقایق بازداشت.

قرآن و حریت نفس

در این هنگامیکه بشر حریت نفس را از دست داده و خاضع هر شیادی گشته بود، قرآن به بشر حریت نفس عطاء فرموده و انسانرا از قید رقیت و بندگی غیر خدا خارج نمود اساس مساوات را در میان بشر برقرار فرمود، خداوند می فرماید: ﴿يَتَأْتِيَ النَّاسُ إِيَّاَنَا خَلْقًا نَكْرًا مِّنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنٰكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا ۗ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوٰكُمْ ۗ﴾ [الحجرات/13]. یعنی: ای مردم ما آفریدیم شما را از مرد وزن و چون همه از یک پدر و مادر باشید پس در نسبی فخر کردن و در نسبی طعن زدن هیچ وجهی ندارد و گردانیدیم شما را شعبه ها یعنی جماعت های عظیم منسوب بیک اصل و قبیله ها، تا بشناسید یکدیگر را و ممتاز گردید بعضی از بعضی یعنی دو کس که بنام متحد باشند بقبیله متمیز شوند بدرستی که گرامی ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شما است.

رسول اکرم ص می فرماید: ((إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَىٰ قَدْ أَذْهَبَ بِالإِسْلَامِ نَحْوَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَتَفَاخُرَهَا بِأَبَائِهَا أَلَا إِنَّ النَّاسَ مِنْ آدَمَ وَآدَمَ مِنْ تُرَابٍ وَأَكْرَمَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاهُمْ)) یعنی:

خداوند بتوسط اسلام تکبر جاهلیت و فخر به پدران را برداشت چون انسان از آدم است و آدم از خاک است و گرامی‌ترین مردم نزد خداوند پرهیزکارترین آنانست.

باین اصل مهم هر امتیازی را برداشت، از قبیل امتیاز بمال بجاه بآباء و امتیاز را منحصر بدو چیز فرمود:

1- بعلم، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [الزمر/9]. و جای دیگر فرمود: ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾ [المجادله/11].

2- تقوی، چنانکه می‌فرماید: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَدُّكُمْ﴾ [الحجرات/13]. و مقرر فرمود که تقوی از اموری نیست که بمجرد نظر در افعال مرد در طاعت و اصناف عبادات بشود حکم کرد، چه بسا می‌شود تمامی اعمال بواسطه عقیده سخیفی که در شخص راسخ شده هباءً منثورا شود خداوند می‌فرماید: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرُونَ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءِ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ﴾ [الحجرات/11]. یعنی: ای گروه مؤمنان؛ مسخره و استهزاء نکند قومی از شما قوم دیگر را، شاید آن قوم از قوم مسخره کنندگان بهتر باشد، و همچنین زنانی زنان دیگر را استهزاء نکنند شاید استهزاء شدگان از استهزاء کنندگان بهتر باشند.

اسلام مقرر فرمود که قبول اعمال صالح از خصایص ربوبی است کسی حق ندارد عملی را که از غیر می‌بیند حکم بقبول یا رد آنرا کند بلکه باید حکم آنرا بخالق جهان واگذار کند، اگر چه شخص در عمل بغایه قصوی پرهیزکاری برسد، رسول اکرم ص می‌فرماید: ((وَيُنَّ لِلْمَتَّالِينَ مِنْ أُمَّتِي الَّذِينَ يَقُولُونَ: هَذَا لِلْجَنَّةِ، وَهَذَا لِلنَّارِ)) یعنی: وای بر کسانی که حکم بر خدا می‌کنند و می‌گویند این شخص اهل بهشت است و این شخص اهل جهنم است.

اسلام طایفه خاصی از مسلمین را در تحت امتیاز خاصی برای امر خاصی معین

نفرمود و همه را در مقابل قانون یکسان قرار داد. اسلام در رحمت را بر همه باز فرمود که هرکس می‌خواهد وارد شود بهیچ وجه احتیاج بمرشدی جز کتاب خدا و سنت رسول اکرم ص ندارد و اکفتا باین نفرمود بلکه تحذیر کرد از اطاعت مردمانیکه دعوی خاصی داشته باشند چنانکه رسول اکرم ص می‌فرماید: **((من قال أنا عالم فهو جاهل))** یعنی: هرکس بگوید من عالم هستم پس او نادانست و نیز می‌فرماید: **((أخوف ما أخاف على أمي رجل يتأول القرآن يضعه في غير مواضعه ورجل يري أنه أحق بهذا الأمر من غيره))**. یعنی: بیشتر چیزیکه بر اتمم می‌ترسم مردیستکه تأویل می‌کند قرآن را و او را در غیر موضعش قرار می‌دهد و مردیکه دعوی کند و بگوید من سزاوارتر باین امرم.

اسلام تأکید فرمود باینکه نجات انسان فردای قیامت منحصر باعمال صالح است چنانکه می‌فرماید: **﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴿٦١﴾ وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ ﴿٦٢﴾﴾** [النجم/39-40]. یعنی: و اینکه نیست مر انسان را مگر آنچه سعی می‌کند و بدرستیکه سعی خود را زود باشد که به‌بیند و بهیچ وجه انتساب بشخص بزرگ مؤثر در سعادت انسان نخواهد بود چنانکه خدمت سید الساجدین عرض شد که چرا تو این قدر بخود مشقت می‌دهی و حال اینکه جدت رسول خدا و جد دیگر علی مرتضی و پدرت سید الشهداء است فرمود: **﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾** [المؤمنون/101]؟؟. یعنی: هنگامیکه در صور دمیده شد و قیامت پاشد نسب برداشته می‌شود. رسول اکرم می‌فرماید: **((يَا عَبَّاسُ وَيَا صَفِيَّةَ عَمِّي النَّبِيُّ وَيَا فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ! إِنِّي لَسْتُ أُغْنِي عَنْكُمْ مِنْ اللَّهِ شَيْئًا اشْتَرِيَا إِنْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ))**. یعنی: ای عباس و ای صفیه دو عم پیغمبر و ای فاطمه دختر محمد ص: من نمی‌توانم شما را فردای قیامت نجات دهم عمل من مال من است و عمل شما برای شما است.

اسلام مقرر نمود که اوامر الهیه بالنسبه بجمیع از کوچک و بزرگ و وضع و شریف علی السوا است، کوچکترین مسلمانان و بزرگترین آنان یک نحو تکلیف دارند چنانکه می‌فرماید: **((كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ))**. یعنی: همه شما سرپرست هستید و

هرسرپرستی مسئول از رعیتش است.

با این قواعد مقتن و احکام مستحکم بشر را از ذلت اسارت نفس بشری دیگر نجات داد و سعادت و شقاوت را گرو بند اعمال شخص مقرر نمود و روابط اخوت را مؤکد و روح مساوات را سایید فرمود و سواد اعظم مسلمانان را دستخوش عده قلیلی قرار نداد که هر قسم بخواهند آنان را تسخیر نمایند و بر طبق هوای خود هر جا بخواهند سوق دهند،
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ.

قرآن و حریت عقل

قرآن چنانکه نفس بشر را از قید راهزنان و شیادان آزادی مرحمت فرمود، همچنین عقل را آزادی مطلق اعطاء نمود چون بزرگترین خصیصه و مهمتر اثریکه انسانرا است همانا قوه تعقل میباشد که بشر را از همجیت تاریک بمدنیت روشن رسانیده و همین سلاح عقل است که انسانرا در تنازع بقاء موجودات سرآمد جهان گردانیده و از تخوم ارضین تا نجوم سموات را مسخر انسان نمود. اگر انسان عقل را بکار نمی انداخت این طور مدارج تکامل و ترقی را نمی توانست بپیماید.

غولان راه انسانیت و خوارکنندگان جامعه بشریت دیدند اگر این سلاح انسان که عقل است با علم منضم شود و این شمشیر برنده از غلاف خارج گردد دیگر لشگر خرافات و جنود اباطیل و اوهام در مقابل آن نمی تواند مقاومت کند و مسلم است که گمراه کنندگان ریاست و عزت و استفادات دیگرشان موکول بر جهل جامعه و عدم رشد مردم است از این جهت آمدند مردم را براههای مختلف و موهومات گوناگون از تعقل و تفکر بازداشتند تا خود بتوانند باسانی بمقاصد زشت و آرزوهای پست خود برسند، تصریح کردند که عقل حق ندارد در آنچه این پیشوایان می گویند تأمل کند و اگر تعقل و تفکر

برای کسی حاصل می‌شد، حکم بالحداد و خروج از دین می‌نمودند و می‌گفتند دین تعبد است و با تعقل مناسبتی ندارد.

رسول اکرم ص فرمود: ((الدِّينُ هُوَ الْعَقْلُ وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ)) یعنی دین همان عقل است و کسی که عقل ندارد دین هم ندارد و نیز فرمود: ((يَا أَيُّهَا النَّاسُ! اعْقَلُوا عَنِ رَبِّكُمْ وَتَوَاصَوْا بِالْعَقْلِ تَعْرِفُوا مَا أَمَرْتُمْ بِهِ وَمَا نُهَيْتُمْ عَنْهُ، وَاعْلَمُوا أَنَّهُ يَنْجِدْكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ)). یعنی: این مردم تعقل کنید و وصیت بعقل کنید تا بشناسید آنچه را خداوند بشما امر کرده و آنچه را از او نهی فرموده و بدانید که عقل فردای قیامت نزد پروردگارتان شما را یاری می‌دهد.

قرآن باین قواعد الهیه عقل را از بندهای اوهام و اطاعت کورکورانه مرشدان و کاهنان نجات داد و مرشد حقیقی را که عقل است جای‌نشین آنان قرار داد. اسلام بعبادات جوارحی تنها قناعت نکرد بلکه عبادات منضم بعقل را مورد قبول قرار داد چنانکه رسول اکرم ص می‌فرماید: ((لَا يَعْجِبُنْكُمْ إِسْلَامَ رَجُلٍ حَتَّى تَعْلَمُوا مَا عُقْدَةُ عَقْلِهِ)). یعنی: بشگفت نیآورد شما را اسلام مردی تا اینکه به‌بینید عقد قلبش بر چه‌است.

عبادات بدنیه و طاعات عضلیه بهیچ وجه برای انسان مفید نیست مادامیکه بواسطه ضعف عقل دستخوش هر نوع افراط و تفریط باشد و امور را در غیر موضعش قرار دهد و اشیاء را بغیر میزان وزن کند چنانکه مشاهده می‌کنیم بسیاری از مردم صالح و متقی بواسطه نداشتن عقل گرفتار بدبختیها و نکبتها می‌شوند، در محضر ختمی مرتبت ص جمعی مدح شخصی را نمودند و در آن مبالغه کردند رسول اکرم ص فرمود: عقل این شخص چگونه است؟ عرض شد که ما از کوشش در عبادت و اقسام خیریکه از او صادر می‌شود عرض می‌کنیم و شما از عقلش سؤال می‌فرمایید؟ رسول اکرم فرمود: ((إِنَّ الْأَحْمَقَ يَصِيبُ بَجْهَلِهِ أَكْثَرَ مِنْ فَجْوَرِ الْفَاجِرِ وَإِنَّمَا يَرْتَفِعُ الْعِبَادُ غَدَاً فِي الدَّرَجَاتِ الزَّلْفَى مِنْ رَبِّهِمْ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ)). یعنی: مصیبت احمق بسبب نادانی او بیشتر از فجور فاجر است و رفعت مرتبه عباد فردای قیامت در درجات قرب باندازه عقول آنانست و نسبت علم بعقل مثل نسبت غذا بجسم است چنانکه جسم نمو نمی‌کند و زیاد نمی‌شود مگر

بواسطه غذا همچنین عقل، قوی و نیرومند نمی شود مگر بنظریات علمیه و علوم حقیقیه.

سوم از موانع تعقل پیروی هوی است

هوی: آن میل نفس بشهواتست. و وجه تسمیه آن بهوی اینستکه صاحب آن در دنیا ببدبختی می افتد و در آخرت بهاوییه پرت می شود.

هوی انسانرا از خیر باز می دارد و با عقل ضدیت می کند و شخص هوی پرست همیشه از اخلاق، قبیاح آنرا انتخاب می نماید و از افعال فضایح آنرا ظاهر می سازد و پرده مردانگی را پاره می کند و راه شرور را باز می گرداند، هوی خدای معبود در ارض است خداوند می فرماید: ﴿أَفَرَأَيْتَ مَنْ أَخَذَ إِلَيْهِ هَوَاهُ...﴾ [الجاثیه/23]. و در قرآن مجید موارد هوا را مذمت می کند چنانکه می فرماید: ﴿إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ...﴾ [النجم/23] و نیز فرماید: ﴿قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ﴾ [الأنعام/56] و امثال آن از رسول اکرم ماثور است که فرمود: ((طاعة الشهوة داءٌ وعصيانها دواءٌ)). طاعت شهوت درد است و نافرمانی آن دواء.

علی علیه السلام می فرماید: ((إِنَّمَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ اثْنَيْنِ اتَّبَاعَ الْهَوَى وَطُولَ الْأَمَلِ أَمَّا اتَّبَاعَ الْهَوَى فَإِنَّهُ يَصُدُّ عَنِ الْحَقِّ وَأَمَّا طُولُ الْأَمَلِ فَيُنْسِي الْأَخِرَةَ)) یعنی: بر شما دو چیز را می ترسم متابعت هوی و طول آرزو پس بتحقیق متابعت هوی سد می کند از حق و طول آرزو آخرت را از یاد بیرون می کند.

و باید دانستکه سلطان هوی قوی می گردد تابجائی می رسد که شهوات بر انسان غالب می شود برای عقل قوه مقاومت نمی ماند و بمنتهی مرتبه ضعف می رسد، با اینکه قبح شهوات نزد عقل مقهور واضح و هویدا است و این مرتبه از هوی در جوانان بواسطه قوت شهوت و کثرت دواعی بیشتر و غالب است.

هوی در انسان پنهانست و افعال خود را در مقابل عقل جلوه می‌دهد بطوریکه قبیح را حسن و ضار را نافع و باطل را حق می‌پندارد و جهتش آنستکه نفس متمایل بآن چیز است و بواسطه شدت میلی که دارد زشتی و بطلان آن شیء بر عقل پوشیده می‌گردد تا بجائی که باطل را حق صرف و قبیح را حسن می‌پندارد، ((حُبُّكَ الشَّيْءِ يُعْمِي وَيُصِمُّ)) یعنی: حب تو چیز را از رشد کور می‌کند و از شنیدن موعظه کر. علی (ع) می‌فرماید: ((الهُوَى عَمَى)).

و دیگر آنکه انسان بواسطه تنبلی و راحت طلبی همیشه متمایل است سهل‌ترین امور را مرتکب شود از این جهت طالب آسانتر می‌باشد هنگامیکه اراده کاری کرد آن روح راحت طلبی آسانتر را نزد او جلوه می‌دهد اگرچه قبیح و ضار باشد و فرار از کار سخت می‌کند اگرچه نیکو و پرنفع باشد، چنانکه بزرگان گفته‌اند: ((الهُوَى يَقْضَانُ وَالْعَقْلُ رَاقِدٌ فَمَنْ ثَمَّ غَلِبَ))، هوی بیدار است و عقل خواب از این جهت هوی بر عقل غلبه می‌کند. و فرق میان هوی و شهوت اینستکه هوی مختص بآراء و عقاید است و شهوت مختص بنیل لذات می‌باشد پس شهوت از نتایج هوی و اخص از آنست.

ادله قرآن بر اثبات خالق جهان

از استقرای کتاب مجید معلوم می‌شود که اثبات صانع عالم بچهار طریق فرموده‌است: 1- دلیل عنایت 2- دلیل اختلاف 3- دلیل اختراع 4- دلیل فطرت، و ما هر یک را جداگانه بسمع اهل تحقیق می‌رسانیم:

دلیل عنایت

این دلیل از راه عنایت و توجه بر اسنان و اینکه همه موجودات برای او آفریده شده‌است، و مبنای این دلیل بر دو اصل است: یکی آنکه همه موجودات عالم با وجود انسان موافق و سازگار است، دوم آنکه این موافقت ناگزیر باید از طرف فاعل قاصد مرید علیمی باشد زیرا این موافقت و سازگاری ممکن نیست از راه تصادف و اتفاق بعمل آید.

اما اصل اولی ثابت می‌شود با تفکر دراینکه شب و روز و آفتاب و ماه و فصول چهارگانه و کره زمین همگی با وجود انسان سازگار و ملایم است، و همچنین بیشتر حیوانات و نباتات و جمادات و اغلب جزئیات دیگر از قبیل باران و وردخانه‌ها و دریاها و آب و هوا و آتش بالتمام با آن موافق و ملایم می‌باشند و همینطور با تامل و دقت درعضای بدن انسان و حویان که همه با حیات و وجود انسان توافق دارند این مطلب واضح و روشن می‌گردد و خلاصه هرکه بخواهد بیشتر خدا را بشناسد و اساس توحید او محکم و کامل گردد باید منافع بیشمار یک یک فحص و تحقیق نماید.

و از اینجا اصل دوم نیز ثابت و مبرهن می‌گردد زیرا ممکن نیست که اینهمه موجودات برای منفعت وجود انسان اجتماع کند و این اجتماع بدون اراده فاعل و از راه تصادف و اتفاق صورت گیرد، مثلاً اگر کسی سنگی به بیند که آنرا طوری کار گذاشته‌اند که برای شستن مناسب و موافق است، شکی نمی‌کند که آن بقصد و اراده فاعلی انجام یافته‌است و وقوع و قرار یافتن آن بآن صفت از راه اتفاق و تصادف صورت نگرفته‌است و

هرگاه سنگی را ببیند که هیئت و وضع آن برای جلوس مناسب نباشد می‌تواند بگوید آن هیئت بدون قصد قاصدی حاصل شده‌است، همینطور اگر کسی بجهان نظر اندازد و آفتاب و ماه و ستارگانرا ببیند و بفهمد که چگونه از حرکت آنها فصول چهارگانه بوجود می‌آید و چگونه روز و شب درست می‌شود و سبب نزول باران و حرکت باد را ملاحظه کند و در اجزاء زمین و حیوان و نبات دقت نماید و در موافقت آب با ماهیان و حیوانات دریائی و سازگاری هوا با مرغان تأمل نماید، بدون درنگ بوجود صانعی عالم و پروردگاری حی و مرید اعتراف خواهد کرد و از عنایتی که در موافقت و ملایمت اجزاء و موجودات عالم با وجود انسان در میانست پی خواهد برد که اینهمه از راه تصادف و اتفاق صورت نگرفته‌است و قصد قاصد و ارادهٔ مریدی درکار بوده‌است. هنگامیکه این دلیل قرآنی بر اثبات خالق جهان واضح شد، اینک آیات وارده از قرآنرا در بیان این دلیل ذکر می‌کنیم:

آیات وارده در قرآن بر دلیل عنایت

1- ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنْ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ [البقره/22].

یعنی: آنکه زمین را برای شما بساط گسترده و آسمان را سقفی برافراشته قرار داد و از آسمان آبی مبارک و پر نفع فرستاد، پس بآن باران از زمین میوه‌ها بیرون آورد که روزی شما است پس برای خداوند شریک قرار ندهید و حال اینکه می‌دانید معبودهای شما قادر بر آفرینش چیزی نیستند.

2- ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَآخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ﴾

وَتَصْرِيْفِ الرِّيحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾
[البقره/164].

یعنی: بدرستی که در خلقت آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز و کشتیهائیکه جاری در دریا است، بآنچه که مردم انتفاع می‌برند، و آنچه که خداوند از آسمان فرستاد از برف و باران پس زنده کرد زمین را بآن بعد از مردگی و پراکنده کرد در زمین از جنبنده‌ای و در گردانید بادها را از هر جهتی و ابرهای مسخر میان زمین و آسمان را آیات است برای مردمان عاقل.

3- ﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ أَسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ ﴿١٦٥﴾ وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجِينَ مِثْلَيْنِ يُغْشَى الْإِيلَ الْهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٦٦﴾ وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُّتَجَبِّرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَعَيْرٌ صِنَوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضِلُ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأَكْلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٧﴾ [الرعد/2-4].

یعنی: خدایتعالی خدائست که بلند کرد آسمانها را بدون ستونیکه به بینید پس از آن مستولی بر عرش شد و رام کرد آفتاب و ماه را جهت مصالح عباد، هر یک از اینها می‌رود و حرکت می‌کند تا وقت نامبرده یعنی مدتی معین که دور خود را به اتمام رساند، و یا جریان دارد تا زمانیکه سیّر او منقطع گردد و آن روز قیامت است، و خداوند مدبر امر است از ایجاد و اعدام و اذلال و اعزاز و احیاء و اماتة، تفصیل می‌دهد آیات را شاید شما بدیدار پروردگار خود یقین کنید. و اوست خدائیکه زمین را بسیط کرد بطول و عرض تا منقلب حیوانات باشد و بیافرید در آن کوه‌های محکم پای برجائیکه میخ زمین است و جویهای آب، و از همه میوه‌ها بیافرید در زمین جفت، می‌پوشاند شب را بروز و در این

آیات آثار قدرت که ذکر شد، نشانه های روشن برای متفکرین است، و در زمین قطعه و پاره‌هاییست پیوسته بیکدیگر و خود این یکی از دلائل قدرت است که با اینکه قطعه‌های زمین بیکدیگر پیوسته است بعضی شایسته زراعت و برخی شوره زار و قطعه‌ای ریگستان و پاره سنگستان و دیگر زمین بوستانها است از انگور و کشتها و خرمائیکه چند شاخ آن از یک اصل رسته و غیر صنوان یعنی هر یک شاخه از یک بیخ رسته و همه آنها بیک آب آبداده می‌شود، و تفضیل و برتری دادیم بعض آنها را بر بعضی در خوردن و در آنچه ذکر شد دلالت واضح است برای مردمان عاقل.

4- ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ ﴿٣٢﴾ وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَآبِّينَ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴿٣٣﴾ وَءَاتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعْدُوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا ۗ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣٤﴾﴾ [ابراهیم/32-34].

یعنی: خدائیکه بیافرید آسمانها و زمین را و فرستاد از آسمان آب، پس بیرون آورد بان آب از میوه‌ها روزی برای شما، و مسخر کرد برای شما کشتی را تا بفرمان خدا جاری در دریا شود، و برای شما نهرها را مسخر کرد و برای شما آفتاب و ماه را مسخر نمود در حالتی که مستمر در سیرند، و شب و روز را برای شما مسخر نمود، و بشما هرچه خواستید مرحمت فرمود و اگر نعمتهای خداوند را بشمارید احصاء نخواهید نمود، بدرستی که انسان ستمکار و ناسپاس است.

5- ﴿وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ ﴿١٩﴾ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعِيشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ ﴿٢٠﴾ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ ﴿٢١﴾ وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ ﴿٢٢﴾﴾ [الحجر/19-22].

یعنی: زمین را بسط کردیم و کشیدیم بطول و عرض و در افکندیم کوههای

سرافراخته پای بر جا در زمین و در زمین رویانیدیم از هرچیزی موزون، یعنی مقدار بمقدار معین بر وجهی که مقتضای مشیت و حکمت است، و برای شما در زمین اسباب معیشت قرار دادیم، یعنی آنچه قوام عیش شما بوی است، از مطاعم و ملابس و کسیرا که روزی دهنده او نیستید از زن و فرزند و خادم، و چیزی نیست که آدمی به وی محتاج باشد مگر اینکه خزینه های او نزد ما است، و آنرا نمی فرستیم مگر باندازه معلوم: و بادهای آبستن کننده درختان فرستادیم پس از آسمان آب فرستادیم و شما را از آن سیراب کردیم، و شما آب را نگاه دارنده نیستید در چاه و غدیر و چشمه بلکه ما حافظ آنیم. و از این قبیل آیات که دلالت بر دلیل عنایت میکند بسیار و ما این چند آیه را برای نمونه ذکر کردیم.

دلیل اختراع بر اثبات خالق جهان

و این نیز هم بر روی دو اصل استوار میباشد که فطرت بشر بر آن حاکم است: اول اینکه موجودات همگی اختراع شده اند و این خود در حیوان و نبات معلوم و معین است، چنانکه خداوند میفرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ...﴾ [الحج/73]. کسانیرا که جز خدا میخوانید هرگز نمیتوانند مگسی بیافرینند اگرچه همگی بر آن گردانید، و چون ما نخست اجسام جمادی را می بینیم و پس از آن وجود حیات را در آنها ملاحظه می کنیم و البته جماد مبدء حیات نیست، پس قطع می کنیم که این جنبش و حیات باید از مبدء حی قادری باشد و آن خدای جهانست. دوم اینکه هر اختراعی را مخترعی لازم است، و از اجتماع این دو اصل معلوم میگردد که همه موجودات را فاعل و مخترعی است و هرکه می خواهد خدا را بشناسد و این شناسائی را بدرجه کمال برساند باید از جواهر اشیاء و حقایق موجودات آگاهی داشته باشد تا آنکه اختراع حقیقی را بفهمد زیرا هرکه حقیقت شیء را نشناسد از حقیقت

اختراع بیخبر خواهد ماند و خداوند بهمین معنی اشاره فرموده است: ﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ...﴾ [الأعراف/185] آیا در ملکوت آسمانها و زمین، و آنچه خداوند از اشیاء آفریده است نگاه نمی کنید؟ و ما در اینجا بعضی از آیات وارده بر دلیل اختراع را ذکر می کنیم:

آیات وارده در قرآن بر دلیل اختراع

1- ﴿أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا ۗ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾ [الأنبياء/30] یعنی: آیا کفار ندیدند و ندانستند آنکه آسمانها و زمین بسته و مجتمع بودند، مراد آنستکه حقیقت واحد بودند، پس جدا کردیم ایشان را از یکدیگر بتنویع و تمییز، و از آب هر حی و زنده ای را خلق کردیم، آیا پس نمی گروند؟

2- ﴿وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ [المؤمنون/79] یعنی: اوست خدائی که شما را در زمین خلق کرد و بسوی او محشور خواهید شد.

3- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾ [الروم/20] یعنی: و از آیات ربوبی است که شما را از خاک خلق کرد پس از آن بشری منتشر در زمین گردیدید.

4- ﴿أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنْآ خَلَقْتَهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ﴾ [یس/77] یعنی: آیا نمی بیند انسان اینکه ما او را از نطفه خلق کردیم پس او دشمن ظاهری شد؟

5- ﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ۗ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ﴾ [الطارق/5-6] باید انسان نظر کند از چه خلق شده است، از آب جهنده خلق شده است.

دلیل اختلاف بر اثبات خالق جهان

و آن آنستکه هنگامیکه مشاهده کنیم عالم موجودات را می‌بینیم که موجودات بعضی از آنها یک فعل از او صادر می‌شود، مثل آتش که کارش سوزاندن است و صورت نوعیه آتش مبدء یک فعل است و صاحب شعور واراده نیست، و اگر موجودی را دیدیم افعال گوناگون از آن صادر می‌شود می‌یابیم که آن موجود مرتبه‌ای از شعور را واجد است چنانکه نبات افعال مختلف از آن صادر می‌شود از جذب غذا و مسک و هضم آن و دفع فضولات و همچنین تغذیه و تنمیه و تولید مثل، البته موجودی که افعال مختلف از آن صادر می‌شود اکمل و اشرف است از موجودی که یک فعل از آن صادر می‌شود، پس از آن عالم حیوان را تحت مطالعه در می‌آوریم می‌بینیم حیوانات حرکات مختلف از آنها صادر می‌شود می‌فهمیم که صاحب اراده و شعورند اگر شعور واراده نبود افعال مختلف از آنها صادر نمی‌شد.

و معنی کمال در موجود آنست که قوای گوناگون در برداشته باشد و هر چه در یک موجود قوا بیشتر باشد کمال در آن بیشتر است، مثلاً مدینه کامل آنست که واجد شئون مختلف و نیز شخصی که عالم بفتون کثیره باشد کامل تر از کسی است که یکرشته یا چند رشته را واجد باشد.

از این بیان نتیجه می‌گیریم، اگر مبدء عالم طبیعت بیشعور بود باید یک رویه بیش نداشته باشد اما هنگامیکه بعالم نظر می‌کنیم می‌بینیم سر تا سر عالم اختلاف و غیریت است دو موجود شبیه یکدیگر نیست موجودات مختلف و گوناگون در این عالم وجود دارد از این اختلاف با شعور و مختار و مریدی باشد یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید و اراده و علم و حکمت در این نظام مدخلیت تام دارد پس آشفستگی جهان ما را راهنمایی می‌کند بغیب عالم و در پشت این پرده خدای مرید و مختار است.

خلاصه تمامی این کثرات و اختلافات و همچنین تغییراتی که در عالم واقع می‌شود و هر روز عالم رویه‌ای دارد که سابق نداشت، دلیل واضح و برهان قاطع است بر اینکه مبدء با اختیار واراده‌ای مصدر امور و همه بازگشتشان بخدای جهانست ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾

﴿الشوری/53﴾، و اراده سینه حضرت حق مدبر و مدیر عالم است.

آیات وارده در قرآن بر دلیل اختلاف

- 1- ﴿وَهُوَ الَّذِي تَحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ [المؤمنون/80] یعنی: اوست خدائیکه زنده می‌کند و می‌میراند و مر او راست اختلاف شب و روز.
- 2- ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَاللُّوْنِكُمْ﴾ [الروم/22] یعنی: و از آیات خداوندیست آفرینش آسمانها و زمین و اختلاف زبانها و رنگهای شما.
- 3- ﴿إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾ [یونس/6] یعنی: در اختلاف شب و روز و آنچه خداوند در آسمانها و زمین خلق کرده است نشانه هائی است برای گروه پرهیزکاران.
- 4- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا﴾ [فاطر/27] یعنی: آیا نمی‌بینی اینکه خداوند آب را از آسمان فرستاد پس بآن آب میوه‌هاییکه رنگهای مختلف دارد بیرون آوردیم.
- 5- ﴿وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾ [فاطر/27] و بیرون آوردیم از کوهها راههای سفید و سرخ که مختلف است رنگهای آنها و راههای بسیار سیاه.
- 6- ﴿وَمِنَ النَّاسِ وَالْدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُمْ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ [فاطر/28] و از مردمان و جنبنندگان و چهارپایان که رنگهای آنها مختلف است همچنین بندگان عالم از خداوند می‌ترسند.
- 7- ﴿وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ...﴾ [النحل/13] آنچه را که برای شما در زمین آفرید که رنگهای آن مختلف است.

8- ﴿الَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنْبِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فَرْتَهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَمًا﴾ [الزمر/21] یعنی: آیا نمی بینی که خداوند آبی را از آسمان فرستاد پس آنرا در چشمه‌هاییکه در زمین است درآورد پس بآن آب کشتهای بیرون آورد که رنگهای آن مختلف است پس آن کشت را خشک کرد پس می بینی او را زرد پس آنرا ریز ریز نمود؟

دلیل فطرت بر اثبات خالق جهان

خداوند می فرماید: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا﴾ [الروم/30] حضرت رسول اکرم ص می فرماید: ((كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، ثُمَّ أَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يُنَصْرَانِهِ وَ يُمَجْسَانِهِ)) یعنی: هر کسی بر فطرت توحید و اسلام از مادر متولد می شود مگر اینکه پدر و مادر او را یهودی و نصرانی و مجوس بار بیاورند.

دلیل بر این مطلب اینستکه: همواره مردم از مردی طبع و غریزه و بدون اراده متوجه به خالق جهان می شوند، و در شداید و بلاها و سختیهای خدای یگانه را بیاری می طلبند، و جز ذات مقدس او مسبب الاسباب و مسهل الامور الصعاب نمی بینند، و حل مشکلات و قضای حاجات و رفع کربات را در دست قدرت او می دانند، و در اقدام بکارهای بزرگ و مبادرت بعملیات مهم بار می کنند، و موفقیت و کامیابی را موکول باراده و لطف او می دانند، چنانکه قول خدای تعالی بر این معنی گواه است:

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَيْتُمْ عَذَابَ اللَّهِ أَوْ أَتَيْتُمْ السَّاعَةَ أُغَيِّرَ اللَّهُ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ ﴿٤١﴾ [الأنعام/40-41] بگوای محمد: خبر دهید مرا اگر شما راست می گوئید در حین نزول عذاب و رسیدن روز قیامت جز خدای عالم کسان دیگر را بیاری می طلبید؟ ولی شما فقط خدا را می طلبید و او را بیاری می خوانید آنگاه خداوند اگر اراده فرمود عذاب را از شما بر می گرداند و

حاجات شما را بر می‌آورد و در این هنگام شما آنها را که برای خدا شریک قرار داده بودید فراموش می‌کند.

شخصی از حضرت صادق در باره خدا پرستی سؤال کرد در جواب فرمود: ای بنده خدا هر گز کشتی شما در دریا شکسته‌است در حالیکه نه کشتی نجات ده موجود بود و نه شناوری می‌دانستی؟ گفت بلی، بعد امام فرمود آیا در این موقع دل تو امیدوار بود که قدرت و نیروی دیگری تو را نجات دهد و از شر غرق شدن و هلاکت خلاصی بخشد؟ گفت بلی، امام فرمود همین قدرت خداوند متعال می‌باشد که بر نجات و خلاصی تو در جائیکه منجی و خلاص دهنده‌ای نیست قادر است بر پناه دادن و فریادرسی تو در جائیکه پناه دهنده و فریادرسی نبود، توانا بود.

و از این جهت است که دین مبین اسلام مجرد اقرار بوجود باری را کافی می‌داند و مردم را بغور در ذات الهی و تعمق در صفات خداوندی مکلف نکرده‌است و این را مخصوص دسته‌ای که طالب زیادتی تبصر و معرفت می‌باشند نموده‌است زیرا مردم خود بفطرت توحید سرشته و غریزه و جبلت آنان بر این معنی کافی می‌باشد و استدلال‌های علمی و براهین فلسفی برای ردّ بر اهل ضلال و کسانیکه از جای فطرت سلیمه خارج شده‌اند وضع شده‌است اگر چه اصل معرفت باری فطریست و کوچکترین تنبهی در سلوک جاده معرفت کافیهست، اما معرفت خود دارای درجات مختلف و مراتب متعدد می‌باشد و در شدت و ضعف و بطوء و سرعت و قلت و کثرت و کشف و شهود متفاوت است و عقول و افهام مردم در ادراک آن باندازه مراتب مختلفی که دارند مختلف است، هر کسی را برای وصول باین مقصود راهی در پیش است هدایت و وصول بمعرفت الهی و سیراب شدن از سلسبیل توحید بعدد نفوس خلایق است چنانکه بعضی گفته‌اند: الطرق الی الله بعدد انفس الخلائق خداوند می‌فرماید: ﴿هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ﴾ [آل عمران/163] آنان نزد خدا مراتبی دارند و نیز می‌فرماید: ﴿يَرَفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ

دَرَجَتٍ ﴿المجادله/11﴾.

از این بیانات معلوم شد که ظاهرترین و آشکارترین موجودات ذات باری جل جلاله است پس ناچار می‌بایست که شناختن و معرفت آن اول معارف بشری و مبدء معلومات انسانی گردد و فهم آن برای عقول و اذهان آسانترین مفاهیم باشد ولی ما می‌بینیم که امر بر عکس است پس ناچار اینرا سببی است.

اینکه گفتیم خداوند اجلی و اظهر موجوداتست، با مثال کوچکی معلوم می‌شود: شخصیرا می‌بینید که مشغول نوشتن کتاب یا دوختن لباس است، ظاهرترین و جلپترین صفات آنمرد حیات و علم و قدرت اوست، اما صفات باطنی او از قبیل غضب و شهوت و خلق و مرض و صحت او بر ما معلوم نیست صفات ظاهری او را نیز در مرحله نخستین تشخیص نمی‌دهیم و در بعضی دیگر از صفات ظاهری او شک و تردید می‌کنیم، اما صفاتی که اظهر تمام صفات است در مرحله اول ذهن متوجه آن نمی‌گردد و هیچگونه شک و تردیدی راجع بآن صفات در فکر ما راه نمی‌یابد همان وجود حیات و علم و توانائی اوست این صفات مانند صفات دیگر از قبیل رنگ بشره و طول و عرض بحواس خمسه ظاهری ادراک نمی‌شود بلکه بلا فاصله پس از دیدن حرکت دست و نوشتن یا دوختن او پی به اراده و علم و حیات او می‌بریم.

همچنین اگر نظری بجهان و ما سوی الله بیاندازیم و آنچه را که با حواس پنجگانه خود از دریا و خشکی و کوه و بیابان و نبات و جماد و حیوان و کرات آسمانی و ستارگان ثوابت و سیارات و ماه و خورشید مشاهده کنیم و تحت مطالعه درآریم از این جنبش و حرکت دائمی و از این موجودات و مصنوعات مختلف و از این تطورات گوناگون و تحولات عدیده که در نفوس خود و همنوع و همجنس خود و در کلیه ذرات عالم می‌بینیم بوجود صانعی که دارای حیات و علم و توانائی است اقرار و اعتراف می‌کنیم بلکه پیش از آنکه جهانرا در تحت مطالعه و مشاهده درآوریم از علم بنفس خود و حرکات و اطوار که ناشی از آنست و از مشاهده اعضای بدن و سر و دست و پا و

گردن و مغز و قلب می‌فهمیم که ساخته و پرداخته یک صانع توانا و عالم و حی می‌باشیم و چون مشاهده و علم بنفس اسبق علوم نتیجه این مشاهده که اقرار بوجود صانع حی مدرک باشد اظهر و اسبق و اجلای جمیع معارف خواهد بود.

و در صورتیکه دست نویسنده و خیاط، بدانش و حیات و توانائی او دلالت کند چگونه این همه موجودات از بشر و حیوان و نبات و جماد و اختلاف انواع و انفس و ترکیب اعضاء و گوشت و پوست و استخوان و اعصاب و خلاصه همه ذرات یکایک بر موجودیت او شاهدی ناطق و گواهی صادق نباشند و مشاهده این معنی عقول را خیره ساخته و کمیت افکار و اندیشه‌ها را در وادی حیرت لنگ می‌کند زیرا کدام دیده‌ایست که از مشاهده عظمت خیره نگردد و از مطالعه جمال و جلال لایتناهی مبهوت و متحیر نباشد.

صعوبت فهم توحید

صعوبت و اشکالی که در فهم حقایق پیش می‌آید ناشی از دو سبب است یکی بواسطه غموض و دقت و پیچیدگی که در خود مطلب است و دیگری شدت وضوح و ظهوری که در بعضی از اشیاء شدت اشراق آفتاب و نور خیره کننده آن و ضعف باصره خود روزها از رؤیت اشیاء عاجز و ناتوان است و همینکه آفتاب جهانتاب چهره خود را از جهانیان نهان می‌سازد و دامن نور و روشنائی خود را از عالم فرا می‌کشد شب مجال یافته و بیرون می‌آید و دنبال صید و شکار خود می‌رود.

عقول و افکار ما نیز ضعیف است و جمال حضرت الهیه در نهایت اشراق و ظهور و در غایت اناره و روشنائی و در اقصی مراتب احاطه و شمول می‌باشد چنانکه در ملکوت آسمان و زمین ذره‌ای از حیطة اقتدار او بیرون نیست ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّهَرُ وَالْبَاطِنُ ۗ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ [الحدید/3] و کوچکترین تقسیمات عالم و بزرگترین مظاهر طبیعت پرورده دست توانای اوست از این سبب معرفت و شناسائی او خالی از اشکال و ابهام نیست پاک و منزّه خدائیکه روشنی و ظهور او موجب خفای او گشته است و عظمت لا یتناهیش علت احتجاب او از عیون و ابصار گردیده و نباید از این معنی ابراز شگفتی و تعجب نمود زیرا موجودات دیگر همگی باضداد و مبیانات خود شناخته می‌شوند.

ظهور جمله اشیاء بحد است ولی حق را نه مانند و نه نداست

حقیقتی که وجود او عام و بر اشیاء احاطه تام داشته باشد و فیض او همه را فراگیرد فهم و شناختن او خالی از صعوبت و اشکال نخواهد بود و چون اشیاء همگی مختلف اند از خواص هر یک شناختن اضداد آن آسان می‌باشد و اگر همه در دلالت عام و مشترک بودند فهم آنها خالی از صعوبت نبود چنانکه اگر آفتاب دائماً در وسط السماء میدرخشید و حرکتی برای زمین در میان نبود و هیچ موجودی مانع از عبور نور آفتاب نمی‌شد

فهمیدن و شناختن اینکه نوری در عالم هست از جمله مشکلات بود و همه مردم الوان و رنگها را از خود اجسام می دانستند و حقیقت اجسام را همان رنگ می پنداشتند و اگر شخص دانشمندی از نور و فواید آن بر آنان سخن می راند منکر می شدند و اگر آن شخص می گفت اینهمه الوان مختلف و رنگهای گوناگون که می بینید در اثر موجودی است که نور نامیده می شود و اگر آن از میان برود رنگ و لونی باقی نخواهد ماند و سیاه و سفیدی دیده نخواهد شد فهم این مطلب بر آنان سخت و دشوار می آید و غالب مردم از نادانان و بیخردان بتکذیبش برمی خواستند و او را مسخره می کردند.

ولی چون زمین در حرکت است و آفتاب هر شب غروب می کند و مردم دچار تاریکی و ظلمت می شوند و رنگها و الوان را از هم تشخیص نمیدهند می دانند که رؤیت اجسام تنها از برکت نور است پس به بینید که چگونه عمومیت و شمول و ظهور دائمی و تجلی همیشگی آفتاب موجب عسرت و صعوبت فهم نور می گردد:

چندین هزار ذره سراسیمه می دوند در آفتاب و غافل از این کافتاب چیست

همین طور رحمت و اسعه و فیض عام حق موجب اختفای آن از دیدگان ضعیف و عقول نارسا و افکار کوتاه می گردد، و اگر این فیض شامل لحظه ای از جهان منصرف می گردید و این رحمت و اسعه آنی منقطع می شد موجودات در دریای فناء غوطه ور می گشتند و در بیابان عدم مفقود می شدند آنگاه وجود این مشیت ازلیه معلوم می گردید «اگر نازی کند از هم فرو ریزید قالبها» ﴿لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾ [البقره/255]، و کسانی که از عقل توانا و فکر روشن نصیبی دارند و در جمیع موجودات تجلیات الهی را مشاهده می کنند و مؤثری جز او نمی بینند بلکه از این جهت که صنع الهی هستند و آثار هستند و آثار اراده و مشیت پروردگار می باشند چنانکه اگر کسی کتابی یا شعری به بیند آنرا از جهت مرکب و مداد کاغذ نگاه نمی کند بلکه از این جهت که چکیده و خلاصه فکر نویسنده و یا اثر طبع و قریحه شاعر می باشد همیچین موحد حقیقی آنستکه مؤثری جز خدا نشناسد و در جهان فاعلی جز ذات حق نداند.

پس تمامی این اموری که نزد دانشمندان خبیر و علمای بصیر معلوم و معین است مشکل و دشوار می‌گردد بسبب ضعف افهام و نقص عقول مردم تا بجائی می‌رسد که علماء و دانشمندان نیز از بیان و روشن ساختن آن با عبارات صریح و آشکار عاجز می‌شوند و اغلب آنان بخود پرداخته و گمان برده‌اند که بیان وفهماندن بدیگران سودی ندارد: این بود علت و سبب آنکه اذهان مردم از معرفت حق متعال قاصر است.

و سبب دیگر آنکه این همه مدرکات و محسوسات و شواهد را که بوجود صانع دلالت دارند انسان از زمان کودکی بتدریج می‌بیند و ایام صباوت و کودکی روزگاریست که قوای عاقله انسان هنوز رشد نکرده و بحد کمال نرسیده‌است و طفل مستغرق در شهوات و مشغول و سرگرم بمحسوساتست از این جهت طول انس به محسوسات اهمیت آن را از میان می‌برد.

اگر همین انسان بطور ناگهانی حیوانی غریب مشاهده کند یا موجودی که خلاف عادتست به‌بیند در دریای شگفتی غوطه‌ور شده زبان و طبیعت و فطرت او بمعرفت الهی باز خواهد شد و بی‌اختیار خواهد گفت: سبحان الله! در صورتی که همین انسان در طول بیست و چهار ساعت اعضای بدن و چشم و گوش و دماغ خود و سایر حیوانات را که با آنها انس گرفته می‌بیند در حالیکه خلقت آنها عجیب‌تر و دقیق‌تر است و با این همه تعجب نمی‌کند و نام خدا بر زبان نمی‌آورد و شهادت و گواهی آن را بوجود باری حس نمی‌کند و این نیست مگر بسبب طول انس و الفتی که از زمان کودکی با آنها داشته‌است. اگر فرض شود کور مادرزادی پس از آنکه به سن بلوغ و رشد رسید یک مرتبه دیدگانش باز شود و آسمانها و زمین را به‌بیند و ستارگان و گوهها را مشاهده کند عقلش خیره خواهد شد و بذکر باری تعالی و عظمت خلقت و شهادت و گواهی همه آنها بصانع حی و مدرک و علیم رطب اللسان خواهد گردید. و همچنین فرو رفتن مردم در مادیات و غلّو در شهوات و احتیاجات زندگی آنان را از توجه باین معنی باز میدارد.

لَقَدْ ظَهَرْتُ فَلَا تَخْفِي عَلَيَّ أَحَدٍ إِلَّا عَلَيَّ أَكْمَهُ لَا يَعْرِفُ الْقَمَرَا

لَكِنْ بَطُنْتَ بِمَا أَظْهَرْتَ مُحْتَجِباً وَكَيْفَ يَعْرِفُ مَنْ بِالْعُرْفِ اسْتَتَرَ
و در کلام سید الشهداء حسین بن علی علیه السلام در دعای عرفه نیز این مطلب وارد
شده است ((كَيْفَ يُسْتَدَلُّ عَلَيْكَ بِمَا هُوَ فِي وُجُودِهِ مُفْتَقِرٌ إِلَيْكَ؟ أَيْكُونُ لِعَیْرِكَ مِنَ الظُّهُورِ
مَا لَيْسَ لَكَ حَتَّى يَكُونَ هُوَ الْمُظْهَرَّ لَكَ؟؟ مَتَى غَبْتُ حَتَّى تَحْتَاجَ إِلَى دَلِيلٍ يَدُلُّ عَلَيْكَ؟ وَمَتَى
بَعُدْتُ حَتَّى تَكُونَ الْآثَارُ هِيَ الَّتِي تُوصِلُ إِلَيْكَ؟ عَمِيَتْ عَيْنٌ لَا تَرَكَ وَ لَا تَرَالُ عَلَيْهَا رَقِيباً
وَ خَسِرْتَ صَفْقَةً عَبْدٌ لَمْ تَجْعَلْ لَهُ مِنْ حُبِّكَ نَصِيباً)) یعنی چگونه با چیزی که در وجود
محتاج تو است بتو استدلال می کنند آیا دیگران در ظهور و آشکاری از تو بالاترند تا آنکه
تو را ظاهر و آشکار کنند؟ تو کی پنهان شدی تا از آثار بتو برسند؟ چشمی که تو را نبیند
کور است و بنده ای که از دوستی تو نصیبی ندارد در زیان و خسارت است.

توحید قرآن

مردم از توحید جز توحید ربوبیت نمی دانند و آن عبارتست از اینکه اقرار نمایند باینکه خدا آفریننده همه اشیاء است و این توحید را مشرکین و بت پرستان نیز معترفند چنانکه در قرآن مجید می فرماید:

﴿وَلَيْن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ [لقمان/25] اگر از آنان بپرسی کیست آنکه آسمانها و زمین را بیافرید؟ هر آینه خواهند گفت خدا است. و نیز می فرماید: ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ﴾ [یوسف/106] بیشتر آنان بخدا ایمان نیاورده اند مگر آنکه مشرک هستند.

و اما توحیدی که خداوند بندگان خود را بآن امر فرمود توحید الوهیت می باشد که متضمن توحید ربوبیت نیز هست و آن عبارت از اینست که تنها خدایرا پرستند و شریکی برای او قرار ندهند تا اینکه دین تنها برای خدا باشد و از کسی جز او نترسند و کسی را جز او نخوانند و خدا محبوب ترین چیزها برای بنده باشد و دوستی بندگان و دشمنی آنان برای رضای خدا باشد، عبادت تنها برای خدا کنند و توکل بر خدا نمایند و چون عبادت جمع میان حب و کوچکی نسبت بمعبود می باشد بایستی پرستش خدا کامل ترین حبهها و متتهای تذللها را دربرداشته باشد باید بندگان روی از او برنگردانند و شریک برای او قرار ندهند و کسی را جز او ولی و شفیع نشناسند.

و این توحید در بیشتر مواضع از قرآن ذکر شده است و قطب وحی قرآنست و ما رساله ای در این باب نوشته ایم و مراتب شرک را گوشزد نموده ایم، قارئین را بآن کتاب حواله می کنیم و از خداوند متعال اجر می خواهیم و در اینجا بطور اشاره ذکر می کنیم. و این توحید در الوهیت و عبادت متضمن توحید در دانش و گفتار و توحید در اراده و کردار می باشد.

توحید در دانش و گفتار در سوره مبارکه اخلاص بیان گردیده است خداوند می فرماید:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ﴿١﴾ اللَّهُ الصَّمَدُ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ﴿٣﴾ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ ﴿٤﴾﴾ [الإخلاص/1-4]. بگو او خدای یگانه است خداوندی است منزّه که قصد و توجه همه بسوی وست. نزائیده و زائیده نشده است. و کسی با او همتا نیست.

توحید در عبادت و اراده و کردار در این سوره مبارکه ذکر شده است: ﴿قُلْ يَتَّخِذُ الْكَافِرُونَ ﴿١﴾ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ ﴿٢﴾ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ﴿٣﴾ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ ﴿٤﴾ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ﴿٥﴾ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ﴿٦﴾﴾ [الکافرون/1-6] بگو پیغمبر ای کافران آنچه را که می پرستید نمی پرستم و شما هم آنچه را که می پرستم نمی پرستید و من آنچه را که پرستیدید نه پرستیدم و شما هم آنچه را که می پرستم نپرستیدید دین شما برای شما و دین من برای من است.

توحید نخستین شامل اثبات صفات کمال برای خدا می باشد و این معنی با اثبات اسماء حسنی تمام می شود و دومی متضمن اخلاص دین برای رب العالمین می باشد.

چنانکه خداوند می فرماید: ﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ﴿٥﴾﴾ [البینه/5] یعنی: مأمور نشد مگر از بهر آنکه خدا را پرستش کنند و دین را بهر او خالص گردانند.

توحید نخستین برائت و دوری جستن از تعطیل است و دومی دوری از شرک. تعطیل نظیر اینکه ابراهیم در باره خدای عالم با قوم خود استدلال کرد و اما شرک دارای امثله فراوانی است و وجود آن در میان ملل بسیار است و مشرکین دشمن جمیع انبیاء می باشند و در میان دشمنان شیخ الانبیاء حضرت ابراهیم و ختمی مرتبت ص معطله و مشرک هر دو بودند ولی معطله محض خیلی کم بودند و آنان کسانی هستند که تعطیل در ذات خدا را قایلند، اما کسانی که تعطیل را در صفات کمال الهی می دانند عده زیادی هستند و تعطیل در صفات مستلزم تعطیل در ذات می باشد.

و هر کس برسول خدا و ائمه هدی و اصحاب آن بزرگوار نزدیکتر باشد بکمال توحید

و ایمان و عقل و معرفت نزدیکتر خواهد بود و هر کس از آنان دورتر باشد از صفات مذکور دورتر است.

و مردم را در اثبات توحید در الهیت و فاعلیت مسالک مختلف است و در کتب قوم از فلاسفه و متکلمین مشروحاً ذکر شده است و چون مبنای رساله بر بیان ادله قرآنیست ما در اینجا از ادله فلاسفه و متکلمین اعراض می‌کنیم و قارئین را حواله بکتب مدونه در این باب می‌نمائیم و صرفاً دلیل قرآن بر توحید در فاعلیت خالق جهانرا ذکر می‌کنیم.

دلیل قرآن بر توحید فاعلیت

مسلک قرآن در اثبات این توحید عبارت از شناختن و معرفت ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ [البقره/163] است و در این کلمه نفی است که بر ایجاب آن زاید است و نفی الوهیت از ما سوی الله در سه آیه از کتاب مجید اثبات شده است.

1- ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءِآلهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا ۚ فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ [الأنبياء/22] یعنی: اگر در آسمان و زمین خدایانی بود غیر از خدای بحق که تدبیر امور کنند هر آینه آسمان و زمین تباه شدی و نظام کارها در هم شکستی چه اگر خدایان در مرادی موافق باشند چندین قدرت بر یکمقدور طاری گردد و اگر در کاری مخالفت نمایند آن کار ناساخته بماند پس مدبر عالم یکی است و جز الله نشاید پس منزله است خدائیکه رب عرش است از آنچه وصف می‌کند.

دلالت این آیه مبارکه بر معنی توحید واضح و آشکار است زیرا همه کس بالطبع می‌داند که اگر دو پادشاه در حوزه اقتدار خود بخواهند یک عمل انجام دهند آن عمل فاسد خواهد شد و آن دو پادشاه نخواهد توانست تدبیر کشوری را بعهده گیرند زیرا از دو تن فاعل که از فاعل که از نوع واحد باشند فعل واحد سر نمی‌زند پس یا باید امور آن

کشور ضایع و مهمل بماند و یا آنکه یکی از آن دو از کار بر کنار باشد و این هر دو صورت با مقام الوهیت منافات دارد.

2- ﴿مَا أَخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا أَذَّاهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ﴾ [المؤمنون/91] یعنی: خداوند فرزند نگرفت و یا او هیچ خدائی در الوهیت شریک نیست چه اگر او را شریک باشد در خدائی و خدا باید آفریننده بود پس شریک او باید مخلوقی داشته باشد آن هنگام باید هر خدائی مخلوق خود را با خود ببرد و مستقل در مخلوق خود باشد و مخلوق هر خدائی باید ممتاز از مخلوق خدای دیگر باشد اما وقتی که می بینیم که میان مخلوقات این قسم جدائی نیست و عالم موجود واحدی است پس ثابت می شود که خدای جهان یکی است و دیگر آنکه اگر با او خدای دیگری بودی و مخلوق خود را جدا کردی و ملک آن از ملک دیگری ممتاز شدی هر آینه میان خدایان نزاع و جنگ پدید آمدی چنانکه از حال ملوک دنیا معلوم است و بر تری جستندی و برخی از آلهه بر برخی غلبه خواستندی و هنگامیکه مشاهده شد این طور نیست و عالم موجود واحد است پس او را شریک نبود پاک خدایا تعالی از آنچه وصف می کنند.

3- ﴿قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ إِلهٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذَا لَابَتَّغُوا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا﴾ [سُبْحَانَہُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا] [الإسراء/42-43] و این آیه مثل آیه اول می باشد یعنی برهان بر امتناع دو خدا است که یک فعل داشته باشند.

معنی آیه: اگر در زمین و آسمان خدایان قادر بر ایجاد عالم و خلق آن غیر از خدای بحق باشند و نسبت آن خدایان بعالم همان نسبت خدای بحق باشد هر آینه واجبست با خدا بر عرش باشند پس لازم می آید دو موجود متمائل به محل واحد یک نسبت داشته باشند و این خود ممتنع است که دو موجود متمائل بیک محل یک نسبت داشته باشند بجهت این که وقتی نسبت متحد شد منسوب متحد خواهد بود یعنی جمع نمی شود در

نسبت به محل واحد همچنانکه دو موجود در محل واحد حلول نمی‌کند ولی امر در نسبت خدا بعرش بعکس است یعنی عرش قایم بخدا است نه اینکه خدا قایم بعرش باشد چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا﴾ [البقره/255] و زمانی که ممتنع شد عالم قائم بدو موجود باشد نتیجه می‌گیریم مبدء عالم یکی است.

این بود ادله قرآنی بر امتناع دو خدا و دلیلی که متکلمین از آیه دوم استنباط کرده‌اند و نام آنرا دلیل تمانع گذارده‌اند نه دلیل طبیعی است و نه شرعی اما اینکه دلیل طبیعی نیست زیرا که از مقوله برهان نمی‌باشد و اما از ادله شرعی نیست جهت آنستکه عامه بفهم آن قادر نیستند تا چه رسد بآنکه قانع گردند و دلیلی که ذکر می‌کنند چنین است که هرگاه دو خدا باشد جایز است که اختلاف کنند و چون اختلاف کردند باید یکی از سه صورت را داشته باشد و چهارمی ممکن نیست: یا مقصود هر دو حاصل گردد و یا مراد هیچکدام بحصول نپیوندد، و یا مقصود یکی از آن دو حاصل شود، در صورت نخستین باید عالم هم موجود گردد و هم معدوم و آن از محالاتست، در صورت دومی لازم می‌آید که عالم نه موجود گردد و نه معدوم و این نیز از جمله ممتنعاتست، در صورت سوم آنکه مقصودش حاصل شده خدا است و دیگری را از خدائی نصیبی نیست زیرا آن عاجز است و عاجز نمی‌تواند خدا باشد.

وجه ضعف و نادرستی این برهان آنکه همچنانکه اختلاف آنها جایز است اتفاق و موافقتشان نیز جایز می‌باشد و بایستی بطلان این صورت را نیز ذکر کنند.

و فساد صورت توافق از این راه است که می‌گوئیم اگر این دو خدا در کلیه اعمال با هم تعاون و یاری داشته باشند مانند دو نفر صنعتگر که سر ساختن شیء واحدی با هم مساعدت می‌کنند لازم می‌آید که هیچیک از آنان مرتبه الوهیت را دارا نباشند زیرا تعاون و یاری ناشی از احتیاج و نیازمندی است و احتیاج و نیازمندی لایق مقام ربوبی نمی‌باشد و اگر هر کدام قسمتی از عالم را آفریده باشند معلوم می‌شود که قادر بر آفریدن قسمتهای

دیگر نیز می‌باشند ولی هر یک بآفریدن قسمتی اکتفاء کرده‌اند و این معنی در حق هر یک از آنان موجب نقص می‌گردد و نقص سزاوار خدای جهان نمی‌باشد پس بایستی هر کدام عالمی علی حده و جهانی دیگر بسازند و چون عالم واحد است معلوم می‌شود که خدای عالم نیز واحد می‌باشد.

از این بیان معلوم شد که آنچه از معنی آیه شریفه استنباط کردیم غیر از معنایی است که متکلمین گفته‌اند و از قول باری تعالی ﴿وَلَعَلَّا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ [المؤمنون/91] نه تنها فساد جهت مخالفت معلوم می‌شود بلکه بطلان صورت موافقت هم معلوم می‌گردد زیرا برهان آنان شرطیه منفصله است در صورتی که آیه مبارکه بیان دلیلی را می‌کند که بصورت شرطیه متصله می‌باشد.

ومحالاتی که مرجع دلیل متکلمین است عبارت از اینستکه عالم یا باید موجود و معدوم باشد و یا نه موجود و نه معلوم و یا آنکه خداوند عاجز و مغلوب باشد و این همه محالاتی است که امتناع آن دائمی و مقید بوقتی نیست. اما محالی که مبنای دلیل کتاب خداست موقت می‌باشد و آن عبارت از فساد عالم در حین وجود است.

دلیل قرآن بر اثبات نبوت

استدلال قرآن بر نبوت مبتنی بر دو اصل است:

اصل اول اینکه از متواترات و مسلماتست که صنفی از بشر پیدا شدند موسوم به انبیاء و رسل و این صنف بکمک وحی الهی بودند نه بتعلم بشری و برای مردم شرایع و ادیانرا وضع کردند و انکار این سنخ از مردم انکار بدیهیاتست مثل اینکه کسی نمی تواند بگوید فلاسفه و مخترعین و اطباء و قائدين سیاسی در بشر نیامدند.

زیرا همه بزرگان و فلاسفه و قاطبه مردم (جز عده کمی که قابل اعتناء نبوده و جزو دهریه منسوب می شوند) اتفاق دارند بر اینکه در روزگار گذشته اشخاصی بودند که از جانب خدا بر آنان وحی نازل می شد و از روی سعادت همین وحی مردم را بجانب علم و دانش و کارهای نیکو که موجب سعادت نشأتین و خوشبختی موطنین آنانست دعوت می کردند و آنانرا از اعتقادات فاسده و کارهای زشت منع می فرمودند و پر واضح است که این سنخ اعمال و اقوال منحصر بانبیاء عظام و رسل کرام است و دلیل بر این اصل از کتاب خدا:

1- آیه مبارکه ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾ (١٦٣) **وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا** (١٦٤) **رُسُلًا مُبْتَلِينَ وَمُنذِرِينَ لَعَلَّ الْيَكْفُورِينَ** عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿١٦٥﴾ [النساء/163-165] یعنی: ما وحی فرستادیم بسوی تو همانطوریکه وحی کردیم بسوی نوح و پیغمبران بعد از او، چون هود و صالح و شعیب، و وحی کردیم بسوی ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب و عیسی و ایوب و یونس و هرون و سلیمان و دادیم به داود زبور را، و دیگر فرستادیم پیغمبرانی که برای تو نام

بردیم و قصه ایشانرا خواندیم بر تو پیش از این و پیغمبرانیکه حکایت و ذکر آنانرا برای تو نکردیم، و سخن گفت خدا با موسی سخن گفتنی و فرستادیم پیغمبران را مزده دهندگان اهل ایمان و بیم کنندگان کافران تا مردمان را پس از فرستادن رسولان بر خداوند حجتی نباشد یعنی نگویند که ما را پیغمبری نبود که بایمان دعوت کند و از شرک باز دارد و خداوند در آنچه از فرستادن رسل خواست غالب است و آنچه که تدبیر در امر نبوت کرد محکم کار است.

2- ﴿قُلْ مَا كُنْتُ بَدْعًا مِّنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِيَوْمِئِذٍ إِنِّي إِذًا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾ [الأحقاف/9] یعنی: ای پیغمبر صل بگو بمشركين من نو درآمده از پیغمبران نیستم یعنی من اول کسی نیستم که به پیغمبری مبعوث شده باشم چه پیش از من پیغمبرانی بودند پس چرا منکر نبوت من می‌شوید؟ و نمی‌دانم بمن و بشما چه خواهند کرد، پیروی نمی‌کنم مگر آنچه‌یکه وحی کرده می‌شود بمن و من نیستم مگر بیم کننده آشکار.

اصل دوم اینکه هر کس بوحی الهی وضع شریعت نمود نبی و پیغمبر نامیده می‌شود و این اصل نیز قابل تردید و شبهه نمی‌باشد زیرا همه کس می‌دانند همچنانکه طب شفا دادن از ناخوشیها است و آنکه متصدی این امر باشد طیب نامیده می‌شود نبوت نیز وضع شرایع بوحی الهی است و آنکه متکفل این کار باشد نبی و رسول خوانده می‌شود و شاهد بر این اصل از کتاب خدا:

1- ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُم بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ [النساء/174] یعنی ای مردم از طرف خداوند برای شما برهانی آمد.

2- ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الرُّسُولُ بِالْحَقِّ مِّن رَّبِّكُمْ فَآمَنُوا خَيْرًا لَّكُمْ وَإِن تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ [النساء/170] یعنی ای مردم آمد شما را رسول بحقی از طرف پروردگارتان پس بگروید بهتر است برای شما و اگر کفر ورزید

پس بدرستیکه برای خداوند آنچه در آسمانها و زمین است و خداوند علیم و حکیم است.

3- ﴿لَٰكِنَ ٱللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ ٱنزَلَهُ بِعِلْمِهِ ٱلْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفٰٓءٌ بِٱللَّهِ شَٰهِدًا﴾ [النساء/166] یعنی لکن خدایتعالی گواهی می‌دهد و تبیین نبوت تو را می‌کند بآنچه فرو فرستاده‌است بتو که آن قرآنست معجزه روشن فرو فرستاد قرآن را بعلم خاص خودش و فرشتگان نیز بنبوت تو شهادت می‌دهند.

4- ﴿لَٰكِنِ ٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلْعِلْمِ مِنْهُمْ وَٱلْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ﴾ [النساء/162] یعنی لکن راسخون در علم از بنی اسرائیل و مؤمنین ایمان می‌آورند بآنچه پیش از تو از کتب آسمانی فرستاده شد اگر گفته شود میزان شناختن اصل نخستین (وجود پیغمبران و رسل) چیست و ما پیغمبران را از کجا و بچه وسیله‌ای بشناسیم و نیز ما از کجا بفهمیم که مطالب و آیات قرآنی وحی الهی می‌باشد؟

در پاسخ می‌گوئیم: میزان معرفت انبیاء و رسل اول دانسته می‌شود بانذار و بیمی که کردند بالنسبه بامور آینده و دیدیم آنچه را انذار کردند واقع شد و دیگر بمقالات و کلماتیکه از انبیاء صادر می‌شود از مسائل عقلیه که عقول بشر بدان راه ندارد و همچنین بافعال پسندیده که بشر هیچ وقت موفق بان افعال و قادر بر حفظ اعتدال در خود نیست که تمامی اقوال و افعال این سلسله جلیله و کلمات و مقالات این قوم کاشف از اینستکه مبعوث از جانب حق و خارق عادت و معجزه است.

این قسم خارق عادت در وضع شریعت و بیان معارف حقیقیه و حل مشکلات کونیّه که دسترس عقلاء و فلاسفه نیست و انبیاء و رسل بوحی الهی آشنا می‌شوند و او را معجزه عقلیه می‌نامند دلالتش بر نبوت واضح‌تر است تا خارق عادت حسی از قبیل ازدها شدن عصا یا انفلاق بحر و امثال آن که این خارق حس دلالت ضروری بر نبوت ندارد، این امور هنگامی دلالت بر نبوت دارد که منضم بخارق علمی شود پس معجزه رسل اولاً

و بالذات علم و عمل است و معجزات حسیه مؤید معجزات عقلیه است و معجزه علمی دلالتش بر نبوت قطعی است اما معجزات حسیه شاهد بر معجز عقلی می باشد. پس معلوم شد که این صنف از مردم که انبیاء نامیده می شوند موجود بوده اند و معلوم شد که مردم چگونه بوجود آنان علم پیدا کردند تا اینکه بتواتر بما رسید چنانکه وجود فلاسفه و دانشمندان و فاتحین از راه تواتر بر ما معلوم شد.

دلالت قرآن بر نبوت پیغمبر آخر الزمان

اگر بگوئی بچه مناسبت و از چه راه قرآن دلالت بر نبوت دارد و وجه اعجاز آن چیست تا بتوانیم از آن راه بنبوت پیغمبر استدلال کنیم؟ در پاسخ می گوئیم: قرآن از طرق متعدده معجز و خارق عادت است و ما در اینجا دو وجه از آنرا که کتاب خدا اشاره نموده است ذکر می کنم.

اول

از حیث نظم قرآن زیرا نظم آن بتفکر و رویه درست نشده است یعنی طریقی که فصحاء و بلغاء در نظم کلام خود بدان متوسل می شوند خواه خود اعراب یا دیگران که از روی تعلم و صناعت زبان عرب را یاد می گیرند و اعجاز قرآن از جهت فصاحت و بلاغت و اسلوب باندازه ای مسلم بود که فصحای جاهلیت مقاتله با حروب را مقدم داشتند بر معارضه با حروف و در اعجاز قرآن از جهت فصاحت و بلاغت کتابها تدوین شده است و بزرگان ادب بیاناتی کرده اند که ما محتاج بذکرش نیستیم و این رساله گنجایش ذکر آنرا ندارد و ما قارئین را بکتاب مصنفه در این باب حواله می کنیم.

دوم

از حیث وضع شرایع واحکام و بیان حقایقی که بشر بآن راه ندارد و حل مشکلات کون که فلاسفه و دانشمندان از راه تعلیم و تعلم نتوانند بحل او موفق شوند و اکتساب آن جز

از راه وحی ممکن نیست و عمده در معجزه قرآن نزد عقلای جهان این وجه است. اگر بگوئی ما از کجا بفهمیم شرایع و احکام قرآنی و مطالب علمی و عرفانی آن فقط از راه وحی است و نمی‌شود نتیجه فکر و تعلم بشری دانست و بدین سبب مستحق اسم کلام الله بر آن شده است؟

در جواب می‌گوئیم: اینکه وضع شرایع ممکن نیست مگر بعد از معرفت خدا و آشنائی بمسعدات و مشقیات انسانی و علم بمسعدات و مشقیات انسانی حاصل نمی‌شود مگر بشناختن نفس و باین که جوهر نفس چیست و آیا در آخرت برای او سعادت و شقائی هست یا نه و اگر هست مقدار این سعادت و شقاوت چیست و نیز چه مقداری حسنات سبب سعادت است و چنانکه غذا و دواء و تأثیر آن در صحت مزاج محتاج باینست که مقدار و زمان صرف آن کیفیت استعمال بدقت معلوم شود همین طور حسنات و سیئات هم محتاج بعلم و معرفت بمواقع آن می‌باشد و تمامی اینها در احکام و شرایع بحد کمال بیان شده است و مسلم است علم باین امور از شناختن جوهر نفس و مسعد و مشقی آن جز بوحی آسمانی و تعلیم ربانی ممتنع است برای کسی حاصل شود.

پس از آنکه دانستیم همه این امور از ترقیه عقل و تربیت نفس و بیان درجات و درکات آن آخرت و طریق وصول بکمال و حل مشکلات مبدء و معاد در قرآن گنجانیده شده است بضرر قاطع حکم می‌کنیم که قرآن از راه وحی بر رسول اکرم نازل شده است، و از این جهت است که خدایتعالی می‌فرماید: ﴿قُلْ لِّیْنَ اَجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰی اَنْ یَّاتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا یَاتُوْنَ بِمِثْلِهٖۗ وَلَوْ کَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِرًا ﴿۸۸﴾ [الإسراء/88] یعنی بگو ای پیغمبر اگر جن و انس جمع شوند بر اینکه مانند این قرآن بیاورند نتوانند مثلش را بیاورند اگر چه بعضی ایشان بعضی دیگر را پشتیبان باشند.

و پس از آنکه بدانیم رسول خدا امی بود و بهیچ وجه نزد معلم بشری درس نخوانده و در میان ملتی که کوچکترین بهره‌ای از علوم و معارف نداشته‌اند بزرگ شده است این

معنی بیشتر واضح و هویدا می‌گردد زیرا اعراب از ممارست در علوم و فحوص و بحث در اشیاء و موجودات بطریقی که معمول یونانیان بوده‌است خبری نداشته‌اند و بهمین مطلب در قرآن اشاره شده‌است چنانکه می‌فرماید: ﴿وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِمِيمِنِكَ إِذَا لَا رَتَابَ الْمُبْتَلُونَ﴾ [العنکبوت/48] یعنی و نبودى تو که کتابى را بخوانى پیش از نزول قرآن و نمى‌نویسى بدست راست که اگر چنانچه خواننده و نویسنده بودى آن هنگام تباه‌کاران در شک افتادندى و مى‌گفتند چون پیغمبر مى‌نویسد و مى‌خواند پس قرآن را از کتب پیشینیان التقاط کرده

یتیمی که ناخواند ابجد درست کتب خانه هفت ملت بشست

و نیز می‌فرماید ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ﴾ [الأعراف/157] و نیز می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ [الجمعه/2] در این دو آیه وصف فرمود پیغمبرش را بامیت و مراد از امی کسی است که ننویسد و نخواند.

و بر این مطلب از راه مقایسه شریعت اسلام با شرایع دیگر هم می‌توان استدلال کرد. زیرا اگر نبوت و رسالت پیغمبران دیگر فقط از راه وضع شرایع و احکام ثابت شده‌است مسلماً نبوت پیغمبر اسلام بطریق اولی بثبوت خواهد پیوست چنانکه اگر کسی شرایع و ادیان انبیاء دیگر را مطالعه کند و بعد احکام و عقاید اسلامی را تحقیق نماید خواهد یافت که شرایع اسلام از حیث شمول بر احکام سودمندی که متضمن خیر دارین و سعادت نشأتین می‌باشد بر تمام شرایع و ادیان دیگر برتری دارد.

و اگر بخواهیم در این قسمت وارد شویم و یکایک احکام را سنجیده و فضل و برتری یکی را بدیگری بیان کنیم و مزایا و منافع شریعت اسلام را شرح دهیم محتاج بتدوین کتابهای بزرگ و مجلدات ضخیم خواهیم بود.

و از این جهت است این دین آخرین ادیان و این شریعت آخر شرایع است: خداوند می‌فرماید: ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾

[الأحزاب/40] و بدین مناسبت که رسول اکرم فرمود ((لَوْ أَدْرَكْنِي مُوسَى مَا وَسِعَهُ إِلَّا اتِّبَاعِي)) اگر موسی در می یافت چاره جز پیروی من نداشت.

و چون احکام اسلامی عمومیت دارد یعنی برای عموم بشر مفید و شایسته است، دین اسلام برای کافه انام آمده است چنانکه خداوند می فرماید: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا﴾ [الأعراف/158] یعنی ای مردم از جانب خداوند بسوی همه شما فرستاده شده ام، و نیز می فرماید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ﴾ [سبأ/28]. رسول اکرم ص می فرماید: ((بُعِثْتُ إِلَى الْأَحْمَرِ وَالْأَسْوَدِ)) بسياه و سرخ مبعوث شدم.

و امر نبوت مناسبت و مشابهتی با اغذیه ای که مردم می خورند دارد زیرا همچنانکه بعضی از غذاها مخصوص طایفه ای از مردم می باشد و آن غذا بمزاج مردمان دیگر سازگار نیست ولی بعضی از اغذیه با مزاج عموم مردم سازش داشته و همه از آن تناول می کنند، بعضی از شرایع و احکام نیز با مزاج و روحیات دسته ای ملایم بوده و با روحیات ملل دیگر ملایمت ندارد، شرایع انبیاء سابق همین طور بوده است ولی شریعت پیغمبر اسلام با مزاج و روحیات جمیع ملل و اقوام ملایمت و سازگاری دارد و از این جهت همه مردم بانجام و اطاعت آن مکلف شده اند و چون پیغمبر ما در شریعت و احکام و آنچه که مایه نبوت است بر دیگران برتری دارد پس خود افضل انبیاء، و خود رسول اکرم ص بهمین معنی که خداوند او را مخصوص کرده است اشاره می فرماید: ((قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص: مَا مِنْ نَبِيٍّ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ إِلَّا أُوتِيَ مِنَ الْآيَاتِ مَا مِثْلُهُ آمَنَ عَلَيْهِ الْبَشَرُ، وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِي أُوتِيَتْهُ وَحِيًّا أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ فَأَنَا أَرْجُو أَنْ أَكُونَ أَكْثَرَهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ)) یعنی هیچ پیغمبری از پیغمبران نیست مگر اینکه معجزه ای از معجزات باو داده شده است و مردمان بسبب آن معجزه باو ایمان آورده اند و معجزه من وحی می باشد که بمن وحی شد و باین سبب امیدوارم پیروان من در روز قیامت از همه آنان بیشتر باشد.

ابن خلدون در شرح این حدیث می گوید که قرآن فی نفسه هم وحی است و هم خارق عادت و معجز پس شاهد آن عین خودش است و محتاج بدلیل دیگر از قبیل سایر

معجزات نمی‌باشد و بهمین سبب دلالت آن بر نبوت اوضح دلالات است زیرا دال و مدلول با هم متحد می‌باشند و می‌گویند این حدیث شریف اشاره باین است که هر وقت معجزه‌ای در کثرت وضوح و قوت استدلال بپایه‌ای رسید که عین وحی گردید گروندگان و تصدیق کنندگان بیشتر می‌گردند. انتهی.

از این بیانات معلوم شد که دلالت قرآن بر نبوت پیغمبر اسلام از قبیل دلالت مار شدن عصا بر نبوت موسی و شفا یافتن کور مادرزاد و ابرص به نبوت عیسی نمی‌باشد زیرا اگرچه این افعال از قبیل افعال عادیه نمی‌باشد و جمهور مردم بآن قانع می‌گردند ولی دلالت قطع بر نبوت ندارد زیرا این افعال در حال انفراد موجب اطلاق نبوت بر فاعل آن نمی‌گردد اما دلالت قرآن بر نبوت پیغمبر اسلام از قبیل دلالت معالجه مرضی بطیب می‌باشد چنانکه اگر دو نفر ادعای طبابت کنند و دلیل یکی از آنان راه رفتن بر روی آب و دلیل دیگر شفاء دادن بیماران باشد دلیل اولی از قبیل اقناع و دلیل دومی از باب برهان خواهد بود و موجب تصدیق و قطع جزمی خواهد گردید دلالت افعال خارق عادات بر نبوت پیغمبران از قبیل اولی و دلالت قرآن بر نبوت پیغمبر اسلام از قبیل دومی می‌باشد.

چنانکه وظیفه طبیب معالجه بیمارانتست و اگر بیماران را بطریق احسن معالجه کرد طبابت او محرز و مسلم خواهد شد همچنین وظیفه نبی وضع شرایع است و اگر شریعت او کاملترین شرایع و شاملترین ادیان گردید در نبوت او هیچگونه شک و تردیدی نخواهد بود، اما اگر طبیب برای اثبات طبابت خود بغير وظیفه و شغل خود متوسل شود مثلاً بر روی آب راه رود ممکن است موجب اقناع عامه گردد ولی فی الحقیقه دلالتی بر صفت طبابت نخواهد داشت همچنین افعال خارق عادت سبب قانع شدن جمهور می‌شود اما طریقی که علماء و دانشمندان از آن پی بنبوت می‌برند تنها شریعت و احکام می‌باشد

وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.

وحی و نزول جبرائیل علیه السلام

و اقوال علماء در آن و تحقیق حق در مسأله

مؤرخین و سیره نویسان متفقند پیغمبر اکرم پیش از بعثت با بت پرستی مخالف بود و غالباً در خلوت بسر می برد و وقت خویش را بتفکر می گذرانید و برای عبادت بغار حرا می رفت و در آنجا دور از غوغای زندگی در عجایب کاینات و راز خلقت و رستخیز و روز شمار و بهشت و جهنم تفکر می کرد و همینکه توشه او تمام میشد بسوی خدیجه برمیگشت. در آغاز کار وحی بصورت رؤیای صادق بر او نازل شد و رؤیا مانند سپیده دم بر او آشکار می گشت، بدین طریق چند ماه گذشت و محمد ص بسنّ چهل سالگی رسید، شب دوشنبه هفدهم ماه رمضان وحی باو نازل گشت، جبرئیل بر او ظاهر شد و گفت بخوان، جواب داد من خواندن نمی دانم، جبرئیل او را بسختی فشار داد چنانچه بزحمت اوفتاد و سپس گفت بخوان، باز جواب داد من خواندن نمی دانم، بار دیگر او را فشار داد ورها کرد و گفت:

﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ أَلَمْ يَكُنْ لِلْإِنْسَانِ مَا لَمْ يَعْزَمِ ۝﴾ [العلق/1-5].

یعنی: بخوان بنام پروردگارت که انسانرا از علق بیافرید، بخوان و پروردگار تو بزرگ است آنکه بوسیله قلم تعلیم داد و بانسان آنچه را نمی دانست بیاموخت - و این پنج آیه اولین آیاتی است که پیغمبر ص نازل گردید.

پیغمبر یقین پیدا کرد که از جانب حق متعال برسالت مبعوث شده و باید حقیقت جاودانی را بجهانیان ابلاغ کند و بآنها بفهماند که خدائی جز خداوند یگانه نیست که مراقب اعمال انسانیت و پس از مرگ، نیکان و بدان را هرکدام باندازه کارشان پاداش می دهد، پس از آن پیغمبر ص بسوی خدیجه برگشت و بسختی میلرزید و می گفت مرا

بپوشانید، وی را با گلیمی بپوشاندند تا اضطرابش تخفیف یافت و آنچه را دیده بود برای خدیجه نقل کرد و گفت بر خود بیمناکم، خدیجه او را دل داد و گفت باک مدار خدا ترا خوار نخواهد کرد، سپس او را پیش پسر عموی خود ورقه بن نوفل برد که پیری محترم و انجیل خوانده بود، خدیجه بورقه گفت بین محمد ص چه می گوید، محمد ص آنچه را دیده بود نقل کرد، ورقه گفت این همان ناموسی است که بموسی پیغمبر نازل شد، سپس گفت ایکاش من جوان بودم و هنگامی که کسانت تو را از شهر خود بیرون می کنند بیاریت بر می خواستم، محمد ص فرمود آیا مرا از شهر خود بیرون می کنند؟ ورقه گفت هیچکس برسالت مبعوث نشد مگر اینکه قومش بدشمنی او کمر بستند، اگر من در آن روز زنده باشم ترا یاری خواهم کرد، ولی چیزی نگذشت که ورقه رخت از جهان بریست.

بعد از آن پیغمبر مدتی بغار حرا می رفت، یکروز صدائی از آسمان شنید سر برداشت و فرشته ای را که اولین دفعه بسوی او آمده بود در میان آسمان و زمین مشاهده کرد، از آنجا بخانه خود برگشت و فرمود مر بپوشانید، پس از آن این آیات نازل گشت:

﴿يَتَّيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ﴿١﴾ قُمْ فَأَنْذِرْ ﴿٢﴾ وَرَبِّكَ فَكَبِيرٌ ﴿٣﴾ وَتِيَابِكَ فَطَهِّرْ ﴿٤﴾ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ ﴿٥﴾﴾

[المدثر/1-5].

یعنی ای جامه بر سر کشیده بر خیز و مردم را از عذاب خدا بترسان و خدای خود را تکبیر گوی و جامه خویش را پا کیزه ساز و از گناه دوری کن. و در بعضی از روایات وارد شده است که چون جبرئیل فشار داد حضرت بخانه آمد و بدن مبارکش میلرزید، فرمود زملونی زملونی پس چیزی بر روری آن حضرت کشیدند تا اینکه این سوره نازل شد:

﴿يَتَّيُّهَا الْمَزْمَلُ ﴿١﴾ قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٢﴾﴾ [المزمل/1-2].

خواند مزمل نبی را زین سبب که برون آ از گلیم ای بوالهرب
سرمکش اندر گلیم و رو مپوش که جهان جسمیست سرگردان توهوش

هین مشو پنهان ز ننگ مدعی
 هین قم اللیل که شمعی ای همام
 بی کشتیبان در این بحر صفا
 خیز و بنگر کاروان ره زده
 وقت خلوت نیست اندر جمع آی
 بدر بر صدر فلک شد شب روان
 طاعنان همچون سگان بر بدر تو
 که تو داری نور وحی شعشی
 شمع دائم شب بود اندر قیام
 که تو نوح ثانی ای مصطفی
 غول کشتیبان این بحر آمده
 ای هدی چون کوه قاف و تو همای
 سیر را نگذارد از بانگ سگان
 بانک می‌دارند سوی صدر تو

حقیقت وحی

جمهور ملین می‌گویند ملائکه اشخاص نورانیند و همگی حی و ناطق و متحرک بالاراده و جبرئیل ملکی است کریم و علیم و عباراتی که نازل می‌کند وحی است و جبرئیل در آسمان عنصری یا در لوح آسمان کلماتی می‌شنود یا می‌بیند و آنرا میخواند و امر میشود بجبرئیل که آن عبارت را بر پیغمبران نازل کند پس جبرئیل بر نبی نزول کرده و آن عبارت را می‌خواند و ظاهر شرع دلالت بر این معنی دارد.

فلاسفه می‌گویند که انسان را دو قوه است: قوه ادراک و قوه تحریک و ادراک بر سه گونه است ادراک عقلی، تخیلی و حسی، و کمال قوه ادراک عقلی آنستکه هر تعقلی که دیگری را بتعلم و نظر در مدت طولانی ممکن شود، پیغمبر را در کوتاه‌ترین زمان بقوه حدس و بدون تعلم بشری حاصل باشد و کمال قوه ادراک جزئی بخصوص قوه متخیله آنستکه با آنکه بغایت قوی است مرقوه عقلی را در نهایت انقیاد و اطاعت باشد بحیثیتی که هنگام انتقاش و ارتسام نفس بصور معقولات و اتصال وی بعقل فعال که باذن الله مفیض علوم و کمالاتست و جبرئیل عبارت از اوست، قوه متخیله بسوی قوه عقلیه

منجذب شود بحدیکه هر صورتی که در ذرات نفس بعنوان مجرد و کلیت مرتسم شود مثالی و شبیحی از او در قوه متخیله بعنوان تمثیل و جزئیت مرتسم گردد، پس متخیله مدرکات قوه عقلیه را حکایت کند، اگر ذوات مجرد باشد بصورت شخصی از اشخاص انسان که افضل انواع محسوسات جوهریه است در کمال حسن و بهاء، و اگر معانی مجرد و احکام کلیه باشد بصور الفاظ مقروءه محفوظه که قوالب معانی مجرد است در کمال بلاغت و فصاحت، و چون تطبیع و ارتسام متخیله بصور مذکوره در کمال قوت و ظهور بود آن صور را بحس مشترک^(۱) اداء کند بحیثیتی که صورت ذوات مدرک بحس بصر شود و صور الفاظ مدرک بحس سمع گردد و چنان مشاهده شود که شخصی در کمال حسن در برابر ایستاده و کلامی را افاضه می کند، پس شخص مرئی ملکی باشد فرستاده خدا، و الفاظ مسموعه کلامی باشد از خدا، چنانکه در مادیات اول شخص مادی در خارج دیده می شود و بعد از آن متخیل شود و بعد از آن معقول گردد، در مجردات

(۱) حکماء حواس باطنه را پنج دانسته اند:

- 1- حس مشترک که بیونانی آنرا بنطاسیا می گویند و ترجمه آن بعربی لوح النفس است و آن قوه ایست که محسوسات پنج گانه را بتوسط چشم و گوش و ذوق و شمع ولمس ادراک کند و حس مشترک را بوزیر ملک و حواس پنجگانه را بجاسوسانیکه اخبار نواحی را بوزیر رسانند تشبیه کرده اند. و گاهی آنرا بحوضی که از پنج نهر آب بدان جاری شود و چون ادراک همه محسوسات کند آنرا حس مشترک گویند.
- 2- خیال و آن قوه ایست حافظ صورتهائی که حس مشترک آنها را درک نماید خواه از خارج بتوسط مشاعر ظاهره و خواه از داخل.
- 3- وهم و آن قوه ایست که معانی جزئی را ادراک کند مثل ادراک محبت زید و عداوت عمرو.
- 4- حافظه که آن خزانه واهمه است که هرچه وهم از معانی درک کند بآن سپارد ونسبت آن بوهم چون نسبت خیال بحس مشترک است.
- 5- قوه متصرفه و آن قوه ایست که کارش ترکیب و تفصیل در صور و معانی باشد و این قوه متصرفه را اگر وهم استعمال کند متخیله گویند و چون عقل استعمال کند مفکره نامند.

ذات مجرد اول معقول شود بعد از آن متخیل و بعد از آن محسوس شود، و چنانکه موجود مادی بعد از معقول شدن صورت معقوله قائم بذات خود نتواند بود بلکه قائم بنفس عاقل است، همچنین ذات مجرد بعد از محسوس شدن قائم بذات خود نیست بلکه قائم بحس مشترک می‌باشد پس جبرئیل که عبارت از عقل فعالست اول بر نفس ناطقه نبی نازل شود و بعد از آن بخیالش و بعد از آن بحس او درآید، و همچنین کلام الهی را اول قلب نبی شنود بعد بخیال درآید و بعد از آن مسموع سمع ظاهر گردد، و کلام مخلوقات را اول گوش شنود بعد از آن الفاظ مسموعه بخیال در آید و بعد معانی بتوسط قلب فهمیده شود.

تحقیق

انبیاء و رسل را حسی است غیر حس عقل و قوه ایست بمراتب بالاتر و قوی‌تر از عقل و این حس در غیر رسل نخواهد بود و بیان این مطلب مبتنی بر ذکر مقدمه‌ایست.

فلاسفه اصول ادراکات را سه دانسته‌اند: احساس و تخیل و تعقل:

احساس ادراکی است که بتوسط حواس ظاهره برای نفس حاصل می‌شود و شرط ادراک حسی آنست که مُدرک (بفتح راء) موجود مادی باشد و حاضر نزد مدرک (بکسر راء) باشد تا ادراک حاصل شود.

تخیل ادراکی است که بتوسط خیال بر نفس حاصل شده صوری را درک می‌کند و شرط آن در وقت ادراک حضور ماده نیست.

تعقل ادراکی است که بتوسط قوه عاقله از معانی مجرد و حقایق کلیه برای نفس حاصل می‌شود.

چنانکه ذکر شد فلاسفه حقیقت وحی را کمال قوه عقلی می‌دانند که بآن قوه عقل نبی درک حقایق و معانی را در اسرع اوقات یا اتصال بعقل فعال می‌نماید و کمال قوه خیال نبی آن صورت مجرد عقلی را موجود حسی می‌گرداند و بطور الفاظ مسموعه جلوه

می‌دهد و آن حقیقت جبرئیل که عقل فعالست نفس نبی آن را بسبب قوه خیال شخصی نورانی جلوه می‌دهد پس وحی را از شئون قوه عقلی گرفتند و رؤیت جبرئیل و شنیدن کلمات را از تصرفات خیال و مخترعات آن دانستند.

این تحقیق پسندیده نیست زیرا لازمه حرف فلاسفه این است که قرآن کلمات ربانی نبوده و نزول جبرئیل هم حقیقتی نداشته باشد یعنی نفس نبی بتوسط قوه خیال اختراع الفاظ مسموعه کرده‌است و شخص جبرئیل شبیحی از مخترعات خیال او می‌باشد.

گرچه قرآن از لب پیغمبر است هر که گوید حق نگفته کافر است

ما در اینجا می‌خواهیم بیان کنیم که وحی بر رسل بتوسط ادراک چهارم و قوه عقل است و وحی فوق تعقل می‌باشد وحس و قوه‌ای که انبیاء و رسل بوسیله آن کشف حقایق می‌کنند و مهبط وحی و نزول جبرئیل می‌گردند آنرا فؤاد گویند، چنانکه قرآن بدین معنی تصریح دارد و می‌فرماید: ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾ [النجم/11]، انبیاء و رسل اگر چه در ظاهر بمصداق آیه ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ﴾ [الکهف/110] و امثال آن، بشرند، می‌خورند، می‌آشامند، راه می‌روند، می‌خوابند و می‌میرند و بالاخره تمام احکام بشریت بر آنها جاریست، ولی از حیث روح و نفس و قوای باطنه و ادراک و اراده و مشاهده حقایق و مراوده با عالم غیب صنف خاص ممتازی هستند، چنانکه مشاهده می‌کنیم اصناف انسان اگرچه در حقیقت حیوانیت و ناطقیات شریکند اما باندازه‌ای از یکدیگر ممتازند که گویا از حیوانات هم پست‌تر می‌باشد، صنف دیگر باندازه‌ای عاقل و زیرک است که بهیچوجه شباهت بصنف اول ندارد مثل فلاسفه و مخترعین، و صنفی باندازه‌ای پلید و درنده‌است که گویا از درندگان درنده‌تر می‌باشد، و صنفی باندازه‌ای پاک و سالم که گویا از ملائکه برتر و بالاتر است، شما نمی‌توانید بگوئید ادراکات فلاسفه همان ادراکات ابلهان می‌باشد بلکه می‌توان گفت بین اغیباء و احمقان بشر با فلاسفه و مخترعین تضاد هست، همین اختلاف شدید میان اصناف بشر سبب شد که بعضی از فلاسفه مثل ابی البرکات بی‌میل نیست که بشر را دارای انواع مختلف بداند.

خلاصه کلام اگر اصناف بشر را استقراء کنیم می‌یابیم که در هیکل انسانیت شریکند اما در جوهر نفس و ادراکات و اخلاق مختلف می‌باشند.

دایره ادراکات صنف بیخردان منحصر بمحسوسات حواس ظاهر و خیال و واهمه است و از این دایره تجاوز نمی‌کند، فلاسفه و مخترعین از دایره عقل خارج نیستند و ادراکاتشان عقلی است اما انبیاء و رسل دایره ادراکشان فوق عقل است و اگرچه قوای ظاهر و باطن ایشان در منتهی مرتبه شدت و کمالست لکن قوه‌ای که آنها را بحقایق آشنا کرده قوه دیگر و حس دیگر است و بهیچوجه عقل و خیال و وهم در آن عالم راه ندارد، مشاهدات آنان با فؤاد است، بین انبیاء و فلاسفه امتیاز جوهری است: آلت ادراک فلاسفه عقل و آلت مشاهده انبیاء فؤاد می‌باشد، سلسله رسل مفضور بر انسلاخ از عالم بشریت‌اند و مجبول بر تخلیه تمامی قوا، روح پاک رسل در هنگام نزول وحی و جبرئیل انسلاخ تام و تخلیه حقیقی از قوای ظاهره و باطنه پیدا می‌کند و بقوه فؤاد مشاهده عالم غیب می‌نمایند، و این انسلاخ و تخلیه در طرفه العین برای آنان حاصل می‌شود، این انسلاخ و انقطاع از عالم بشریت و اتصال بملاء اعلی و ناموس مقدس علم که جبرئیل باشد حالت وحی نامیده میشود پس چنانکه امتیاز بشر از حیوان به نطق و درک کلیات است امتیاز میان رسل و فلاسفه بقوه فؤاد و سرعت انسلاخ و مشاهده سکان ملاء اعلی و شنیدن خطاب ربانی و کلمات سبحانی می‌باشد.

چون معلوم شد که حالت وحی مفارقت از عالم بشریت بعالم ملکیت و تلقی کلام از رب العالمین است پس حالت وحی از سخت‌ترین حالات می‌باشد، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ [المزمل/5] پیغمبر در حالت وحی و نزول جبرئیل ناله می‌کرد و برای او حالت بیهوشی و غش دست می‌داد حتی رزوهای بسیار سرد عرق از پیشانی مبارکش جاری می‌گردید و باندازه‌ای آن حالت شدید بود که گویا در وقت وحی و نزول جبرئیل می‌مرد و زنده می‌شد، اگر این حالت وحی چنانکه فلاسفه گفته‌اند تعقل و تخیل می‌بود غش کردن معنائی نداشت، حتی رسول اکرم بعد از حالت

وحی بسر درد شدیدی مبتلا می‌گردید و از برای رفع سردرد خود حنا بسر می‌بست. از این بیان معلوم افتاد که در وحی خطاء تصویر نمی‌شود چون عقل و وهم و خیال در آن مدخلیتی ندارند، آن حس مقدس حقایق را چنانکه هست می‌بیند و کلمات حق را بدون تصرف خیال و وهم می‌شنود، و شاهد برین تحقیق نص کتاب خدا و آیات سوره مبارکه و النجم است:

﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾ [النجم/1] یعنی قسم بستاره چون فرود آید. مراد از نجم نجوم قرآنست که خدایا تعالی نجم از پس نجم و آیه از پس آیه و سوره از پس سوره فرستاد و مراد از هوی نزول قرآنست و شاهد بر این آیه مبارکه ﴿فَلَا أَقْسَمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ﴾ [النجم/75-77] یعنی قسم می‌خورم بنجوم قرآن، برای آن نجوم خوانده شد که قرآن را منجم و مفرق فرستاد و از این قبیل است نجوم الدین و دین منجم.

﴿مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ﴾ [النجم/2]: صاحب شما محمد ص گمراه نگشت و خطاء نکرد و معتقد بهیچ باطلی نشد.

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ [النجم/3]: و رسول اکرم از هوای نفس خود سخن نمی‌گوید و یا بآرزوی طبع خود و بیاطل تکلم نمی‌کند.

﴿إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ [النجم/4]: آنچه پیغمبر بآن تکلم می‌کند نیست مگر وحی الهی.

﴿عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ﴾ [النجم/5]: فرشته‌ای نیرومند (جبرئیل) پیغمبر ص را وحی آموخت.

﴿ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ﴾ [النجم/6]: مراد از ذو مره صاحب قوت است و شاهد بر این که «مره» بمعنی قوت و نیرو می‌باشد حدیث شریف نبوی است که فرمود «لَا تَحِلُّ

الصَّدَقَةُ لِعَنِيٍّ وَلَا لِدِي مَرَّةٍ سَوِيٍّ» یعنی صدقه بر شخص بی نیاز و تندرست قوی حلال نیست.

معنی آیه: جبرئیل صاحب قوت بود پس راست ایستاد بر آنچه مأمور بود، یا بصورت اصلی خود بر پیغمبر نمایان شد.

﴿وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى﴾ [النجم/7]: و جبرئیل بکناره‌ای بلندتر از آسمان بود، یعنی نزدیک مطلع آفتاب تا پیغمبر او را دید - و هیچکس او را بصورت حقیقی که ملکیت است ندید جز ختمی مرتبت که او را دو نوبت دید نوبت اول او را بصورت اصلی خود بدید بیهوش شد و چون بهوش آمد جبرئیل را نزدیک خود نشسته یافت که دستی بر سینه مبارک وی و دستی بر کتفش نهاده بود و حق متعال از این قضیه خبر می‌دهد:

﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾ [النجم/8]: پس نزدیک شد، جبرئیل پیغمبر بعد از آنکه او را دیده و بیهوش شده بود، پس برای سخن گفتن با وی سر فرود آورد.

﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾ [النجم/9]: پس مسافت میان محمد و جبرئیل باندازه دو قوس بود.

عرب می‌گوید بینی وینه قاب قوسین و قیب قوس و قاد رمح و قید رمح یعنی قدر و اندازه قوس و مقدار رمح و این عبارت کنایت از تأکید قرب و تقریر حب بواسطه تقریب بافهام است که در صورت تمثیل اداء شده، چه عادت بزرگان عرب آن بود که چون تأکید عهد و توثیق عقدی را می‌خواستند که هیچگاه آن عقد نقض نشود هر یک از متعاهدان کمان خود را حاضر ساخته با یکدیگر منضم می‌کردند و هر دو بیکبار قبضتین آنرا گرفته و می‌کشیدند و باتفاق یک تیر می‌انداختند و این عمل اشارت باین معنی بود که موافقت کلی بین ما محقق شد و مصادقت اصلی ممهّد گردید و بعد از آن رضا و سخط یکی موجب رضا و سخط دیگری می‌گردید پس در این آیه اشاره بشدت ارتباط نفس محمدی با حقیقت ناموس علم و جبرئیل شده است.

﴿فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ﴾ [النجم/10]: یعنی بعد از شدت قرب نبی با جبرئیل، جبرئیل وحی کرد بسوی بنده خدا [محمد ص] آنچه خداوند باو وحی کرد.

﴿مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ﴾ [النجم/11]: دل پیغمبر آنچه را دید باو دروغ نگفت (درست دید) و بعضی کذب بتشدید خوانده‌اند، یعنی رسول اکرم آنچه را بچشم دید بدل تکذیب نکرد بلکه تصدیق کرد و ایمان آورد.

﴿أَفْتُمِرُونَ، عَلَىٰ مَا يُرَىٰ﴾ [النجم/12]: آیا مجادله می‌کنید با محمد بر آنچه دید؟
 ﴿وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ﴾ [النجم/13]: و بتحقیق جبرئیل را یکبار دیگر در صورت اصلی خود دید.

﴿عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ﴾ [النجم/14-15]: نزدیک سدره المنتهی که نزدیک آن بهشت است که آرامگاه پرهیزکاران می‌باشد.

مراد از «سِدْرَةُ الْمُنْتَهَىٰ» منتها مرتبه حیرت است، چنانکه راغب اصفهانی در مفردات تصریح باین معنی دارد: می‌گوید السدر تحیر البصر و السادر المتحیر. یعنی سدر حیرانی چشم و سادر بمعنی شخص متحیر است و امام رازی در تفسیر کبیر می‌گوید:

((سدره المنتهی هی الحیره القصوی من السدره، والسدره کالركبة من الراكب عندما يحار العقل حيرة لا حيرة فوقها، ما حار النبي ص وما غاب ورأى ما رأى..)).

ترجمه عبارت: سدره المنتهی یعنی منتهای حیرت از سدره مثل رکه، مراد این است که نفس مقدس نبی رسید بمشاهده و مقامیکه در آن مقام و مشاهده عقل حیران میشد چنان حیرتی که فوق آن حیرتی تصور نمیشد، لکن برای نبی اکرم حیرت پیدا نشد و حقیقت از شهود مقدسش پوشیده نگردید و دید آنچه باید ببیند و شنید آنچه باید بشنود. زیرا که برای بشر دو قسم حیرت پیدا می‌شود یکمرتبه حیرت و سرگردانی او هنگام پشت کردنش بحقایق است مثل سرگردانی و حیرت جهال و نادانان که این حیرت و سرگردانی شقاوت و غفلت و بیچارگی است و بسیار مذموم می‌باشد. مرتبه دیگر هنگامی است که عقل متوجه کشف حقایق می‌باشد چنانکه عقلا و فلاسفه بمقامی می‌رسند که

حیران و سرگردان می‌شوند و آن حیرت ممدوح است چونکه در حرکت بکعبه حقیقت امید وصال هست اما حیرت جهال پشت براه و اعراض از سر منزل حقیقت است و هیچ روزنه امیدی در این حیرت وجود ندارد - اما شخص نبی چون بتوسط ادراک چهارم کشف حقایق می‌کند حیرانی و سرگردانی فلاسفه برایش نیست.

﴿إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى﴾ [النجم/16]: آن هنگام که پوشیده بود سدره را آنچه پوشیده بود - در اینجا مراد غشیان حالتی بر حالتی است یعنی بر حالت حیرت حالت رویت و یقین وارد شد و محمد ص آنچه را که عقل در آن حیران است دید و بر آن حالت حیرانی عقل حالت مشاهده تام و مکاشفه یقینی حاصل شد.

﴿مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى﴾ [النجم/17]: میل نکرد چشم محمد ص یعنی بچپ و راست ننگریست: ونگریستن وی از حدی که بود درنگذشت. در این آیه ستایش آن حضرت بحس ادب و علو همت اوست که در آن شب پرتو التفات بر هیچ ذره‌ای از ذرات کائنات نیفکند و دیده دل جز بمشاهده جمال الهی نگشود.

﴿لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى﴾ [النجم/18]. و بتحقیق آیات بزرگ ربّش را دید.

قرآن و بعث

اعتقاد به بعث و روز رستخیز را تمام شرایع آسمانی و حکمای ربانی اتفاق دارند و فلاسفه بر آن اقامه براهین نموده‌اند اما در کیفیت بعث اختلاف است جمعی روحانی صرف می‌دانند و برخی جسمانی محض می‌پندارند و گروه بسیاری از محققین به بعث جسمانی و روحانی قائلند.

ما آنچه را که همگی بر او اتفاق دارند اینست که انسان را دو سعادت و شقاوت اخروی و دنیوی است و پایه این مسأله بر روی اصولیست که همگی بآن اعتراف دارند.

1- اینست که انسان اشرف از بسیاری از موجودات است چنانکه خداوند می‌فرماید ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَجْدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ [الإسراء/70]. یعنی و بتحقیق گرامی کردیم فرزندان آدم را و حمل نمودیم آنانرا در خشکی و دریا و از طیبیات روزی دادیم آنانرا و برتری دادیم ایشان را بر بسیاری از مخلوقات برتری دادنی.

2- اینکه هیچ موجودی عبث و بی‌غایت خلق نشده‌است و برای فعل مطلوبی از او که ثمره وجود اوست ایجاد شده‌است پس انسان که اشرف است سزاوارتر می‌باشد که رای غایتی مخصوص بخود خلق شده باشد و خداوند در کتاب کریمش بر وجود ثمره و غایت برای موجودات تصریح فرمود چنانکه می‌فرماید ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَطْلًا ذَٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ﴾ [ص/27]. یعنی ما آسمان و زمین و آنچه میان آندواست باطل خلق نکردیم این گمان مردمان کافر است پس وای مر آنانرا که کافر شدند از آتش و در جای دیگر علماء را بواسطه اعتراف بغایت مطلوب عالم و فهم فلسفه کون مورد مدح خود قرار می‌دهد چنانکه می‌فرماید ﴿إِن فِي

خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتَلَفَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿١٩٠﴾ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَطْلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ [آل عمران/190-191]. یعنی بدرستیکه در آفرینش آسمانها و زمین و اختلاف شب و روز هر آینه آیتهاست مر صاحبان خرد را آنانکه یاد می کنند خدا را ایستاده و نشسته و بر پهلوهایشان و تفکر می کنند در آفرینش آسمانها و زمین، پروردگارا نیافریدی اینرا بیهوده، پاکی تراست از آنکه چیزی را بباطل بیافرینی پس نگاه دار ما را بلطف خود از عذاب آتش.

و وجود غایت در انسان اظهر از سائر موجودات است و خداوند در موارد متعدد از قرآن ذکر می کند چنانکه می فرماید: ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾ [المؤمنون/115] یعنی آیا می پندارید شما اینکه بیازی شما را آفریدیم و گمان کردید که بازگشت بما نمی کنید؟ و جای دیگر می فرماید: ﴿أَتَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى﴾ [القيامة/36] آیا می پندارد انسان اینکه فروگذاشته شود مهمل؟ و نیز می فرماید: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات/56]. و هنگامیکه معلوم شد اینکه انسان برای افعال مقصوده و غایت مهمی خلق شده است باید دانستکه برای افعال و غایت خاص بخود خلق شده است چون سایر موجودات هر یک برای غایت خاصی ایجاد شده اند که در دیگری نیست و افعال مختص بانسان افعال نفس ناطقه است، و چونکه نفس ناطقه را دو جزء است یکی علمی و دیگری عملی واجب است انسان را که بکمال اعلای این دو قوه واصل گردد و آن رسیدن بفضایل اخلاقی و معارف حقه نظریست، و هر قول و عملیکه نفس را ممد باشد بوصول بکمال لایقش آنرا خیرات و حسنات می نامند و هر قول و عملی که مانع وصول بکمال باشد شرور و سیئات می نامند و قرآن بقای نفس بعد از خراب بدن را اثبات می کند و نیز مراتب درجات و درکات نفس و

اقسام لذا اید و آلام حسیه و معنویه آنرا بطور اکمل بیان می‌فرماید و نفسی که اعمال شایسته نداشته باشد پس از فراق بدن متأذی می‌شود و در دار آخرت جز حسرت بر آنچه که از تزکیه نفس و تحلیه بفضایل از او فوت شده چیز دیگر ندارد چنانکه می‌فرماید:

﴿أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَحْسَرْتَنِي عَلَىٰ مَا فَرَطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّخِرِينَ﴾ [الزمر/56]. قرآن این حال را در آخرت بسعادت و شقاوت اخیر تعبیر نموده است و درجات مؤمنین و درکات کافرین را به روشن‌ترین عبارات بیان فرموده.

و ما در اینجا اول برهان بقای نفس را از قرآن ذکر و پس از آن ادله بر معاد را گوشزد می‌کنیم **وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ**.

دلیل قرآن بر بقای نفس بعد از خراب بدن

خداوند می‌فرماید: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فِيمِمْسَلِهَا الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأَخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [الزمر/42].

یعنی: خداوند قبض روح می‌کند مردم را هنگام مرگشان و آن نفسی که در خواب نمرده است پس نگاه می‌دارد نفوسی را که محکوم بمرگ بقضاء ازلی بودند و می‌فرستد و رها می‌کند نفوسی را که باید در دنیا زندگانی کنند تا اجل معین و نام برده شده. بتحقیق در توفی نفوس و نگاه‌داشتن و فرستادن به ابدان هر آینه آیاتی است برای مردمیکه متفکراند.

وجه استدلال در این آیه اینست که خداوند میان خواب و مرگ را در تعطیل فعل نفس تسویه فرموده پس اگر در مرگ تعطیل فعل نفس برای فساد خود نفس باشد نه بتغییر آلات نفس باید در خواب هم تعطیل فعل نفس از جهت فساد آن باشد نه از جهت فساد

آلات، و اگر در خواب این طور بود باید وقت بیدار شدن بهیئت اولی خود برنگردد و حال اینکه می بینیم بعد از بیدار شدن برگشت بحال اول خود می کند، از اینجا می فهمیم که این تعطیل عارض ذات نفس نشده بلکه تعطیل در آلات آن حاصل شده است و از مسلماتست که تعطیل آلت تعطیل در ذات نفس نیست و موت مسلماً تعطیل است پس واجب آمد که آلات آن معطل شده نه اینکه ذات نفس نیست شده باشد، مثل خواب، پس از تفکر در این آیه معلوم شد که نفس غیر بدن است و بخراب بدن نفس از بین نمی رود و رسول اکرم می فرماید ((خُلِفْتُمْ لِلْبَقَاءِ لَا لِلْفَنَاءِ وَإِنَّمَا تَنْتَقِلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ)) یعنی ای مردم برای بقاء خلق شدید نه برای نیستی و حقیقت مرگ انتقال از خانه ای بخانه ایست.

ادله قرآن بر بعث

خداوند کریم در کتاب حکیم خبر داد بوقوع بعث و حشر و بر این مطلب استدلال فرمود و دلیل آن را امکان مقرر نمود و مقصود از امکانی که قرآن آن را دلیل بر بعث قرار داده غیر از امکانیست که متکلمین تمسک جسته اند چون امکانی که متکلمین می گویند آنستکه از فرض وقوع شی محالی لازم نیاید و این امکان ذهنی صرف است، ما از کجا بدانیم از فرض وجود چیزی محال لازم نمی آید؟ چون می شود محال لذاته و می شود لغیره باشد و از فرض وجود شی می شود محال لذاته لازم نیاید و اما محال لغیره تحقق پیدا کند و امکان ذهنی در حقیقت علم بعدم امتناع است و این مستلزم امکان خارجی نیست اما امکانی که قرآن بآن استدلال می کند آن امکان خارجی است و امکان خارجی گاهی معلوم می شود بوجود شی در خارج چون وقوع اخص از امکانست، هنگامیکه شی وجود خارجی پیدا کرد مسلماً ممکن بوده است که واقع شده چون ممتنعات هیچ وقت در خارج موجود نمی شوند، و گاهی علم بامکان خارجی تحقق پیدا می کند بواسطه پیدایش نظیر او

و یا اکمل از او در خارج چون وقتی دیدیم اکمل در خارج موجود شد حکم می‌کنیم انقص بطریق اولی وجود خواهد داشت و هنگامیکه برای ما معلوم شد که شی در خارج ممکن است موجود شود بواسطه مشاهده نظیر آن یا اکمل از آن لابد و ناچاریم قدرت خداوند قدیر را باو منضم کنیم چون در تحقق شی صرف امکان خارجی کفایت نمی‌کند باید ضم بقدرت قادر ازلی گردد تا آن شی پای بعرضه ظهور برساند و خداوند تبارک و تعالی استدلال بر بعث نمود بطریق امکان بر چند وجه:

اول عود و بعث را قیاس بر ابتداء نمود چنانکه می‌فرماید: ﴿كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾ [الأعراف/29] و نیز می‌فرماید: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ﴾ [الأنبياء/104] که مراد از این دو آیه اینست که چنانکه شما را از عدم بوجود آوردیم دو مرتبه شما را در قیامت اعاده خواهیم نمود که قیاس عود را بر بدأ نموده‌است و نیز می‌فرماید: ﴿أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ [ق/15] یعنی آیا در مانده شدیم بآفرینش اول؟ بلکه ایشان در شکاند از آفرینش تازه. و از این قبیل آیات بسیار است.

دوم بعث را قیاس بر خلق سموات و ارض نمود بطریق اولی چنانکه می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ﴾ [الإسراء/99] یعنی آیا نمی‌بینند اینکه خدائیکه قادر بر خلق آسمانها و زمین می‌باشد قادر است بر اینکه مثل آنانرا بیافریند؟ و نیز می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْ يَخْلُقْهُنَّ بِقَدْرِ عَلَىٰ أَنْ تُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ [الأحقاف/33]. آیا ندیدند که خداوندیکه آسمانها و زمین را خلق کرد و در آفرین آنها مانده نشد توانا است بر آنکه مردگانرا زنده کند؟ آری خداوند بر همه چیز توانا است.

سوم اعاده و بعث را قیاس نمود بزنده شدن و روئیدن گیاه از زمین باران بعد از اینکه مرده بود چنانکه می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَهُ إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيْتٍ فَأَحْيَيْنَا

بِهَ الْأَرْضِ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ الْنُشُورُ ﴿٩﴾ [فاطر/9]. یعنی و خدائیکه بادها را فرستاد پس ابر را بر انگیزاند پس او را بسوی شهر مرده‌ای راندم و پس از آن زمین را بعد از مرگش زنده کردیم و چنین است نشر مردگان، باین سه وجه که ذکر شد از روی قاعده امکان خداوند استدلال نمود.

از ادله خاص قرآن بر بعث

آیه مبارکه ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَى وَعَدَّا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَنْ كُنَّا أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ [النحل/38-39]. یعنی: و سوگند خوردند بخدا شدیدترین سوگندها و گفتند: خداوند کسی را که مرد مبعوث نخواهد نمود بلی مبعوث خواهد کرد ایشان را وعده کرده‌است خدا وعده حق و لیکن بیشتر مردمان نمی‌دانند. و این برانگیختن برای اینستکه ظاهر کند برای ایشان آن چیزی را که اختلاف در او می‌کنند و تا کافرین بدانند اینکه دروغگو بودند.

تقریر برهان از بدیهیات و اولیاتست که در عالم: حق و باطلی می‌باشد، و تمامی مردم در طلب حق و جستجوی حقیقت جانفشانیها می‌کنند تا آنرا بیابند، و می‌بینیم در طریق وصول بحق و در ذات آن اختلاف شدیدست، و اینهم مسلم است که اختلاف در حق سبب انقلاب آن و اثلام در آن نمی‌باشد و اختلاف مردم در آن ماهیتش را عوض نمی‌کند، منتهای مطلب هرکس بخيال خویش گمان می‌کند حق را دریافته و حقیقت را فهمیده‌است. خلاصه کلام حق یکی است و مردم آنرا مختلف می‌بینند و چونکه مسلم شد حقیقتی در عالم ثابت است و می‌بینیم بشر در این حیات دنیوی نمی‌تواند بان دسترس پیدا کند چه اگر بشر واقف بحق گردد اختلاف از میان برداشته خواهد شد و موجب اتحاد و ائتلاف می‌شود و این اختلاف مرکوز در فطرت بشر است. خداوند می‌فرماید:

﴿وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ ۝ إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ ۚ وَلِذَلِكَ خَلَفَهُمُ﴾ [هود/118-119].
 و اختلاف از میان برداشته نمی‌شود مگر به از بین رفتن این جبلت و انتقال آن از این
 بصورت دیگر و هنگامیکه ثابت شد حق ثابتی در عالم هست و ما در این عالم بواسطه
 حجابهاییکه داریم از طبیعت و وهم و خیال و غیر آن نمی‌توانیم در این دنیا بحق و
 حقیقت برسیم پس بالضروره برای ما لازم است حیات دیگری باشد غیر از این حیات که
 در آنجا کشف حقایق شود و اختلاف برداشته شود و آن عالم آخرت است چنانکه
 خداوند می‌فرماید ﴿لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾
 ﴿۱۱۸﴾ [ق/22]. یعنی هر آینه بودی در غفلت از این امر پس پرده غفلت را از تو برداشتیم
 پس چشم تو امروز تیزبین و تند است و اگر نعوذ بالله معادی نباشد و روز حقیقتی بروز
 نکند لازم می‌آید حق و حقیقت قیمتی نداشته باشد و انسان و عالم بی‌نتیجه خلق شده
 باشند و آن روزیکه انسان بدرک حق و حقیقت نایل می‌گردد آنروز را خداوند روز
 حقیقت نام نهاد چنانکه می‌فرماید: ﴿الْحَاقَّةُ ۝۱ مَا الْحَاقَّةُ ۝۲﴾ [الحاقه/1-2]، و در حالت
 کسانیکه در آن دار بحقیقت واصل شده‌اند می‌فرماید: ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِّنْ غَلِيٍّ
 تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ ۗ
 لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ﴾ [الأعراف/43]. یعنی و بیرون کنیم آنچه در سینه بهشتیان از
 کینه و حسد و آنچه اسباب عداوت باشد و جاری می‌شود از زیر مساکن آنان جویها، و
 اهل بهشت چون مقامات خود را مشاهده کنند گویند حمد و ثناء برای خدائی که بفضل
 خود هدایت نمود ما را بدین مقام و نبودیم که بخودی خود هدایت شویم اگر راهنمایی
 نمی‌نمود ما را خدا و دیگر میگویند رسولان و پیغمبران ما آمدند بحق و راستی و ما
 بتوسط اینان بحق و حقیقت رسیدیم.

قیامت و معاد در نظر قرآن

خداوند تبارک و تعالی جهان را حکمت و غایتی خلق و ابداع نمود و هر لحظه حکمتش اقتضا نمود بر اعدام همه عالم و احداث بدلی برای او می‌کند و هر وقت حکمتش تعلق گرفت به تغییر صورت عالم باین معنی که این صورت را بگیرد و صورت دیگر بآن بدهد و عالم را نیست نکند قادر و توانا است.

مسأله قیامت و معاد از قبیل دوم است و آن تبدیل و تغییر صورت می‌باشد نه اعدام و ایجاد و آنچه رسل در این باب گفته‌اند و قرآن و سنت دلالت صریح دارد اینست که در قیامت و معاد تغییر می‌کند و در او تبدیل و تحویل داده می‌شود نه اینست که عالم نیست محض و معدوم صرف می‌شود و بالکلی لباس هستی از آن کنده و به نیستی ازلی بر میگردد و پس از آن دو مرتبه ایجاد می‌شود.

آیاتی قرآنی جز تبدیل صورت چیز دیگری مقرر نموده است چنانکه می‌فرماید: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ ۗ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ [ابراهیم/48]. یعنی روزیکه بدل شود زمین بزمین دیگر و آسمانها مبدل کردند بآسمانی دیگر و مردم از گورهای خود ظاهر شوند برای محاسبه خدای یگانه قهر کننده.

این معاد است که قرآن بآن ناطق است و جای شبهه برای ملاحظه و فلاسفه نگذاره‌است، اعتراض و شبهه آنان بر قول متکلمین وارد است که کلمات انبیاء را بر رای خود تاویل کرده و گفتند که معاد و قیامت آنست که خداوند اعدام و نیست می‌کند عالم را و در روز قیامت از نو ایجاد می‌کند و بر عالم لباس هستی می‌پوشاند.

ایکاش متکلمین در قرآن تدبر می‌کردند و عیب سخن خود را می‌فهمیدند، این سخن بی‌مغز سبب شد که فلاسفه و ملاحظه حمله بقرآن و ما جاء به النبی کنند و اعتراضات شدیدی کردند از قبیل امتناع اعاده معدوم و شبهه آکل و ماکول و امثال آن، و متکلمین

هم برای حرف بی مغز و باطل خود مجبور شدند که جوابهای خنک بفلاسفه بدهند. اما معادی که قرآن می گوید از اعتراضات فلاسفه مصون و هیچ عاقلی نمی تواند بر او اعتراض کند حتی معروض یک شبهه هم نخواهد شد چون قیامت تبدیل است و مرگ انتقال از نشأه بنشأه دیگر و بعث خروج از این عالم و دخول در عالم دیگر می باشد، یکی از بدیختیهای مسلمانان اینست که نصوص قرآن را متوجه نیستند و حق آنرا درک نمی کنند، اگر کتاب خدا فهمیده می شد و آراء خود را در آن دخالت نمی دادند بیشتر نزاعها برداشته می شد. یاللاسف بواسطه حجابهاییکه دارند نصوص قرآن بر آنان پوشیده و پنهانست.

خلاصه کلام، انفع برای مردم استماع کلام خدا است و پس از آن تعقل در معنای آن تا مصداق این آیه واقع نشوند: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ [الملک/10].

اقسام قیامت و ساعت

در اصطلاح شرع و قرآن قیامت بر سه گونه است.

- 1- قیامت کبری و آن انقراض عالم و تبدیل آن بعالم آخرت است و در قرآن آیات بسیاری راجع بآن نازل شده است.
- 2- قیامت وسطی و آن مرگ تمام اهل یک قرن است چنانکه روایت است زمانی نظر رسول اکرم بر عبد الله بن انیس اوفتاد و فرمود ((إِنْ يَطْلُنْ عُمُرُ هَذَا الْغُلَامِ فَلَنْ يَمُتَ حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ)) یعنی اگر عمر این غلام طولانی شود نمیرد تا اینکه قیامت بر پا شود، و گویند عبد الله بن انیس آخر کسی بود که از اصحاب رحلت فرمود پس معلوم شد که ساعت و قیامت در این حدیث بمعنی انقراض اهل قرن است.

3- قیامت و ساعت و صغری و آن موت هر انسانست پس قیامت هر فرد انسان روز مرگ اوست خداوند می فرماید: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَحْسِرْتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ ۗ أَلَا سَاءَ مَا يَزُرُونَ ﴿٣١﴾﴾ [الأنعام/31] یعنی بتحقیق کسانی که تکذیب دیدار خدا را نموده زبان کردند تا اینکه آمدایشان را قیامت ناگاه گویند ای ندامت ما را بر آنچه ما تقصیر کردیم در آن و ایشان بر می دارند بارگناهان را بر پشتهایشان آگاه باشید که بد باریست که می کشند و معلوم است که این حسرت نزد موت انسانرا حاصل می شود و نیز می فرماید: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَيْتُمْ عَذَابَ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمْ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤٠﴾﴾ [الأنعام/40]. یعنی بگو خبر دهید مرا اگر بیاید شما را عذاب خدا یا بیاید شما را قیامت آیا جز خدا را می خوانید اگر راستگوئید و در حدیث است وقتیکه باد شدیدی می آید رنگ رسول اکرم متغیر می شد و می فرمود میترسم قیامت را، و نیز رسول اکرم می فرماید: ((ما أمدُّ طرفي ولا أعضُّها إلا وأظنُّ أن الساعة قد قامت)). یعنی چشم نمی اندازم و نمی بندم آنرا مگر اینکه گمان می کنم قیامت برپا شده است **وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ.**

پایان کتاب - تبصره

چون مؤلف فقید رحمه الله تعالی علیه در آخرین منبر خود خطبه مبارکه **حجت الوداع** را که حضرت ختمی مرتبت صلوات الله وسلامه علیه در روز جمعه عرفه سال دهم هجری القاء و ایراد فرموده بودند تلاوت کردند و پس از آن مسجد و منبر را بحکم اجابت ندای حق: ﴿يَأْتِيهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ﴿٢٧﴾ أَرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَةً ﴿٢٨﴾﴾ [الفجر/27-28] تا ابد وداع گفتند و در اوائل بیماری و اواخر ایام حیات مکرر وصیت فرمودند که آن خطبه بی مانند را در آخر کتاب کلید فهم قرآن که تجدید چاپ می شود طبع نمایند بنابر این یکی از ارادتمندان آن مرحوم خطبه شریفه را از کتب معتبر استخراج و ترجمه نموده. اینک برای امثال امر فقید سعید رضوان الله تعالی علیه واستفاده خوانندگان گرامی در خاتمه کتاب درج می گردد تا مشمول این آیه مبارکه شود:

﴿خَتَمُهُ مَسْكٌ وَفِي ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ ﴿٢٦﴾﴾ [المطففين/26].

خطبة حجة الوداع

الْحَمْدُ لِلَّهِ نَحْمَدُهُ وَنَسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَتُوبُ إِلَيْهِ وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ وَمَنْ يَضِلَّ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. أَوْصِيَكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِتَقْوَى اللَّهِ وَأَحْتِكُمْ عَلَى الْعَمَلِ بِطَاعَتِهِ وَأَسْتَفْتِخُ اللَّهَ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ.

أَمَّا بَعْدُ، أَيُّهَا النَّاسُ! اسْمَعُوا مِنِّي أَبِينْ لَكُمْ؛ فَإِنِّي لَا أَدْرِي لَعَلِّي لَا أَلْقَاكُمْ بَعْدَ عَامِي هَذَا فِي مَوْقِفِي هَذَا. أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ إِلَيَّ أَنْ تَلْقُوا رَبَّكُمْ كَحَرَمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا. أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدْ! فَمَنْ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَانَةٌ فَلْيُؤَدِّهَا إِلَى مَنْ انْتَمَنَ عَلَيْهَا وَإِنْ رِبَا الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعٌ وَإِنْ أَوَّلُ رَبَا أَبْدَأَ بِهِ رَبَا الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، وَإِنْ دِمَاءُ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعَةٌ وَإِنْ أَوَّلُ دَمٍ أَبْدَأَ بِهِ دَمَ عَامِرِ بْنِ رَبِيعَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ. وَإِنْ مَاتَرَ الْجَاهِلِيَّةِ مَوْضُوعَةٌ غَيْرَ السَّدَانَةِ وَالسَّقَايَةِ. وَالْعَمْدُ قَوْلٌ وَشِبْهُ الْعَمْدِ مَا قُتِلَ بِالْعَصَا وَالْحَجَرِ وَفِيهِ مَانَةٌ بَعِيرٍ فَمَنْ زَادَ فَهُوَ مِنَ الْجَاهِلِيَّةِ.

أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ آيسَ أَنْ يُعْبَدَ بِأَرْضِكُمْ هَذِهِ وَلَكِنَّهُ قَدْ رَضِيَ بِأَنْ يُطَاعَ فِيمَا سِوَى ذَلِكَ فِيمَا تَحْقَرُونَ مِنْ أَعْمَالِكُمْ. أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضِلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يَحْلُونَهُ عَامًا وَيَحْرَمُونَهُ عَامًا لِيُؤَاوُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَإِنَّ الزَّمَانَ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَإِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ثَلَاثَةٌ مُتَوَالِيَةٌ وَوَاحِدٌ فَرْدٌ: ذُو الْقَعْدَةِ وَذُو الْحِجَّةِ وَالْمَحْرَمِ وَرَجَبٍ بَيْنَ جُمَادَى وَشَعْبَانَ. أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ! لِنَسَانِكُمْ عَلَيْكُمْ حَقًّا وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ حَقًّا. حَقُّكُمْ عَلَيْهِنَّ أَنْ لَا يُؤْطَنَ فُرْشَكُمْ وَلَا يُدْخَلْنَ أَحَدًا تَكَرُّهُنَّ بِيُوتِكُمْ إِلَّا بِإِذْنِكُمْ وَأَنْ لَا يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ فَإِنْ فَعَلْنَ فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ أَدَانَ لَكُمْ أَنْ تَعْضُلُوهُنَّ وَتَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَتَضْرِبُوهُنَّ ضَرْبًا غَيْرَ مُبْرَحٍ، فَإِذَا انْتَهَيْنَّ وَأَطَعْتُمْ فَعَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ، أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانَةِ اللَّهِ وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةٍ ۖ اللَّهُ فَاتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ وَاسْتَوْصُوا بِهِنَّ حَيْرًا. أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ وَلَا يَحِلُّ لِمُؤْمِنٍ مَالٌ أَخِيهِ إِلَّا مِنْ طَيْبِ نَفْسٍ مِنْهُ. أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدْ! فَلَا تَرْجِعْ بَعْدِي كُفَارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ فَإِنِّي قَدْ تَرَكْتُ فِيكُمْ مَا إِنْ أَخَذْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا (وَفِي رِوَايَةٍ لَمْ تَضِلُّوا) كِتَابَ اللَّهِ (وَفِي رِوَايَةٍ: وَ سُنَّةَ نَبِيِّهِ، وَفِي رِوَايَةٍ: وَعَثْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي)، أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدْ!

أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ، كُلُّكُمْ لِأَدَمَ وَأَدَمٌ مِنْ تَرَابٍ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ وَلَيْسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجْمِي فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى. أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ قَالُوا: نَعَمْ. قَالَ: فَلْيُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ!

أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ اللَّهَ قَدْ قَسَمَ لِكُلِّ وَارِثٍ نَصِيبَهُ مِنَ الْمِيرَاثِ وَلَا يَجُوزُ لِمُورِثٍ وَصِيَّةٌ أَكْثَرَ مِنَ الثَّلَاثِ. وَالْوَلَدُ لِلْفَرَّاشِ وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ، مَنْ ادَّعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ وَمَنْ تَوَلَّى غَيْرَ

مَوَالِيهِ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ، لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ صَرْفًا وَلَا عَدْلًا. وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ.

ترجمه خطبه حجة الوداع

ستایش خدای راست او را می ستائیم و از او یاری می جوئیم و از او آمرزش می خواهیم و بسوی او برمی گردیم و بدو پناه می بریم از بدیهای نفوس خویش و از زشتیهای کارهای خود. کسیکه خدا او را هدایت کند هیچکس او را نتواند گمراه کند و کسیکه خدا او را گمراه کند هیچکس هادی و راهنمای او نتواند شد و گواهی می دهم که هیچ معبود و سزاوار پرستشی جز خدا نیست خدائی است یگانه که شریک ندارد و گواهی می دهم که محمد بنده او و فرستاده اوست.

وصیت و سفارش می کنم شما بندگان خدا را بترس و تقوای خدا و شما را بر طاعت او تحریض می نمایم و بآنچه بهتر است گشایش می طلبم یا بچیزیکه بهتر است سخن خود را آغاز می کنم.

اما بعد ای مردم از من بشنوید تا برای شما بیان کنم زیرا من نمی دانم شاید شما را پس از امسال در اینجا ملاقات نکنم.

ای مردم همانا خونهای شما و اموال شما بر شما حرام است تا اینکه مرگ را در یافته به پروردگار خود برسید مانند حرام بودن چنین روزی در چنین ماهی در چنین شهری. آیا تبلیغ کردم و امر الهی را بشما رسانیدم؟ خدایا پس تو گواه باش. پس هرکه در نزد او امانتی باشد آنرا بکسیکه او را بر آن امانت امین شمرده است بازگرداند. همانا ربا و سود پولی که در زمان جاهلیت بوده است اکنون لغو و باطل است و نخستین ربائی که من آنرا لغو می نمایم ربای عمّ من عباس پسر عبد المطلب می باشد و همانا خونها و خونخواهی هائی در زمان جاهلیت بوده است اکنون باطل و نادرست می باشد و نخستین خونی که من بآن آغاز کرده آنرا باطل و لغو می نمایم خون عامر پسر ربیعہ پسر حارث پسر عبد المطلب است. و همانا مفاخر و آثار زمان جاهلیت همه باطل است و باید از

میان برود بجز خدمت کعبه و آبدادن حُجّاج کعبه.

و قتل عمدی قصاص دارد و شبیه بقتل عمدی آنست که بوسیله عصا و سنگ قتل واقع شود دیه و خونبهای این نوع قتل صد شتر می باشد پس کسیکه بر این چیزی بیفزاید او از اهل جاهلیت است.

ای مردم شیطان از اینکه در زمین شما پرستش و عبادت شود دیگر نومید شده است ولی باین خشنود و راضی است که در مواردی جز این و آنچه شما از کارهای خود حقیر و غیر مهم می پندارید اطاعت کرده شود.

ای مردم تغییر و تبدیل ماهها افزونی در کفر است که کافران بسبب آن گمراه می شوند یکسال آنرا حلال و سال دیگر آنرا حرام می کنند تا در شماره ماههایی که خدا آنرا حرام کرده است موافقت و سازش داشته باشند و همانا زمان مانند روزیکه خدا آسمانها و زمین را آفرید گردیده است و همانا شماره ماهها در نزد خدا دوازده ماه است در کتاب خدا روزیکه خدا آسمانها و زمین را آفرید که چهار ماه از آن حرام است سه ماه پی در پی و یکماه تنها و جدا ذو العقده و ذو الحجّه و محرّم و ماه رجب که در میان جمادی و شعبان می باشد آیا بشما ابلاغ کردم؟ خدایا پس تو گواه باش.

ای مردم همانا برای زنان شما بر شما حقی و برای شما بر ایشان حقی و آن اینکه کسی را بجز شما بر رختخوابهای شما راه ندهند و کسی را که شما میل ندارید جز با اجازه شما بنخانه شما نیاورند و کار زشت (زنا) ایشانرا در خانه نگاهداشته و از ایشان در قسمت همخوابگی دوری گزینید و ایشانرا بزیند ولی نه قسمیکه ایشانرا مولم و دردناک باشد، آنگاه اگر از کار خود دست کشیده شما را اطاعت کنند بر شما نیز واجب است که روزی و خوراک و پوشاک ایشانرا بنیکی و عرف بدهید و همانا زنان در نزد شما اسیرانی هستند که چیزی از خود ندارند و کاری نمی توانند کرد شما ایشان را بطریق امانت از خدا در یافت داشته و عورات ایشان را بکلمه خدا (عقد) برای خود حلال کرده اید پسر در باره زنان از خدا بترسید و برای ایشان سفارش خیر کنید آیا بشما رسانیدم؟ خدایا پس تو

گواه باش.

ای مردم! همانا مسلمانان برادرند پس هیچکس مال برادرش حلال و روا نیست جز بطیب و رضای او. آیا بشما ابلاغ کردم؟ خدایا پس تو گواه باش. پس بعد از من از اسلام برنگشته و کافر مشوید که گردن یکدیگر را زده بجان خود بیفتید، همانا من در میان شما چیزی بجای گذاشته‌ام که اگر دست بدامن آن زنید پس از آن هرگز گمراه نخواهید شد و آن کتاب خدا (قرآن) است (و در روایتی آمده است که سنت و روش پیغمبر و در روایتی دیگر و اهل بیت من) آیا بشما رسانیدم؟ پس خدایا تو گواه باش.

ای مردم! بدرستیکه پرودگار شما یکی است و پدر شما یکی است شما همه از آدم هستید و آدم از خاک است گرامی‌ترین شما در نزد خدا آن کسی است که پرهیز گارتر و خدا ترس‌تر باشد، هیچ عربی را بر غیر عرب فضل و برتری نیست جز به پرهیزکاری. آیا رسانیدم؟ گفتند آری. فرمود پس کسیکه از شما حاضر است باید بغائب برساند.

ای مردم! پدرستیکه خدا برای هر وارثی بهره و نصیب او را از میراث مقسوم و معلوم فرموده است و برای صاحب میراث و صیت در بیشتر از سه یک جائز نیست و فرزند برای رختخواب است (یعنی فرزندی که از زن در خانه شوهر بدنی می‌آید گر چه نامشروع باشد از آن شوهر می‌باشد) و برای زناکار سنگ است (یعنی باید رجم شود) کسیکه خود را بغیر پدر خود نسبت دهد یا (عبد آزاد شده‌ای) خود را بغیر مولی و آزاد کننده خود منسوب کند بر او لعنت خدا و فرشتگان و همه مردم باد و خدا از او هیچ امریکه عذاب را از او رد کند و هیچ فدائی نپذیرد (یا اینگه هیچ عمل مستحب و فریضه‌ای از او قبول نکنند) و سلام خدا و رحمت او و برکات او بر شما باد.

بدیع الزمان کردستانی

مصادر كتاب

قرآن مجيد	
تفسير تبيان	طوسي، أبو جعفر محمد بن حسن (460 هـ)
تفسير مجمع البيان	طبرسي، فضل بن حسن (548 هـ)
تفسير طبري	طبري، أبو جعفر محمد بن جرير (310 هـ)
تفسير صافي	ملا محسن فيض كاشاني (1091 هـ)
تفسير منار	سيد محمد رشيد رضا (1354 هـ)
تفسير قرآن عظيم	ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل دمشقي (774 هـ)
تفسير كاشفي	مولي حسين بن علي واعظ كاشفي (910 هـ)
تفسير مفاتيح الغيب	فخر الدين رازي (606 هـ)
تفسير	صدر متألهين (صدر الدين شيرازي) (1050 هـ)
الإتقان في علوم القرآن	سيوطي، جلال الدين (911 هـ)
الاعتبار في بيان الناسخ والمنسوخ من الآثار	حازمي محمد بن موسى (584 هـ)
كافي	كُليني محمد بن يعقوب رازي (329 هـ)
وافي	ملا محسن فيض كاشاني (1091 هـ)
الإحكام في أصول الأحكام	أمدي، سيف الدين أبو الحسن علي (631 هـ)
الموافقات في أصول الأحكام	شاطبي، أبو اسحق إبراهيم بن موسى (790 هـ)
احياء علوم الدين	غزالي، أبو حامد محمد بن محمد طوسي (505 هـ)
جواهر القرآن	غزالي =
فضائح الباطنية	غزالي =
الاعتقادات في دين الإمامية	شيخ صدوق، محمد بن علي بن بابويه قمي (381 هـ)
فصل خطاب	شيخ مفيد، محمد بن النعمان عكبري (413 هـ)
تذكرة الفقهاء	علامة حلي، حسن بن يوسف بن مطهر (726 هـ)
كشف الغطاء	شيخ جعفر كبير كاشف الغطاء نجفي (1228 هـ)
شرح زبدة	فاضل جواد كاظمي (1065 هـ)
لؤلؤة البحرين	شيخ يوسف بن احمد بحراني (1186 هـ)
مصائب النواصب	قاضي نور الله شوشترني (1019 هـ)
شرح وافية	محقق بغدادي، سيد محسن بن حسن (1227 هـ)
ملل و نحل	شهرستاني، محمد بن عبد الكريم (548 هـ)
الفصل في الملل والأهواء والنحل	ابن حزم ظاهري، علي بن أحمد (456 هـ)
شواهد ربوبية	صدر متألهين شيرازي (1050 هـ)
گوهر مراد (در علم كلام،	لاهيحي، عبدالرزاق بن علي (1051 هـ)

فارسى)	صدر متألّهين شيرازى (1050هـ)	مفاتيح الغيب
	حلبى، على بن إبراهيم نور الدين (1044هـ)	سيرة حلبىة
	ابن هشام، عبد الملك حميرى معافرى (213هـ)	سيرة نبوىة
	ابن قَيِّم الجوزىة، محمد بن أبى بكر (751هـ)	صواعق مرسله
	راغب اصفهانى، حسين بن محمد (502هـ)	مفردات فى غريب القرآن
	ابن أثير جزرى، مبارك بن محمد (606هـ)	نهاية فى غريب الحديث والأثر
	مولوى، جلال الدين رومى محمد بن محمد (672هـ)	مثنوى معنوى
	محمد حسين هيكلى	حياة محمد
	ابن قَيِّم جوزىة، أبو عبد الله محمد بن أبى بكر (751هـ)	التبيان فى أقسام القرآن
	خواجه، نصير الدين طوسى محمد بن محمد (672هـ)	نقد محصل
	أحمد أمين (و زكى نجيب محمود)	قصة الفلسفة اليونانية
	ميرزا محمد معصوم على شاه نعمة اللاهى شيرازى	طرائق الحقائق (فارسى)
	؟	تصوّف
	هجوبرى، على بن عثمان جلابى غزنوى (465هـ؟)	كشف محجوب (فارسى)
	ابن رشد، محمد أبو الوليد (595هـ)	فصل المقال (فيما بين الحكمة والشريعة من الاتصال)

منابع ديگرى كه مؤلف محترم به آن رجوع فرموده ولى در ليست مصادر كتاب ذكر نكرد

بحار الأنوار	علامة مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى (1110هـ)
تاريخ الفلسفة من أقدم عصورها حتى الآن	حنا أسعد فهمى، ومحمد على مصطفى
تلبيس إبليس	عبد الرحمن بن على ابن الجوزى بغدادى (597 هـ)
زاد المعاد	ابن قَيِّم الجوزىة، (751هـ)
مجمع الأمثال	ميدانى، أبو الفضل أحمد بن محمد نيسابورى (518هـ)
محاضرة الأوائل ومسامرة الأواخر	علاء الدين بوسنوى (1007هـ)
مقدمة ابن خلدون	ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد (808 هـ)
منهاج السنة النبوية	ابن تيمية أحمد بن عبد الحلیم حرانى (728هـ)

پایان